

Міністерство освіти та науки України

Харківський національний технічний університет
імені Петра Василенка
Харківський національний університет будівництва
та архітектури

**Національний суверенітет:
український вимір в контексті
світової політичної думки
монографія**

Харків 2017

УДК 321

Н 35

Рецензенти:

Бережна С.В. — доктор філософських наук, професор, декан історичного факультету ХНПУ імені Сковороди.

Головченко В.І. — доктор політичних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка.

Скляр В.М. — доктор історичних наук, професор, зав. кафедри історії науки і техніки НТУ ХПІ

Автори:

Вступ Череднік Д.Л., Воронянський О.В. **1.1.** Журавльов Ю.В. **1.2.** Моїсеєва Н.І., Шилін В.В. **1.3.** Євсєєв С.Є., Тодріна І.В. **1.4.** Шилін В.В., Стасенко О.М. **1.5.** Стасенко О.М., Кіпенський А.В. **Висновок до розділу 1.** Моїсеєва Н.І. **2.1.** Воронянський О.В., Чорний Ю.А. **2.2.** Воронянський О.В., Череднік Д.Л. **2.3.** Журавльов Ю.В., Кіпенський А.В. **2.4.** Воронянський О.В., Журавльов Ю.В. **2.5.** Яценко О.М. **Висновок до розділу 2.** Кіпенський А.В. **3.1.** Воронянський О.В., Моїсеєва Н.І., **3.2.** Воронянський О.В., Моїсеєва Н.І. **3.3.** Воронянський О.В., Зайончковський Ю.В. **3.4.** Воронянський О.В., Тодріна І.В. **Висновок до розділу 3.** Воронянський О.В. **4.1.** Кіпенський А.В., Череднік Д.Л. **4.2.** Воронянський О.В., Зайончковський Ю.В. **4.3.** Воронянський О.В., Чорний Ю.А. **4.4.** Воронянський О.В., Зайончковський Ю.В. **4.5.** Череднік Д.Л., Шилін В.В. **Висновок до розділу 4.** Воронянський О.В., Кіпенський А.В. **Заключення.** Воронянський О.В., Череднік Д.Л., Журавльов Ю.В.

Рекомендовано до видання Вченою радою Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка.

Протокол № 3 від 30 листопада 2017 р.

Рекомендовано до видання Вченою радою

Харківського національного університету будівництва і архітектури.

Протокол № 4 від 1 грудня 2017 р.

Н 35 **Національний суверенітет: український вимір в контексті світової політичної думки** / О. В. Воронянський, С. Є. Євсєєв, Ю. В. Журавльов, Ю. В. Зайончковський [та ін.]. - Харків : ХНТУСГ імені Петра Василенка; ХНУБА, 2017. — 284 с.

Проаналізовано політичний зміст категорії «національний суверенітет» із точки зору теорії політичних систем. Розглянуто проблему суб'єктності та сфери здійснення національного суверенітету. Визначено, що політичні характеристики цієї категорії значною мірою детерміновані динамікою відносин суб'єктів влади в даній політичній системі. Показано механізм реалізації національного суверенітету в Україні через конкурентну боротьбу ресурсозабезпечених груп за доступ до центрів прийняття державно-владних рішень.

© Харківський національний технічний університет імені Петра Василенка, 2017

© Харківський національний університет будівництва та архітектури, 2017

© О. В. Воронянський (керівник авторського колективу), С. Є. Євсєєв, Ю. В. Журавльов, Ю. В. Зайончковський, А. В. Кіпенський, Н. І. Моїсеєва, О. М. Стасенко, І. В. Тодріна, Д. Л. Череднік, Ю. А. Чорний, В. В. Шилін, О. М. Яценко, 2017

© В. А. Тесленко, дизайн та макет обкладинки, 2017

З М І С Т

Вступ.....	5
Розділ 1. Проблема визначення концепту національного суверенітету: историко-політологічний дискурс	8
1.1. Зародження поняття суверенітету	9
1.2. Ідея національного суверенітету як метод обґрунтування національної держави періоду становлення безстанового суспільства	17
1.3. Концепція національного суверенітету у політичній теорії та практиці періоду індустріального суспільства.....	24
1.4 . Концепт національного суверенітету в українській політичній думці XIX-XX ст.....	44
1.5. Сучасні підходи до розуміння національного суверенітету	57
Висновок до розділу 1.	66
Розділ 2. Нація як суб'єкт національного суверенітету	69
2.1. Теоретико-методологічні засади визначення феномену нації.....	70
2.2. «Політична нація» та «етнічна нація» в контексті національного суверенітету	80
2.3. Проблема визначення феномену національної еліти.....	90
2.4. Національна ідея: системні функції	99
2.5. Розвиток національної ідентифікації українців як підґрунтя формування об'єднавчої національної ідеї в Україні	110
Висновок до розділу 2	123
Розділ 3. Механізм реалізації національного суверенітету: політико-інституційний аналіз.....	124
3.1. Проблема суб'єктності суверенітету в контексті технології здійснення влади	124
3.2. Модель соціум—держава—нація—еліта в умовах боротьби за доступ до ресурсів.....	131
3.3. Формування політичних інститутів національної держави як результат конкурентної боротьби еліт	140
3.4. Неопатримоналістська модель описання владних відносин ...	160
Висновок до розділу 3	163
Розділ 4. Реалізація концепту національного суверенітету в процесі еволюції політичної системи сучасної України: політологічний аналіз.....	167
4.1. Система влади на українських землях у період	

до створення сучасної держави.....	169
4.2. Формування політичних інститутів України в період становлення вітчизняних ресурсозабезпечених груп (1991-1994 роки)	187
4.3. Інституціоналізація моноцентричної владної системи «обмеженого доступу» (1994-2004 роки)	206
4.4. Динаміка поліцентричної владної системи «обмеженого доступу» (2004-2017 роки)	230
4.5. Конституційні засади реалізації національного суверенітету в Україні	241
Висновок до розділу 4	258
Заключення.....	259
Література.....	265
Results and conclusions of the monograph	279
Автори.....	283

ВСТУП

Незважаючи на те, що поняття «національний суверенітет» сформувалося ще в XVIII столітті, серед дослідників досі немає однозначної оцінки цієї категорії, її сутності та змісту. У сучасній науковій літературі паралельно вживаються три дефініції: народний суверенітет, національний суверенітет та суверенітет нації. Під поняттям народний суверенітет розуміється повновладдя народу. Це передбачає, що народ, який виражає свою волю через вибори та референдуми, є джерелом державної влади. У свою чергу, вважається, що сучасна держава є політичною організацією нації, яку становить політично організований народ. Таке розуміння обумовлює паралельне вживання термінів «держава» і «нація» в західній науковій думці та політичній практиці (класичним прикладом такого вживання є назва «Організація об'єднаних націй», яка відображає ототожнення названих термінів). При цьому вважається, що прикметник «національний» є характеристикою суверенітету, носієм якого виступає саме держава, тому термін «національний суверенітет» фактично означає державний суверенітет[1].

Дефініція «народ» при цьому означає просто населення, не маючи ніякого політичного забарвлення. Оскільки цілеспрямоване розпорядження певним обсягом ресурсів та наявність політичної волі (без чого реальна участь в управлінні справами суспільства і держави просто неможлива) передбачає саме організованість суб'єкта суверенітету, ця дефініція не може бути придатною для його наукового опису. Таким чином, поняття «суверенітет народу» є менш точним, ніж поняття «суверенітет нації» і тому може бути викресленим із площини політологічного аналізу.

З іншого боку, поняття «національний суверенітет», як правило, зводиться до відомого права націй на самовизначення[2], хоча вже з самого поняття «нація» (котра незалежно від свого етнічного змісту є у будь-якому випадку асоціацією політично суб'єктних громадян) витікає необхідність розглядати національний суверенітет як верховну колективну владу громадян-членів нації у власній політичній організації — державі національного типу. Звідси представляється, що дефініції «національний суверенітет» і «суверенітет нації» є релевантними і фактично описують один і той же феномен. Однак жорстке визначення нації як суб'єкта суверенітету передбачає стабільну агрегацію її політичного інтересу і політичну єдність, що не підтверджується емпіричними дослідженнями. Тому, на нашу думку, доцільніше використовувати термін «національний суверенітет», як такий, що менш жорстко окреслює суб'єктність.

Національний суверенітет: український вимір

У процесі розбудови сучасної суверенної української держави категорія «національний суверенітет» в політичному і медійному просторі використовувалася неодноразово, перш за все як стратегічна мета державотворення. Ряд дослідників визначає вказану категорію лише як декларативний принцип, який не має юридичної сили. У той же час значна частина науковців відзначає глибоку ідеологічну сутність цього інституту і його практичну цінність. Проте навіть за чверть століття формування української політичної системи концепт національного суверенітету не отримав ні адекватного політологічного аналізу, ні навіть юридичного визначення. Тим самим, актуальність обраної теми визначається науковою невизначеністю категорії «національний суверенітет» і практичними проблемами та перспективами його реалізації в процесі формування сучасної української державності, насамперед з точки зору політології.

Об'єктом дослідження в даній монографії є еволюція поняття «національний суверенітет» і утвердження національного суверенітету в політичній системі України в період після проголошення державної незалежності. При цьому досліджується внутрішньополітичний аспект національного суверенітету.

Предметом дослідження є реалізація національного суверенітету в процесі розбудови сучасної української держави.

Мета дослідження — дати обґрунтоване наукове визначення категорії «національний суверенітет» та дослідити процес і механізми його реалізації в ході становлення політичної системи сучасної України. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних науково-дослідницьких завдань:

- розглянути еволюцію поняття «національний суверенітет» в контексті динаміки розвитку суспільних відносин;
- провести аналіз теоретико-методологічних засад визначення феномену нації як суб'єкта національного суверенітету;
- розкрити механізм відтворення публічної влади і еволюції політичних інститутів як основи суверенітету;
- визначити концепт національного суверенітету в авторській інтерпретації;
- обґрунтувати роль і місце національної ідеї в політичній системі українського суспільства;
- дослідити еволюцію системи владних відносин в Україні та впливу бізнес-еліт на політичну систему України в період незалежності;
- розглянути результати національної самоідентифікації українського суспільства;

в контексті світової політичної думки

- окреслити процес формування національної (політичної) еліти в процесі українського державотворення.

Для проведення дослідження передбачається використати комплексне поєднання системного, структурно-функціонального та історико-порівняльного методів, а також методики аналізу прийняття політичних рішень, інституційного аналізу, політичного моделювання та політичного прогнозування.

Наукова новизна зумовлена самим підходом до досліджуваної проблеми:: еволюція політичної системи України досліджується не в контексті становлення державних та партійних установ, а як результат динаміки балансу сил ресурсозабезпечених суб'єктів конкуренції за владні позиції у складі української нації.

Розділ 1. Проблема визначення концепту національного суверенітету: історико-політологічний дискурс

Процес розбудови сучасної української держави, котра з самого початку свого виникнення позиціонує себе як держава національна, вимагає всебічних досліджень проблематики національного суверенітету як підвального елементу державотворення. Проблема національного суверенітету давно є предметом пильної уваги політологів, соціологів, юристів, філософів. Основні методологічні принципи її вивчення визначили дослідження таких класиків політико-правової думки, як Ж.-Ж.Руссо, Ф.Гізо, Ж.де Местр, Ж.Марітен, К.Шмітт. Розробці теорії національного суверенітету сприяли дослідження М.Вебера, Т.Веблена, Р.Даля, К.Дойча, М.Дюверже, К.Кребіла, Л.Оппенгеймера, Т.Парсонса, Р.Хааса. В сучасній українській науковій літературі дана проблематика піднімалася в працях О.Воронянського, В.Гапотія, В.Кременя, М.Розумного, Н.Палієнка, Ю.Тарана, А.Яценка та ін.

Аналіз останніх джерел і публікацій свідчить, що природа національного суверенітету вітчизняними дослідниками розглядається переважно в контексті міжнаціональних відносин[3]. Проблема ж реалізації основної характеристики нації як сукупності політично суб'єктних громадян, що здійснюють колективні національні інтереси через механізм власної політичної організації — національної держави виводиться за рамки досліджень. Зазначимо, що класична західна політична наука використовує категорії національного і державного суверенітету як синоніми[4]. У вітчизняній же науці національний суверенітет розглядається більш вузько, зводячись в основному до права нації на самовизначення [5, с. 86].

До того ж сама нація українськими політологами традиційно розглядається як цілісний суб'єкт політичної діяльності, в її складі не розглядається наявність протидіючих соціальних груп з антагоністичними інтересами[3; 6]. У результаті категорія національного суверенітету в українському політологічному дискурсі представляється скоріше як ідеальна модель, ніж як реальний елемент політичних відносин.

Метою даного розділу є розгляд категорії національного суверенітету як внутрішньої характеристики політичної системи суспільства.

Для цього необхідно: по-перше, визначити політичний зміст поняття нації; по-друге, уточнити суб'єктність національного суверенітету і механізм його реалізації.

1.1. Зародження поняття суверенітету. Ідея національного суверенітету

Дослідження проблеми суверенітету завжди мало не тільки теоретичне, але й безпосереднє державно-політичне значення.

Поняття «суверенітет» (від давньофранцузького «soveranite»), що у свою чергу походить від латинського «suprematis», або «suprema potestas» — «вища влада») набуло актуальності в добу пізнього середньовіччя, в період, коли феодална держава переживала перехід від децентралізованої феодалної роздробленості до централізованої абсолютної монархії. Класова диференціація феодалного суспільства, яка базувалася на володінні землею, поєднувалася з поділом на стани та ранги, що відрізнялися обсягом законодавчо закріплених прав (привілеїв) і обов'язків. При цьому саме поняття «держава» у середньовічній Європі існувало не у сучасному розумінні політичної організації населення окремої країни, а як визначення територіального володіння особи, правлячого роду чи громади. Звідси й політична влада була прерогативою лише власника даної території.

Концепція суверенітету замінила собою більш раннє поняття сюзеренітету — феодалного верховенства власника-розпорядника земельних територій над своїми васалами-утримувачами земельних наділів без права втручання у справи їхнього володіння за умови виконання васального договору. Як і право сюзеренітету, право суверенітету початково виступало характеристикою не держави, а самої особи правителя — государя. Згідно норм феодалного права держава вважалася власністю монарха чи монархічної династії майже до кінця XVIII ст. Найбільш наочно це відображається у давньоруському терміні «господарство», «государство».

Держави-володіння могли передаватися у спадок як неподільними, так і дробитися на частини, що у свою чергу нерідко відчувувалися для дарування, посагу, нагороди за службу, продажу чи обміну. Так, самостійне герцогство Аквітанія перейшло у володіння французького короля Людовіка VII як посаг його дружини Алієнори; остання після розлучення принесла цей посаг новому чоловіку — Генріху Плантагенету[7, с.64]. Одне з найбільших європейських королівств XIV-XVIII ст. — Річ Посполита виникло в 1386 році у результаті династичного шлюбу литовського великого князя Ягайла та малолітньої польської королеви Ядвіги[8, с.66]. Згідно принципу місництва (старшинства у правлячому князівському роду) постійно змінювали своїх володарів і давньоруські князівства[8, с.37-46]. Як на Русі, так і у середньовічній Європі досить звичайним явищем була

і практика обміну спадковими государями своїх князівств та герцогств на інші володіння, або навіть на бенефіції чи пенсії.

У той же час ієрархія відносин панування-підкорення у феодальних суспільствах навіть після встановлення централізованих держав залишалася інституційно розмитою, не залишаючи місця для суверенної влади. Феодальна землевласницька аристократія правила своїми володіннями на основі спадкового права і мала право на вирішення найважливіших питань держави в складі органів формально дорадчого характеру при особі монарха — парламентів, рад, сеймів, кортесів тощо. Кожний феодал в рамках свого феоду вважався «господарем у своєму праві». До того ж середньовічне феодальне право передбачало можливість виборів монарха представниками аристократії.

Феодальне право також закріплювало верховенство влади васалів короля над своїми підданими та їхній суверенітет по відношенню до власних васалів. При цьому суверенітет монарха розповсюджувався лише на його власних васалів, причому ці відносини мали характер особистих, а не суспільних. Піддані ж королівських васалів не могли вважатися особистими підданими короля, у володіннях його васалів діяли власні закони. Наприклад, у 1232 році імператор Священної Римської імперії Фрідріх II фактично визнав верховенство влади світських князів на їхніх територіях[7, с.79]. Зі свого боку, васали визнавали над собою владу сюзерена як особи, яка має відповідні володіння, відображені в титулі. Тому феодальне право було пов'язане лише з вірністю особі правителя, якому була принесена присяга — його наступник ставав спадкоємцем прав сюзерена не автоматично, а лише після того, як укладав нові відповідні договори з васалами. Даний принцип у подальшому був перенесений і на поняття суверенітету: присяга особі нового правителя (а не державі, що було б нонсенсом з точки зору феодального права) формувала своєрідну угоду між ним та його підданими. Виключенням були лише системи влади, що існували у середньовічних «вільних містах», де громадяни приносили присягу на вірність місту, а не його правителю. Проте феодальне право пов'язувало з такими містами поняття верховної влади лише в тих історично досить поодиноких випадках, коли вільні міста виступали сюзеренами феодальних володінь.

До того ж корпоративний характер побудови соціальної ієрархії у такому суспільстві зумовлював існування багаторівневої системи відносин панування-підкорення, що вибудовувалися по лінії корпорацій — таких як стани, міські, етнічні чи конфесійні громади, ремісничі цехи, гільдії тощо. Наприклад, у середньовічному Львові право самоврядування і власного суду мали етнічно-конфесійні

в контексті світової політичної думки

громади німців, вірмен, євреїв. Члени цехів підлягали цеховій владі та суду, вносили податки в цехову скарбницю[8, с.69]. Селяни підлягали владі сільської громади, сюзереном якої був місцевий феодал. Корпорації мали легітимні джерела формування ресурсів влади, виступали як центри влади по відношенню до своїх членів та мали власні органи влади і управління. Як колективні васали вони укладали окремі угоди з сюзереном. Існування в середньовічному феодальному суспільстві багатьох центрів влади, відсутність єдиної системи збору податків та монополії на законне застосування насильства суттєво обмежували владу монарха.

Оскільки сама легітимність влади залежала від її походження, особливу актуальність мало питання про джерело суверенітету. Враховуючи, що у західному християнському світі на протязі всього раннього Середньовіччя монополія на тлумачення цього питання належала Церкві, проблема суб'єктності верховної влади, її обсягів та повноти на той час була пов'язана не лише з правовими, але й з конфесійно-релігійними аспектами. Крім того, необхідно враховувати, що теоретичні концепції суверенітету, навіть у тих випадках, коли вони підкріплювалися нормативними актами правової системи, ніколи повністю не могли бути втіленими у реальні політичні відносини. Це пояснюється тим, що правова система є лише одним із різновидів ресурсів влади, вплив якого суттєво коригується динамікою співвідношення інших груп ресурсів серед акторів конкурентної боротьби за владу в суспільстві.

Джерелом влади монарха вважався Бог, що дарував владу або через «право меча» (завоювання влади), або через «право крові» (спадкоємність влади). В обох випадках монархи отримували право верховної влади від вищої, надлюдської інстанції — Бога через спеціальну церемонію помазання, що здійснювалася за санкції глави Церкви та руками його уповноважених. Так, у 800 році папа Лев III здійснив акт помазання (коронування) короля франків Карла Великого як Римського імператора. Сама поява Священної Римської імперії германської нації традиційно пов'язувалася із актом надання папою Іоанном XII імператорської корони германському королю Отгону Великому в 962 році[9].

Як офіційне представництво Бога католицька Церква претендувала на пряму владу над світськими правителями. На підпорядкування Церкви світської держави були спрямовані всі основні концепції середньовічних теологів, починаючи від вчення Августина Блаженного про «град земний» і «град Божий» до політичної доктрини Фоми Аквінського. На початку XI ст. папа Григорій VII, наголошуючи на верховенстві своєї духовної влади над владою світських правителів,

Національний суверенітет: український вимір

навіть проголосив державу справою диявола і творінням гріха, що не має права на існування без постійного зняття своєї гріховності за посередництвом Церкви.

Проте, хоча католицька церква й змогла закріпити за собою формальну монополію на законне затвердження монархів (і відповідно — право на їх зміщення), використати її для стратегічного контролю над державною політикою вона могла далеко не завжди. З самого початку відносини між Церквою та світськими правителями визначалися не стільки формальними інституційними нормами, скільки реальним співвідношенням ресурсів в руках конкуруючих за владу суб'єктів політики.

У ході боротьби з диктатором Церкви ряд світських правителів присвоювали собі її повноваження. За виключенням незначних періодів, папський престол постійно перебував у залежності від світської влади — спочатку франкських королів, а потім імператорів. У період із 955 по 1057 роки із 25 пап 5 були повалені і 12 зведені на престол[7, с.76]. Право призначати місцевих єпископів також фактично належало світській владі. Причому єпископи, отримуючи від імператора земельні володіння, погоджувалися на васальні зобов'язання по відношенню до нього. У 1122 році Вормський конкордат закріпив визнання Церквою права імператора на світський суверенітет щодо єпископів. У 1309 році король Франції Філіп VI сприяв перенесенню папської резиденції в Авіньйон, фактично привласнивши собі право призначати та зміщати глав Церкви. Скориставшись послабленням папського престолу, з-під його влади вийшли ряд німецьких князів. В Англії Генріх VIII у 1534 році проголосив, що влада над церквою належить не римському папі, а королю. Як главі англіканської церкви йому мали скласти присягу всі місцеві церковні ієрархи. Найсильнішим політичним ударом по претензіям Римської католицької церкви на верховенство над світською владою стало отримання у XVI ст. курфюрстами Священної Римської імперії германської нації права незалежного від санкції папи обрання імператора[10, с. 114-115, 252-254]. Однак, незважаючи на все це, католицька церква залишалася однією з наймогутніших інституцій в Європі, що мала внутрішнє управління, власну систему збору податків з усього населення та значний вплив на політичне життя всіх європейських держав. Вважається, що саме виснаження ресурсів імператорів Священної Римської імперії у боротьбі з папським престолом стало однією з основних причин краху цього найбільшого в Європі державного утворення та переходу до так званої Вестфальської системи міжнародних відносин, яка базувалася на суверенітеті окремих держав.

в контексті світової політичної думки

У цілому розгляд середньовічного етапу процесу формування категорії «суверенітет» дозволяє здійснити наступний висновок. Особливістю європейського феодального суспільства було те, що владні відносини в ньому носили плюралістичний характер, а легітимністю прав на джерела формування ресурсів політичної влади володів ряд суб'єктів. На час появи поняття «суверенітет» верховна влада монархів суттєво обмежувалася двома соціальними інституціями: великою аристократією та католицькою Церквою. Все це ставило навіть формальний обсяг влади монарха у пряму залежність від конкретного співвідношення сил між основними суб'єктами боротьби за владу — групами аристократії, Церкви та власне персони правителя.

Таким чином, розробка концепції суверенітету відбувалася в ході боротьби з феодальною роздробленістю і за централізацію державної влади з одного боку, а з іншого — за звільнення світської державної влади від підпорядкування Церкві. За висловом видатного соціолога ХІХ ст. Фрідріха Енгельса, королівська влада «була представницею порядку у безладді, представницею нації, що утворюється, у протилежність роздробленню на васальні держави, що бунтують» [11, с.445]. На цю ж сторону пізньосередньовічної концепції суверенітету вказує і сучасний науковець В Фрідмен: «теорія ... у цілому стосувалася забезпечення безпеки та єдності законодавчих повноважень монарха у Франції і їх захист від аналогічних домагань маєтків, корпорацій та Церкви» [12, с.573]. Результатом двох зазначених тенденцій — централізації державної влади та звільнення останньої з-під безпосереднього впливу папи римського — стала концентрація в руках ряду монархів істотних повноважень, які перетворили їх на верховних правителів на підвладних їм територіях.

На процес створення суверенних держав у Європі значною мірою вплинула також Реформація, ідеологія якої відкидала монополію католицизму на посередництво у відносинах людства з Богом. Вона викликала посилення центробіжних тенденцій у Європі. У результаті процесів, започаткованих у ході Реформації, головною одиницею політичної влади стала самостійна світська держава. Ліквідація політичної ролі папського престолу як міжнародної наддержавної інституції сприяла розширенню боротьби за незалежність і від імперської влади. Після 30-літньої європейської війни (1618-1648 роки) було укладено Вестфальські угоди, за якими Священна Римська Імперія германської нації, формально зберігши своє існування, фактично розпалася на 355 незалежних держав.

У Вестфальських угодах 1648 року поняття суверенітету було розширене до позначення повноти влади государя на окресленій території певної країни. Слід також зазначити, що в розвиток концепту

Національний суверенітет: український вимір

суверенітету як основоположного принципу міжнародного права Вестфальськими угодами ця повнота влади визначалася не для однієї держави, а для ряду держав. Крім Священної Римської імперії та королівств там згадувалися різні дрібні політичні утворення — німецькі князівства, єпископства та вільні міста. При цьому вважалося, що з точки зору міжнародного права всі суверенні держави мають рівний статус (хоча в реальних міждержавних відносинах це положення ніколи не бралось до уваги). Тим не менше, саме з тих пір принцип рівності суверенних держав на міжнародній арені став ключовим для міжнародно-правової доктрини. Насамкінець, Аугсбурзькі угоди, що стали складовою частиною Вестфальської системи договорів, затвердили владні права правителів протестантських віросповідань, що підірвало претензії католицької церкви на верховенство над світською владою. У цілому ж затвердження верховної влади монарха і перетворення його в повновладного суверена стало загальною тенденцією для країн Західної Європи в XIV-XVII ст.

Однак при цьому поняття «суверенітет» не втратило остаточно свого релігійно-ідеологічного забарвлення: монархи продовжували правити «милістю божою», хоча католицька Церква і втратила право самостійного тлумачення відповідності їхньої діяльності «божественним настановам». Збереглася також вибірковість у підході до визначення кола тих, хто має право на володіння владою. На всьому протязі подальшої історії конфесійна та ідеологічна «іншість» продовжує бути найбільш затребуваною підставою оскарження правомочності чужого суверенітету.

На останньому етапі розвитку феодального суспільства зміцніли буржуазні (капіталістичні) виробничі відносини, що потребували працівників, які вільно продають свою працю. Нові соціальні реалії поряд із підривом теологічної доктрини походження влади поставили питання про визначення нових джерел суверенітету. Політична думка Нового часу з її гуманістичним підходом шукала відповідь на це питання у так званому природному праві. З'явилася концепція природного права, альтернативна теологічній, згідно якої Бог виявляє свою волю людям не через монарха, а через сукупність політично суб'єктних представників народу, що мають право укладати і переглядати угоду щодо розподілу влади в суспільстві — так званий «суспільний договір». Незважаючи на відмінність поглядів представників концепції природного права, всі вони сходилися на тому, що походження суверенітету має безпосереднє відношення до первісного акту державотворення — гіпотетичної «першої угоди». У питанні про суб'єктність суверенітету в теорії природного права

в контексті світової політичної думки

можна виділити два напрямки, один із яких обґрунтовував «народний суверенітет», а інший — «суверенітет уряду».

Теорія суверенітету отримала своє розгорнуте тлумачення у вченнях Жана Бодена, Гуго Гроція, Томаса Гоббса та Жан-Жака Руссо. Вважається, що у науковий обіг поняття суверенітету було введено французьким юристом XVI ст. Жаном Боденом для визначення більш високого порядку влади верховного сюзерена на противагу владі васальних правителів. У трактаті 1576р. «Шість книг про республіку» (під республікою Ж. Боден, за середньовічною книжною традицією, мав на увазі державу взагалі) він дав класичне визначення суверенітету як абсолютної та непорушної влади монарха в державі. Перебуваючи під враженням релігійних і громадянських воєн у Франції XVI ст., Ж.Боден стверджував, що тільки авторитет центральної і необмеженої влади, яка володіє верховенством по відношенню до позитивного права, може покласти кінець політичному безладу. Суверенна влада походить від Бога, її здійснення не залежить від суб'єктивного визнання з боку підвладних, а значить, ситуативно погане правління не виправдовує непокору підданих[13].

Ж.Боден не заперечував, що політичний організм утворюється як пануючими, так і підвладними. Однак договір, за допомогою якого повноваження передані підвладними правителю, за Ж.Боденом має характер не концесії, а незворотного відчуження.

Ж.Боден виділяв наступні характеристики суверенітету:

- суверенітет – єдиний і неподільний. Він не може бути розділений між королем і народом і не може почергово ними здійснюватися;
- суверенна влада постійна, її не можна передавати на час або на будь-яких умовах іншій особі;
- суверенна влада необмежена, оскільки людський закон не може обмежувати суверенітет, що має божественне походження;
- суверенна влада підлягає божественному закону, але не релігійним догмам, оскільки останні встановлюються людьми.

При цьому монарх-суверен трактувався не як особистість, що з нею можна укладати персональні васальні угоди, а як персоніфікована держава з постійною владою над підданими без посередництва будь-яких соціальних чи релігійних інституцій. Ж.Боден розглядав суверенітет як абсолютну безперервну владу, яка існує незмінно протягом невизначеного довгого терміну. Тимчасова ж влада, встановлювана на якийсь певний період, при самих необмежених повноваженнях не може зберігатися як суверенна, оскільки вона не є постійною. Із позицій ідеї суверенітету уряду розглядав проблему верховної влади і голландський юрист XVII ст. Гуго Гроцій. За Г.Гроцієм, основною характеристикою верховної влади є те, що її дії не

підлягають будь-якому контролю і не можуть бути скасовані на розсуд будь-кого, крім самого носія зазначеної влади або його наступника. Ця влада по своїй суті «єдина і неподільна». Загальним носієм суверенітету є держава в цілому, але при цьому Г.Гроцій відокремлював поняття суверенітету держави (фактично визнаючи його номінальним) від реального суверенітету правителя — одноосібного або колективного.

Спростовуючи думку про те, що після встановлення суспільного договору за народом зберігається верховенство в державі, оскільки той, хто надає владу, завжди вищий за того, хто її одержує, Г.Гроцій вказував, що цей принцип може бути застосованим лише тоді, коли діяльність установи знаходиться в постійній залежності від волі її засновника. Стосовно ж суверенітету правителя, Г.Гроцій наводить як приклад звернення римського імператора Валентиніана до солдатів: «Обрати мене вашим імператором, солдати, було у вашій владі, але після того, як ви мене обрали, те, чого ви вимагаєте, залежить не від вашої, але від моєї волі. Вам як підданам належить коритися, мені ж слід міркувати про те, як мені діяти»[14, с.21].

Вказуючи на помилковість тези про те, що уряд засновується заради тих, ким управляють, а не заради тих, хто управляє, Г.Гроцій зазначав, що влада не завжди встановлюється в інтересах народу. Наприклад, влада, що виникла шляхом завоювання, має на увазі виключно користь переможця.

Крім того, Г.Гроцій поставив питання про способи володіння суверенітетом. Зокрема, він запропонував розрізнити володіння верховною владою на правах повної власності і на правах узуфрукту (від лат. *usufructus* — термін римського права для позначення володіння чужим майном із правом користування доходами від нього, але без права будь-яким чином змінювати це майно). Верховна влада на правах повної власності може бути набута шляхом війни. Називаючи держави з такою владою вотчинними, Г.Гроцій відмічав, що їх глави ніяк не пов'язані волею народу і мають право розпоряджатися країною на свій розсуд — аж до відчуження управління нею кому завгодно. Верховною ж владою на правах узуфрукту наділяються особи, які стали правителями безпосередньо в результаті народного обрання, а також законні спадкоємці таких осіб. Глави цих монархій, на відміну від глав вотчинних держав, не мають права відчужувати свої повноваження по управлінню країною без згоди народу. Не можуть вони також, як вказував Г.Гроцій в іншому місці, відчужувати в цілому або по частинах державне майно, доходи від якого призначені для покриття витрат держави і підтримання королівської гідності[14, с. 78].

Право народу на повстання проти правителя Г. Гроцій визнавав із застереженнями і в дуже обмежених межах.

в контексті світової політичної думки

Г.Гроцій вказував також на те, що «носій [верховної влади] може бути або у загальному, або у власному сенсі; подібно до того, як загальним носієм зору є тіло, власним же – є око, так загальним носієм верховної влади є держава... Носій же влади у власному сенсі є або одна особа, або декілька згідно з законами і звичаями того чи іншого народу»[14, с.127-128]. Подальший розвиток ідей гуманізму сприяв тому, що поняття суверенітету монарха як носія верховної влади поступово заміщувалося поняттям суверенітету держави як безособової організації влади.

1. 2. Ідея національного суверенітету як метод обґрунтування національної держави періоду становлення безстанового суспільства

Деперсоніфікація державної влади, відокремлення процесу здійснення влади від власності на неї сприяла розвитку поглядів на неї як на абстрактний інститут, що асоціюється не з конкретною особою, а із державою. Саме з цього часу, на наш погляд, суверенітет правителя в теоретичних концепціях поступається місцем суверенітету держави. Саме державний суверенітет, за висловом російського дослідника Йосипа Левіна, «перетворював монарха з власника влади в орган держави»[15, с.29]. Інтерпретація статусу правителя в якості одного з елементів держави привела до розвитку концепцій обмеження його влади іншими державними інституціями та встановленими законом рамками компетенції і обсягом повноважень.

Підстави такого обмеження принципово відрізняються від підстав, що їх висувало середньовічне феодальне право в аналогічному випадку. Якщо права феодальних зібрань на участь у вирішенні найважливіших питань обґрунтовувались особистісно-владними якостями аристократії, то право парламентів Нового часу ґрунтується на принципі безособового інституційного обмеження державної влади, її відповідальності перед нацією, яка виступає як колективний засновник держави. Традиційна для теорії суспільного договору ідея про угоду створення держави доповнилася ідеєю про первісну угоду між народом та правителем — «договір управління», що обмежує владу останнього положенням про управління як засіб підтримання суспільного благоденства. Проблема «надлишкової» влади короля, в якій право карати є тотожним особистій владі суверена [16, с.115] у юридичній літературі XVIII ст. вирішувалася за допомогою концепту конституціоналізму, котрий накладав певні обмеження спочатку на правителів, а згодом – і на державу. Розуміння суверенітету як абсолютної, нічим не зв'язаної політичної влади, поступово трансформувалося в сторону його все більшого обмеження законами.

Національний суверенітет: український вимір

Це стало загальною тенденцією гуманістичного напрямку в розвитку інтерпретації проблеми політичної влади, хоча безліч спроб представити суверенітет як необмежену, абсолютну владу спостерігається навіть у ХХІ ст.

Англійський політичний мислитель ХVІІ ст. Томас Гоббс пов'язував суспільний договір із необхідністю створення механізму, який би гарантував його виконання і карав порушників його положень. Згідно з ідеями Т.Гоббса таким механізмом є держава або суверен, представлений одиничним чи колективним правителем. Намагаючись зняти протиріччя між сутністю влади держави як соціального механізму та влади особи правителя, Т.Гоббс відмовився від концепції договору між народом і правителем, замінивши її ідеєю суспільного договору, за допомогою якого індивіди погоджуються віддати державі представництво своїх прав в обмін на безпеку[17].

Таким чином, носієм суверенітету стає не народ і не правитель, а сама держава, що є не стороною суспільного договору, а лише його результатом. Оскільки до передачі влади над собою суверену народ не мав суспільної влади, то не існувало і природного права народу на владу. Члени суспільства, зацікавлені у виконанні суспільного договору, лише визнають над собою владу суверена для припинення «війни всіх проти всіх» і підтримання порядку. Таким чином, Т.Гоббс замість двох конструйованих теорією природного права договорів — «договору суспільства» про створення держави і «договору управління» між суспільством і правителем визнавав лише один договір, за яким кожен член суспільства пов'язував себе з іншими обіцянкою підкорятися загальному уряду. «Ми говоримо, що держава встановлена, коли безліч людей домовляється і укладає угоду кожен із кожним про те, що з метою підтримки миру серед них і захисту від інших кожен з них буде визнавати як свої власні всі дії і судження тієї людини або зборів людей, якому більшість дає право представляти всіх (тобто бути їх представником) незалежно від того, чи голосував він за чи проти них»[17, с. 127, 134]. Тому всі публічне право концентрується в суверенітеті Правителя, який фактично стоїть над суспільством, і без якого останнє є лише натовпом.

Перенесення в суспільній свідомості джерела суверенітету від сакрального зовнішнього (Бог) до раціонально обумовленого (воля народу) супроводжувалося також раціоналістичним аналізом меж самого суверенітету. Так, Т.Гоббс зазначав, що влада суверена, хоча й ніким не обмежена формально, у реальності не є абсолютною. По-перше, вона не поширюється за межі держави, де править суверен. По-друге, всередині держави суверен не владний у виборі основних завдань державної влади, оскільки цими завданнями, відповідно до

в контексті світової політичної думки

суспільного договору, є збереження миру і благополуччя в своїй країні, захист приватної власності, заохочення торгівлі, ремесел і мистецтв (тобто приватної сфери життя членів суспільства). По-третє, в тих випадках, коли в рамках правлячого режиму відчувається дефіцит публічної свободи, остання компенсується свободою у захищеній суспільним договором приватній сфері –торгівлі, виробництві, думках, релігійних переконаннях, сімейному житті та ін.

У цілому суверен в очах Т.Гоббса є представником народу, а суверенітет трактується ним як механізм представництва суспільства. Однак сам Т.Гоббс визнавав, що суверен, отримавши владу і виступаючи в якості верховного правителя і арбітра, підноситься над суспільством, заміщуючи його волю своєю волею. Звідси верховна влада фактично розглядається ним як власність суверена[17, с.95, 429].

Відчуження держави (суверена) від суспільства, що є джерелом суверенітету, для теорії суспільного договору стало внутрішнім протиріччям, якого теологічна теорія не знала за визначенням. Усунути це протиріччя намагалися мислителі, що висунули ідею народного суверенітету. Уперше дана ідея отримала систематичне обґрунтування у працях німецького філософа права Йогана Альтузія. Він, як і Ж.Боден, вважав підставою народного суверенітету договір панування між народом і правителями. Але на відміну від Ж.Бодена, Й.Альтузії стверджував, що суверенітет повністю і невідчужувано належить народу, який має право на опір правителю у разі порушення останнім умов договору[18].

Зазначимо, що сама ідея верховної влади народу вперше була зафіксована у 1484 році у виступі депутата від Бургундії Філіпа По на зібранні Генеральних штатів у французькому м. Тур. У XVII ст. під час англійської буржуазної революції ця концепція була закріплена в програмному документі партії левелерів «Основні закони та вольності Англії», що декларував народ єдиним джерелом влади за своєю природою [3, с.19]. Однак першим в ідеології Нового часу теоретичним обґрунтуванням народного суверенітету як демократії стала концепція Бенедикта (Баруха) Спінози.

Народний суверенітет Б.Спіноза обґрунтував досить простим умоглядним міркуванням. Згідно нього в результаті суспільного договору кожен громадянин переносить своє природне право не на уряд, позбавивши себе на майбутнє права голосу, але на більшу частину всього суспільства, одиницю якого він складає. І на цій підставі всі члени суспільства, перейшовши до громадського стану, зберігають рівність, характерну для стану природного[19].

Б.Спіноза обмежив суверенітет держави такими параметрами як ресурс влади («міць держави», «могутність, якою вона перевершує

Національний суверенітет: український вимір

підданого»: оскільки влада не має фактичної здатності змусити людей думати чи діяти так, як вимагає держава, вона не має на це і права) та легітимність (вона не повинна вчиняти дій, що підризують її авторитет або викликають обурення підданих). Він також установив взаємопов'язаність цих параметрів: «міць і право держави зменшується остільки, оскільки вона сама дає приводи значному числу осіб до змови» [19]. Суспільний договір, за Б.Спінозою, є не прадавньою «першою угодою», а умовним балансом сил уряду та підданих держави: загальне обурення діями уряду може у будь-який час покласти край суспільному договору, перетворивши «громадянський стан» у стан ворожості.

Легітимність суверенітету базується на відповідності дій держави «загальному благу», яке тотожне «приписам розуму» [19]. Суперечливість приватних інтересів і егоїстичних «афектів» взаємопогашається лише в умовах, коли державні рішення приймаються численним зібранням, воля якого «визначається не стільки примхою, скільки розумом, бо дурні афекти тягнуть людей нарізно, і однастайність може встановитися лише остільки, оскільки люди прагнуть до благородного або принаймні до того, що здається таким». Тому, щоб закон був розумний, він має бути прийнятий великими зборами людей. Причому простий народ, який, посилаючись на його нецтво, відсторонюють від державних справ (а його нецтво в цих справах тим і обумовлено, що з них роблять державну таємницю), за своєю природою не гірше знаті. Вся різниця між ними в тому, що знать маскує свої вади «пишнотою, розкішшю, марнотратством, узгодженістю пороків, вченим невіглаством і витонченістю розпусти» [19]. При такому підході найбільш розумною і стійкою формою правління Спіноза визнавав демократичну республіку. «У демократичній державі, — писав він, — менше потрібно боятися безглуздостей, бо майже неможливо, щоб більшість зборів, якщо вони великі, зійшлися на одній безглузді» [19].

Першою зі спроб обґрунтування концепцію національного суверенітету на базі не лише умоглядних, а й емпіричних досліджень можна вважати суспільно-політичні погляди французького державознавця епохи Просвітництва Шарля Луї де Монтеск'є. У праці «Про дух законів», що з'явилася в 1748 році у результаті багаторічного вивчення історії законодавства, він розглядав політичний процес як результат дії природно-історичних закономірностей, відзначаючи, що «закони дуже тісно пов'язані з тими способами, якими різні народи добувають собі засоби до життя» [20].

Ш. Л. де Монтеск'є довів невідповідність реальній історії раціоналістичних конструкцій гуманістів, що виводили утворення

в контексті світової політичної думки

держави з положень природного права, а суверенітет народу — з гіпотетичного суспільного договору. Закономірності суспільного життя де Монтеск'є намагався розкрити через поняття загального духу народу (нації), який формується у конкретних історичних та природних умовах і прагне до вираження в державному устрої. Звідси суверенітет є невід'ємним правом народу[20]. Однак реалізація цього права не забезпечується автоматично через установлення республіканської форми правління. Вона можлива лише через створення системи розподілу владних повноважень між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади. У такій системі кожен з органів влади забезпечує стримування іншого органу, що повинно унеможливити узурпацію влади однією особою.

Найбільш послідовно доктрина національного суверенітету була втілена в політичній філософії діяча епохи французького Просвітництва напередодні Великої французької революції Жан-Жака Руссо. Вона викладена, перш за все, в його трактаті «Про суспільний договір». Для Ж.Ж.Руссо головною тезою концепції «народного суверенітету» було затвердження права народу на повалення державного ладу, який привласнює суверенні права народу і при цьому не бажає служити суспільному благу. Концепція Ж.-Ж.Руссо була не лише філософською конструкцією, але й практичним інструментом для обґрунтування тези про нелегітимність режиму абсолютизму, що панував на той час у Франції.

Так само, як і Г.Гоббс та Б.Спіноза, Ж.-Ж.Руссо відмовився від концепції договору між правителем і народом на користь ідеї суспільного договору між індивідами. Шляхом укладення такого договору, який спирався на вільну згоду всіх, кожна людина добровільно підпорядковується загальній і абсолютній волі народу, ототожнюючи себе з ним. Завдяки цьому проста сукупність осіб конститується як політично повноправний народ — нація, що його Ж.-Ж.Руссо визначає як «політичний організм», «колективну істоту», «умовну особистість». З цього моменту у народу як нації з'являється суверенітет — «влада, що спрямовується спільною волею» [21, с. 220]. Таким чином, за Ж.-Ж.Руссо сувереном є не представник народу, а сам народ як політична нація, що є творцем суспільного договору.

Оскільки суверенітет як верховна влада є невідчужуваним і безмежним, то й сам суверен не може бути ніким заміщений. Для суверенного суспільства передача публічної влади будь-якому іншому суб'єкту або ж накладення на себе якихось обмежень шляхом договору, є неможливим. Це означає, що здійснення національного суверенітету не може бути довірене жодному представницькому органу.

Національний суверенітет: український вимір

Оскільки повнота влади зберігається за нацією, то правителі, яким нація доручає управління, не можуть розглядатися як суверени в прямому сенсі слова. Уряд є лише несuverенним виконавцем законодавчих приписів суверенної спільноти, яка може в будь-який момент припинити діяльність управлінців чи замінити їх. Більше того, національний суверенітет не може бути обмежений конституцією або позитивним правом. Держава, керована нацією, може вільно розпоряджатися кожним окремим громадянином і навіть позбавити його життя, оскільки «його життя не тільки благодіяння природи, але й дар, одержаний ним на певних умовах від Держави» [22, с.75]. Такий підхід став найбільш радикальним обґрунтуванням доктрини національного суверенітету.

Однак втілення концепції Ж.-Ж. Руссо наштовхувалося на непереборне протиріччя між необхідністю постійного врахування волевиявлення усіх громадян та надзвичайно високу затратність даної технології при її невисокому коефіцієнті корисності через політико-економічну безграмотність переважної більшості населення.

Ідеї Ж.-Ж.Руссо щодо національного суверенітету до деякої міри розділяв і Іммануїл Кант, однак у його інтерпретації здійснення суверенітету має відбуватися через уповноважений нацією законодавчий орган та очолювану монархом виконавчу владу, що діє згідно встановленому закону. Запропонований І. Кантом варіант реалізації національного суверенітету через політичне представництво законодавчої волі нації уповноваженими від її імені органами державної влади покликаний був зняти основне протиріччя сформульованої Ж.-Ж.Руссо ідеї безпосередньої демократії. Однак при цьому втрачалася основна ідея політичної концепції Ж.-Ж.Руссо: забезпечення постійного і рівного для всіх громадян доступу до прийняття державних рішень.

Хоча доктрина безпосереднього національного суверенітету Ж. Ж.Руссо ніколи не була втілена в життя, вона здійснила істотний вплив на подальше формування ідеології та практики політичного будівництва. Так, ідеологія національного суверенітету активно використовувалася як уході Великої французької революції, так і лідерами американської війни за незалежність. Останні охоче вдавалися до доктрини національного суверенітету для обґрунтування нелегітимності колоніального панування Англії в Північній Америці. Так, американський політичний діяч XVIII ст. Томас Пейн вважав, що оскільки в основі республіканського правління полягає суверенітет нації, остільки верховною владою повинен володіти законодавчий орган, що обирається на основі загального виборчого права як реалізації природного рівності людей. Крім того, Т.Пейн стверджував,

в контексті світової політичної думки

що кожне покоління повинно саме визначати, що відповідає його інтересам і тому мати право змінювати конституцію[23, с.55].

Автор американської Декларації незалежності Томас Джефферсон писав, що уряд створюється людьми для охорони природних прав людини, і влада уряду виникає зі згоди народу коритися йому. Послідовно розвиваючи ідею національного суверенітету, Т.Джефферсон наголошував, що в силу такого походження влади уряду (який створюється нацією) і такої умови її існування (згода нації) народ має право змінити або знищити існуючу форму правління (існуючий уряд), що «обов'язком і правом» людей є повалення уряду, який прагне до деспотизму[24]. У преамбулі до американської конституції 1787 року вперше було зафіксоване положення про те, що джерелом влади є саме народ. Велика французька революція пішла ще далі, ліквідувавши всі форми рабства на території республіки і при цьому запровадивши загальне виборче право для чоловіків та національне громадянство. Якобінська Конституція Франції 1793 року передбачала, зокрема, що законодавчі акти, прийняті законодавчими зборами, повинні надходити на затвердження виборців.

Однак практика республіканського державотворення Нового часу вже з самого початку ґрунтувалася не на ідеї безпосереднього суверенітету народу, а на концепції «народного представництва». Так, згідно конституції США 1787 року народ у політичній організації суспільства представлений виборними органами влади. Показово, що виборними в США стали не лише законодавчі, але й судові органи та цілий ряд посад, пов'язаних із функціями виконавчої влади. При цьому, намагаючись усунути виявлене ще Т.Гоббсом протиріччя між волею народу та волею правителів, творці американської конституції заклали в неї основи механізму залежності та відповідальності виборних осіб перед своїми виборцями.

Таким чином, Французька й Американська революції завершили донціональну еру в історії людства і започаткували нову — еру заключного процесу формування націй, еру національного існування. В роки революцій на арену політичного життя вийшов новий суб'єкт — нація, яка взяла на озброєння ідею національного суверенітету. В революційні часи сформувався і почав втілюватись у життя принцип національності або ідея національної держави, під якою малось на увазі право кожного народу на створення власної держави. Саме у ході цих революцій, а також у наступний за ними період були досить успішно апробовані унітарна та федеративна моделі держави, які й до сих пір залишаються основними формами устрою сучасних держав. Обидві революції започаткували процес зникнення наднаціональних імперій та народження нових національних держав, який триває й досі.

У цілому основні напрями дослідження поняття суверенітету періоду XVI-XVIII ст. характеризуються наступною проблематикою:

- суверенітет розглядається як вираження природного права в рамках договірної концепції походження політичної спільноти, заснованої або на ідеї суспільного договору, або на принципі договірного правління як основи взаємодії правлячих і підвладних;
- у трактуванні суверенітету вирішальне значення надається не чітко позначеному державному органу, а верховній владі політичних суб'єктів. Таким суверенітетом можуть володіти як монарх, політична еліта чи політичні інститути, так і революціонери, що захопили владу або ж більшість народу, що складається з індивідуальних виборців, які здійснюють «вирішальний політичний вплив» на діяльність держави поперх владних інституцій.

Саме повсюдне використання ідеї природних прав дає можливість деяким сучасним інтерпретаторам стверджувати, що концепції суверенітету епохи Просвітництва були присвячені не стільки знаходженню місця розташування суверенітету, скільки розведенню абсолютизму як реальності і суверенітету як нормативного вимоги, для того щоб позначити рамки монархічної влади, яка претендувала на абсолютне панування.

Якщо все ж звернутися до вирішення питання про суб'єктність суверенітету, то теоретики-нормативісти епохи Просвітництва давали на це питання дві різних відповіді. Перший напрям полягав у визнанні того, що суверенітет повинен бути втілений в правителі (ідея суверенного правителя). Другий напрям виходив з того, що суверенітет не може бути даний ні комусь з людей, ні будь-якій інституції, але тільки народу в його цілості і повноті (ідея національного суверенітету). При цьому відразу зазначимо, що між цими двома полюсами знаходиться маса підходів, які намагалися так чи інакше синтезувати ідеї національного суверенітету та суверенітету правителя.

1.3. Концепція національного суверенітету у політичній теорії та практиці періоду індустріального суспільства

Остаточна перемога ринкових відносин над феодальними наприкінці XVIII-на початку XIX ст. суттєво змінила структуру суспільства. Вільна конкуренція великого числа власників сприяла відносно рівномірному розподілу ресурсів між ними. Зазнали руйнування станові обмеження на користування політичними правами. Реальна політична влада від обмеженого кола привілейованої аристократії переходила до досить широкого кола підприємців, можливості яких впливати на політичний процес закріплювалися не законом, а обсягом капіталів, що могли вільно конвертуватися

в контексті світової політичної думки

у ресурси влади. Оскільки концентрація ресурсів прямо пропорційна концентрації влади, це зумовило відносно рівноправний доступ маси дрібних власників до впливу на формування органів державної влади.

У XIX ст. розвиток суспільних відносин привів до становлення парламентської форми правління в ряді держав як із республіканським, так і з монархічним устроєм. У парламентському типі держави — як при республіканській, так і при монархічній формі правління — саме цьому виборному органу законодавчої влади, сформованому на основі цензової демократії, підпорядковувалася виконавча вертикаль, яка й складала основний механізм держави. Таким чином, навіть формальне право на монополію формування державно-владних рішень остаточно перестало бути прерогативою монарха. Однак при цьому виявилось, що в склад нового суверену — нації можуть входити далеко не всі представники народу. Обмеження політичних прав основної маси населення продовжувалося вже не на основі станової приналежності (хоча, наприклад, у Великій Британії робітники не мали права голосу аж до початку XX ст.), а на основі майнового цензу.

Закріплення політичного статусу власників у результаті революційних соціальних катаклізмів у Нідерландах, Англії, Франції та США вже на початку XIX ст. зумовило трансформацію ранньоліберальної ідеї суверенних прав народу на підставі суспільного договору в ідеологію класичного лібералізму. Саме на основі цієї ідеології й відбувалося утвердження концепту національного суверенітету в період індустріального суспільства.

Сам термін «лібералізм» походить від латинського «libertas», тобто свобода. Основою лібералізму є свобода, яка згідно з класичною дефініцією Декларації прав людини і громадянина, розуміється як «право робити все, що не порушує свободи іншої людини; використання природжених прав кожною людиною не має інших меж, ніж ті, які забезпечують іншим членам суспільства змогу користуватися такими самими правами». У XIX ст. лібералізм став однією з найвпливовіших політичних та інтелектуальних течій.

Концептуальну основу лібералізму складають дві головні тези. Перша полягає у твердженні, що особиста свобода і приватна власність є найвищими соціальними цінностями. Друга — у твердженні, що реалізація цих цінностей не тільки забезпечує розквіт усього творчого потенціалу особи та її благополуччя, але й водночас веде до розвитку як суспільства в цілому, так і держави зокрема. Тому ліберальна ідеологія акцентувала увагу не на участі народу в державному житті, а на недопущенні державного втручання в справи приватного життя, в першу чергу — бізнесу та відносин власності. Політичне поняття

Національний суверенітет: український вимір

«громадянин» поступилося господарсько-правовому поняттю «фізична особа». Держава ж розглядалася в першу чергу не стільки як механізм влади, а як юридична особа, що вступає у правові відносини з іншими юридичними та фізичними особами. Таким чином, лібералізм фактично підмінює суб'єктність владної конкуренції між соціально-економічними класами та соціальними групами моделлю антагонізму між внутрішньо єдиним «суспільством» та державою, якій приписується понадсоціальна (а фактично — позасоціальна) сутність. Саме ця особливість лібералізму дозволила його використання у якості інтегративної ідеології на протязі всього часу існування індустріального суспільства.

На відміну від теорій суспільного договору, для постреволюційного лібералізму характерна відмова від конструювання ідеальних моделей системи державної влади на основі природного права. Натомість основне місце було відведене тлумаченню чинного законодавства (так званого позитивного права) та його систематизації. Позитивне право розглядалося як найвище досягнення людства, держава — як суб'єкт, що не повинен мати інших інтересів, крім захисту порядку і свободи. Відповідно рішення суверенної державної влади незалежно від їхнього змісту зайняли місце природних прав людини, що визначають принципи права.

На розвиток ліберальної ідеології вплинули також погляди родоначальників концепції правової держави Карла Велькера і Роберта фон Моля, які не лише відділяли суспільство від держави, але й проголосили найважливішим завданням останньої забезпечення свободи громадян. Згідно ліберальній концепції держава повинна забезпечувати «громадянську свободу» та безпеку особи і її приватної власності, не обмежуючи ні особистих прав, ні прав власності. Поняття громадянської свободи включає в себе свободу приватної ініціативи, підприємництва, договорів, а також свободу слова, совісті, думок і друку. Особливо наполегливо класичний лібералізм відстоював ідею обмеження суверенітету держави в сфері економіки[25]. У політекономії того часу це виражалося відомими формулами «free trade» (вільна торгівля) в Англії та «laissez faire, laissez passer» (дайте діяти, не заважайте) у Франції.

Водночас пам'ять про терор під час Великої французької революції та американської війни за незалежність підірвали романтичну віру наступників просвітників у можливість практичної реалізації народного суверенітету. Так, французький філософ Бенджамен Анрі де Ребек Констан, відкидаючи дану концепцію, зазначав, що необмежена влада народу небезпечна для індивідуальної свободи не менше, ніж влада монарха. «Якщо суверенітет не обмежений, — стверджував

в контексті світової політичної думки

Б.Констан, — немає ніякого засобу створити безпеку для індивідів ... Суверенітет народу не безмежний, він обмежений тими межами, які йому ставлять справедливість і права індивіда»[26 , с.99]. А наявність цих меж перетворює стримування влади і контроль над нею в основний принцип політико-інституційного устрою суспільства.

При цьому мислитель підкреслює потребу чіткого визначення конкретного ступеня соціальної корисності інститутів влади, детального закріплення меж їхньої компетенції. Виходячи з цього Б.Констан засуджував будь-яку форму держави, де існує «надмірна ступінь влади» і відсутні гарантії індивідуальної свободи. Такими гарантіями є громадська думка, а також поділ і рівновага гілок влади. Цінність політичної свободи, за Б.Констаном, зумовлюється лише тим, що вона є гарантією свободи індивідуальної. На думку філософа, сучасне суспільство не потребує колективізму, оскільки «успіхи цивілізації, комерційні напрями нашого часу, міжнародні зв'язки розвивають і урізноманітнюють до нескінченності засоби для добробуту приватної особи. Щоб бути щасливими, люди не потребують нічого, крім повної незалежності у всьому, що стосується сфери їхньої діяльності, їхніх занять, підприємництва, фантазій»[26, с.102]. Громадянином сучасна людина стає тільки задля того, щоб сприяти вільному користуванню своїми особистими правами. Тому політичну свободу доцільно обмежити участю громадян у виборах представницької установи, яка входила б до системи вищих органів влади. Однак ця установа повинна бути лише органом вираження громадської думки, пов'язаним і обмеженим у своїй діяльності компетенцією інших державних органів.

Головними гарантіями суверенітету народу, за Б.Констаном, є свобода друку (оскільки він вважав, що сила громадської думки симетрична силі державної влади), відповідальність чиновників та розподіл гілок влади. Розглядаючи співвідношення державного суверенітету та індивідуальної свободи, Б.Констан зазначає, що забезпечення прав насправді тільки обмежує діяльність державної влади межами закону, «за якими влада вже позбавляється свого значення. Перейшовши цю законну межу, вона перетворюється у свавілля, тобто у пряме насильство над особою»[26].

По новому, у порівнянні з ранньоліберальною просвітницькою концепцією народного суверенітету, розглядалося Б.Констаном і право народу на доступ до політичних прав. Виводячи «здатність до користування політичними правами» з права власності, він заперечував можливість усвідомлення суспільних інтересів людьми найманої праці, котрі «не володіють розумінням більше, ніж діти, і не більше, ніж іноземці, зацікавлені в національному добробуті»[26, с.98].

Національний суверенітет: український вимір

Крім того, якщо їм надати політичні права, вони спробують використовувати їх для посягання на власність. Ось чому політичні права допустимо мати лише тим, у кого є прибуток, який дає можливість існувати протягом року, не працюючи за наймом.

Англійський філософ Ієремія Бентам на тій же підставі повністю заперечував саму можливість принципу народного суверенітету. Критикуючи французьку Декларацію прав людини і громадянина 1789 року, він стверджував, що сама ідея природних прав особистості веде до обґрунтування анархії і опору державній владі. Визнаючи реальним правом лише те, що встановлене державою, І.Бентам наголошував, що право, протиставлене закону, «є найбільшим ворогом розуму і найстрашнішим руйнівником уряду»[27, с.13]. Тим не менше, за І.Бентамом право повинне виводитися з принципу користі, тобто інтересів окремих членів суспільства («найбільше щастя для щонайможливо більшого числа членів суспільства: ось єдина мета, яку повинен мати уряд»)[28, с.29]. Розроблена І.Бентамом концепція утилітаризму (від лат. *utilitas* — користь, вигода) відкидала право держави втручатися в стосунки між суб'єктами трудових відносин на тій підставі, що останні без зовнішнього втручання здатні діяти за принципом найбільшої користі для самих себе.

Найбільш змістовною вважається критика концепції «народного суверенітету» німецьким філософом Георгом Вільгельмом Фрідріхом Гегелем. Виходячи з положення про неподільність і невідчужуваність суверенітету (як і Ж.-Ж.Руссо), Г.В.Ф.Гегель відмовляв народу в праві на останній. В основі гегелівської концепції суверенітету лежало розуміння держави як цілності або як він називав її сам — тотальності. Звідси головна ідея концепції суверенітету Г.В.Ф.Гегеля — ідея нерозривної цілності держави, в рамках якої жодна з «частин» (морально відповідальний перед народом монарх, підлеглий йому уряд та народ, що управляється урядом згідно волі монарха) не може мати самостійного існування. Звідси народ, «узятий без свого монарха ...є аморфна маса, яка вже не є державою і ...не володіє суверенітетом, урядом, судами, начальством, станами і чим би то не було»[29, с.62].

Згідно концепції Г.В.Ф.Гегеля, держава (тобто її підлеглий монарху уряд) прагне до встановлення на всій своїй території повного суверенітету. Якщо ж влада монарха і уряду не є повною, то ніякий політичний союз не є державою. Тому дії, що ведуть до послаблення влади уряду, за Г.В.Ф.Гегелем є найтяжчим злочином проти держави. У даній системі координат про народний суверенітет можна говорити лише умовно, в тому сенсі, що народ проживає у власній державі.

Започаткована учнем І.Бентама Джоном Остіном концепція юридичного позитивізму, що розглядала фіксоване в нормативно-

в контексті світової політичної думки

правових актах держави чинне (позитивне) право як єдино можливе, єдиним носієм і джерелом суверенітету визначала державу як інститут, що стоїть над суспільними протиріччями. Німецький юрист, економіст і історик Лоренц фон Штейн, визнаючи системний характер антагоністичних протиріч між соціально-економічними класами та генерованої цими протиріччями класової боротьби, також відстоював ідею надкласового характеру держави. У роботі «Соціалізм і комунізм у сучасній Франції», що була оприлюднена у 1842 році, він висунув проєкт «надкласової монархії» як альтернативу прагненню протиборчих класів до оволодіння державною владою і використання її у власних інтересах. Л.фон Штейн вважав згубними для суспільства як перемогу капіталістів, що за допомогою держави поневолили б робітничий клас, так і захоплення держави пролетаріатом, що призвело б до припинення виробництва, а внаслідок цього — до розкладу і смерті громадянського суспільства[30, р.28].

Тому республіка, заснована на ідеї народного суверенітету, не може служити суспільному благу: при високому майновому цензі вона стає знаряддям влади капіталістів, і навпаки, наділення більшості населення політичними правами підпорядковує республіку пролетаріату. Звідси єдиною формою держави, незалежною від класів, є конституційна монархія. Монарх, згідно думки Л.фон Штейна, займає настільки могутнє і недосяжне положення, що йому чужі інтереси будь-якого класу. Тільки монарх здатний усвідомити інтереси суспільства в цілому; виходячи з цих інтересів, він попереджає утиск одного класу іншим[30, р.175-177]. З цієї точки зору особистість логічно позбавлялася основних політичних прав, а народ — претензій на реалізацію суверенітету.

Однак у конкретних історичних умовах першої половини XIX ст. ліберальні вимоги «нейтральності держави» в боротьбі власників капіталу за охорону своїх привілеїв від політично і економічно безправних найманих робітників та селянства, що інтенсивно розорювалося і втрачало свої класові ознаки, означало позбавлення більшості європейського суспільства не лише громадянських, але й основних людських прав. В економіці цього періоду відбулися великі зміни. Дрібні підприємства і фірми під впливом конкуренції витіснялися з ринку, монополізувалися різні види виробництва, виникали потужні монополістичні об'єднання з колосальними владними ресурсами — трести, синдикати, корпорації тощо, які почали відігравати вирішальну роль у політичному житті суспільства.

У розвинених капіталістичних країнах демократія переростала в олігополію (владу групи монополістів), хоча її зовнішні ознаки зберігалися. Посилилася експлуатація робітничого класу, який на той

час становив більшість населення в індустріально розвинених країнах. Через низькі доходи цієї більшості платоспроможний попит населення катастрофічно відставав від темпів виробництва товарів, що гальмувало розвиток ринку. Монополізація і концентрація капіталу в банківській сфері провокували періодичні кризи і депресії, що супроводжувалися банкрутством підприємств, ростом безробіття, загостренням класової боротьби.

Це привело до політизації робітничого руху, що став носієм революційних ідей. Логіка боротьби за виживання безправної більшості суспільства привела до росту організованості робітничого руху в період розвитку індустріального суспільства в другій половині XIX ст. Саме перетворення останнього в серйозний фактор політичних відносин зумовило не лише активізацію дискусій навколо доктрини національного суверенітету, але й повернення останньої в сферу політичної діяльності під гаслом демократизації суспільного життя.

У Сполучених Штатах Америки демократизація була започаткована Ендрю Джексоном, президентом США в 1829-1837 роках. Будучи представником нової щодо тогочасних еліт політичної сили — дрібних фермерів Заходу, представників малого та середнього бізнесу, жителів міст, він повністю змінив апарат та структуру федеральної влади, залучивши до політичного життя широкі маси населення. В Англії демократизації виборчого права домагалися чартисти, які в 1839, 1842 і 1848 роках подали до парламенту петицію про видання «Карти Народу» ("The People's Charter"), тобто, по суті, надання виборчого права всім громадянам країни чоловічої статі без будь-яких обмежень. І хоча ця пропозиція була відкинута парламентом, вона мала вплив на поступову демократизацію виборчого права, яка, проте, завершилася тільки після Першої світової війни. Загальне виборче право (знову ж йдеться про чоловіків, оскільки виборчі права жінкам були надані не раніше, ніж після Першої світової війни) було встановлене у Франції, починаючи з 1848 року, а в Німеччині — від початку створення єдиної держави, тобто з 1867-1871 років.

У цих умовах класичний лібералізм, який категорично дистанціювався від класичного демократизму вже у середині XIX ст. почав швидко втрачати позиції. Першим представником лібералізму, який осягнув значення і важливість демократії, був французький юрист Алексіс де Токвіль. Негативно ставлячись до національного суверенітету, котрий в руслі класичного лібералізму він розцінював як «тиранію більшості», де Токвіль разом із тим визнавав історичну неминучість розвитку демократії. У праці «Демократія в Америці» він підкреслював важливе значення системи стримувань та противаг і теорії розподілу влад, які знайшли закріплення в американській

в контексті світової політичної думки

конституції. Автори Конституції США, за словами де Токвіля, чітко розуміли погребу в тому, щоб крім народу існувала певна кількість властей, які, не будучи абсолютно від нього незалежними, користувалися б, однак, у своїй сфері досить значним ступенем свободи — так, щоб, підпорядковуючись напряду, який вказує більшість, вони могли боротися з його випадковими бажаннями і не погоджуватися на його небезпечні вимоги[31].

Проте де Токвіль підкреслює, що недостатньо закріпити ті чи інші положення у конституції, оскільки устрій держави залежить і від інших факторів. Він, зокрема, зазначав, що хоча Мексика і скопіювала американську конституцію, однак вона постійно переходить то від анархії до воєнної деспотії, то від воєнної деспотії до анархії. Коріння ж американського національного суверенітету й утвердження на практиці принципів свободи мислитель вбачав насамперед у системі громадського самоврядування, кооперації, спільної діяльності в різних асоціаціях, у тому числі й політичних, що склалася історично в Новій Англії.

Важливим у поглядах де Токвіля є його ставлення до державного устрою або, точніше, до проблеми централізації та децентралізації. У праці «Давній устрій та революція» він підкреслював, що централізація є фактором, що паралізує все громадське життя. І тому як у період абсолютизму, так і після революції головною перешкодою для утвердження свободи і демократії була саме централізація, зосередження всіх питань суспільного життя у компетенції центральної влади. Небезпека деспотичного переродження демократії особливо велика у тих країнах, де відсутні традиції політичної свободи. «Коли рівність запроваджується серед народу, який ніколи не знав або вже давно не знає свободи, як це спостерігається на європейському континенті, — писав де Токвіль, — то старі національні звички одразу ж і немов би шляхом природного тяжіння поєднуються зі звичками і поглядами, які породжує новий суспільний устрій, при цьому всі влади немов би самі собою прагнуть до центру, зосереджуючись в ньому з дивною швидкістю, і держава одразу ж досягає крайніх меж своєї сили, тоді як приватні особи так само швидко доходять до останньої межі безсилля»[32].

Джон Стюарт Міль, також визнаючи неминучість втрати легальних станово-класових привілеїв «які ще досі дають підставу не визнавати інтереси значної частини людства», вважав, що «безпосередня сила досвіду і особистий інтерес кожного індивіда спонукають співвідносити свої вчинки з інтересами інших; індивідуальні прагнення все більше і більше ототожнюються з загальним благом або, принаймні, силою самого досвіду потрапляють у щораз більшу залежність від вимог

загального блага»[33, с.138]. Звідси він виводив тенденцію до зростання соціальної солідарності та рівності в суспільстві й можливість мирними засобами усунути соціально-економічні причини суспільних конфліктів через удосконалення політичних інститутів на засадах національного суверенітету.

Разом із тим, у концепції Дж.Міля значне місце займає характерна для класичного лібералізму проблематика обмеження влади держави стосовно індивіда. На думку Дж.Міля «воля нації, насправді, є не що інше, як воля найчисленнішої або найбільш діяльної частини народу, тобто воля більшості або тих, хто здатний примусити визнати себе за більшість, а отже, народна влада може прагнути пригнічувати частину народу, і тому проти її зловживань також необхідні заходи, як і проти зловживань будь-якої іншої влади. Таким чином, обмеження державної влади над індивідом не втрачає свого значення і в тому разі, коли наділені владою відповідальні перед народом, тобто перед більшістю народу»[33, с.264]. Дж.Міль ставив державу у залежність від волі і вміння людей створювати і налагоджувати нормальне людське співжиття. Під цим поглядом він відкидав характерний для раннього лібералізму погляд на державу як зло за своєю природою, від якого більшою чи меншою мірою терпить суспільство: держава завжди буває не краща і не гірша, ніж індивіди, які її складають.

Національний суверенітет, на думку Дж.Міля, може бути забезпечений лише на засадах представницької демократії, яка повинна мати надкласовий характер при рівному числі представників від класів: «Було б бажано, щоб ні один із класів і ні одне об'єднання класів, схильних до об'єднання, не мали змоги користуватися домінуючим впливом в управлінні»[33, с.74]. Населення сучасної йому держави Дж.Міль поділяв на два класи: «робітників» і «власників». «Ці два класи, — писав він, — повинні бути врівноважені в представницькій системі; іншими словами, кожен із них повинен мати однакову кількість голосів у парламенті, оскільки більшість кожного класу під час суперечностей переважно керується своїми класовими інтересами, а меншість керується розумом, справедливістю і загальним благом; і ця меншість кожного з класів, вступаючи в союз з іншим класом, дає йому перевагу над вимогами власної більшості, яка, на думку меншості, не повинна взяти верх»[33, с.342]. Таким чином, Дж.Міль намагався сконструювати систему консенсусної ухвали парламентських рішень за умов багатократного чисельного переважання робітників і селянства в ранньому індустріальному суспільстві над «власниками». Ці ідеї в подальшому лягли в основу концепцій цензової демократії та солідаризму.

в контексті світової політичної думки

Друга половина XIX ст. ознаменувалася появою досить розвинених і ґрунтовних теорій соціалістичного напрямку, особливе місце серед яких зайняла теорія історичного матеріалізму. Її основоположники Карл Маркс і Фрідріх Енгельс розглядали концепт національного суверенітету як такий, що не має реального змісту в класовому суспільстві, розділеному антагоністичними протиріччями. У марксистській інтерпретації держава в такому суспільстві не стоїть над народом, будучи незаангажованим арбітром і захисником інтересів суспільства у цілому, а є механізмом захисту привілеїв експлуаторських класів за рахунок владного позаекономічного перерозподілу суспільної власності та продуктів, вироблених більшістю суспільства. У той же час поряд із насильницькою функцією держави, марксизм відзначав і ряд важливих загальнонаціональних функцій цього політичного інституту — проведення громадських робіт, з обсягом яких не можуть впоратися приватні особи; захист суспільства від антисоціальних елементів; захист країни від зовнішніх ворогів та підтримання зовнішніх зносин із іншими державами. Тому держава як механізм організації суспільства не може бути ліквідована доти, доки зберігаються відносини власності та кордони.

Національний суверенітет марксизм замінював поняттям суверенітету трудящих мас, які потенційно мають виключне право на володіння результатами своєї праці. При цьому на основі об'єктивних потреб суспільного розподілу праці марксистська теорія визнавала необхідність привілейованого положення капіталістів як організаторів виробництва, однак лише до тих пір, поки трудящі самі не стануть готовими перейти до безпосереднього управління системою суспільного виробництва та розподілу.

Таким чином, окреслене лібералізмом протиріччя між суверенітетом держави і суверенітетом нації в марксизмі замінено на протиріччя між правами трудящих мас, що створюють суспільне багатство, та егоїстичним прагненням експлуаторської меншості суспільства до захисту своїх привілеїв через механізм держави. Держава в цій системі координат не є сувереном — вона лише механізм реалізації суверенітету (хоча з точки зору об'єктивного права марксизм відносить суверенітет до характеристик державної влади). Крім того, в умовах безперервної боротьби за владу суверенітет не є невідчужуваним, його необхідно постійно відстоювати від зазіхань з боку конкуруючих суспільних сил всіма доступними засобами, перш за все — за допомогою узаконеного в державному праві організованого насильства. Тому сучасну їм державу К.Маркс і Ф.Енгельс розцінювали як диктатуру великої буржуазії. Досягнення, реалізація та відстоювання влади в суспільстві неможливе без організації тих сил, що претендують

Національний суверенітет: український вимір

на владу. Звідси принципова неможливість розглядати як суверена неорганізовані маси, які приховуються за термінами «народ» та «нація». Проте вони є безумовним джерелом суверенітету, оскільки саме підтримка ними існуючої системи влади чи активна боротьба проти неї є вирішальною умовою панування суверена. Тому організований в партію та професійні спілки пролетаріат, опанувавши механізм держави (в результаті революції чи перемоги на виборах), для захисту своєї влади від експлуататорських класів вимушений буде встановити режим власної диктатури.

Марксизм також вперше визначив основною необхідною умовою досягнення реальної демократії як суверенітету народу ліквідацію класових протиріч і привілеїв у суспільстві. Ідеальною моделлю таких відносин у марксистській теорії стала модель безкласового комуністичного суспільства, побудованого на суспільній власності на засоби виробництва. Зняття антагоністичних протиріч між різними частинами суспільства у перспективі веде до «відмирання» функцій держави, пов'язаних із насильницьким придушенням класової боротьби, тому держава як механізм насильства поступово трансформується у федерацію вільних самоврядних громад. Проте, на відміну від ідеологів лібералізму, марксистська наукова думка підкреслює, що реалізація ідеальної соціальної моделі не може бути досягнута шляхом правового унормування, а залежить від розвитку багаторівневої складної системи суспільних відносин, всі елементи якої пов'язані діалектичною взаємозалежністю.

У рамках марксизму було також започатковано новий концепт суверенітету національного — у його етнічному значенні. Право націй (як особливих соціальних груп, що сформувалися на етнічно-культурних засадах у процесі спільності економічного життя) на самовизначення активно розроблялося представниками всіх напрямів марксистської теорії, і згодом було запозичене іншими течіями політичної думки. Даний концепт національного суверенітету знайшов юридичне втілення у першій конституції СРСР, яка передбачала будівництво нової держави на підставі союзного договору між національними республіками. Більше того, в подальшому СРСР став унікальним прикладом створення «зверху» нових національних республік зі складу колишньої «єдиної і неподільної» Росії. Саме під впливом СРСР теза про право націй на самовизначення була включена до Статуту ООН у якості одного з найважливіших принципів міжнародного права, а народи, що борються за свою незалежність, отримали статус суб'єкта міжнародного права (поряд із державами і міжнародними організаціями).

в контексті світової політичної думки

Марксистська система аналізу суспільства здійснила величезний вплив на подальший розвиток науки, хоча через свою багатоплановість вона була дещо однобічно сприйнята різними напрямками політичної думки та громадського руху. Так, соціал-демократичний рух ХІХ ст., одним із найяскравіших представників якого був німецький політичний діяч і юрист Фердинанд Лассаль, ставив за мету досягнення національного суверенітету (в політичному сенсі) через отримання загального виборчого права в рамках парламентської держави (навіть при збереженні конституційної монархії). Згідно поглядів Ф.Лассалья, заснована на загальному виборчому праві держава логічно трансформується в державу народну, що забезпечує не лише звільнення від експлуатації основної маси населення, але й ліквідує бідність шляхом надання пролетаріату дешевих державних кредитів. Разом із тим Ф.Лассаль визнавав, що закріплення національного суверенітету в конституції держави не є гарантією його здійснення. Останнє положення виводилося з емпіричних спостережень, згідно яких писані закони не співпадають із реальними суспільними відносинами.

Натомість перший теоретик анархізму П'єр Жозеф Прудон розглядав державну організацію лише як орган насильства, що заважає реальному здійсненню суверенітету народу. Оскільки основною функцією держави є насильницьке забезпечення «несправедливого обміну», будь-які політичні трансформації не зможуть змінити її сутності. За поглядами П.Ж.Прудона, вирішення проблеми відчуження влади можливе лише шляхом відмови суспільства від несправедливого розподілу, після чого державне насильство стане непотрібним. Взаємовигідні добровільні зобов'язання, покладені в основу суспільних відносин, роблять непотрібним підтримання суспільного порядку за допомогою політичної влади. Таким чином, держава поступається місцем федерації вільних асоціацій, що поєднують індивідуальну та колективну свободу[34]. Теорія П.Ж.Прудона намагалася поєднати принципи національного суверенітету з принципом індивідуальної свободи шляхом введення ідеї «автономії особистості». Остання, за П.Ж.Прудоном, не суперечить вільному об'єднанню людей в суспільстві, оскільки свобода – це рівновага між правами і обов'язками. Звідси зробити людину вільною – значить врівноважити, зрівняти її з іншими.

Відомий діяч міжнародного робітничого руху, теоретик революційного анархо-колективізму Михайло Бакунін, розділяючи погляди Прудона на державу як безумовне зло, для реалізації народного суверенітету вважав необхідним її повалення шляхом міжнародної анархістської революції. Майбутнє суспільство М.Бакунін

уявляв собі як вільну федерацію самоврядних трудових громад і артілей без центральної влади і управління. У подальшому на базі поглядів П.Ж.Прудона та М.Бакуніна сформувалася ідеологія анархо-синдикалізму, згідно якої базовою основою владних відносин у майбутньому бездержавному суспільстві стають виробничі синдикати[35].

Як спроба усунути недоліки наслідків практичної реалізації ліберальної концепції національного суверенітету поза рамками марксистської моделі суспільства, що розглядає перманентну боротьбу між експлуататорськими та експлуатованими класами як системну характеристику суспільних відносин, виникла концепція «корпоративної держави» та генетично пов'язана з нею теорія солідаризму. Теоретичною базою цих ідей стали соціологічні доктрини Огюста Конта та Емілія Дюркгейма. В їх основі лежало уявлення про цілісність суспільного організму, де різні класи виконують відповідні життєво важливі для всього соціуму функції. Так, Е.Дюркгейм в дослідженні «Про розподіл суспільної праці» обґрунтував положення про те, що розподіл праці, який детермінує класову структуру суспільства, зумовлює спільний інтерес всього соціуму у отриманні кінцевого продукту. Відповідно соціальні класи повинні солідарно працювати в системі суспільного виробництва, а державна організація суспільства має забезпечувати підтримання солідарності[36].

У праці французького політика Леона Віктора Огюста Буржуа «Солідарність» ліберальне тлумачення протиріччя між суверенітетом держави і нації як сукупності індивідів знімається наступним чином. У реальності немає окремо взятих індивідів і держави, натомість існують асоціації людей, що пов'язані спільністю життя і діяльності. Тому кожен із членів такої асоціації, отримуючи користь від результатів суспільної життєдіяльності, має певні обов'язки не лише перед існуючим суспільством, але й перед прийдешніми поколіннями, які будуть складати це суспільство у майбутньому[37].

Французький юрист Леон Дюгі в роботі «Держава, об'єктивне право та позитивний закон» обґрунтував вищість соціальної солідарності за суверенітет держави, зводячи роль останньої до «координації і ієрархії класів» відповідно до ролі останніх у суспільному розподілі праці. Оскільки об'єктивною передумовою ієрархії класів є фактична нерівність індивідів, то й правова рівність громадян є фікцією. Правова рівність громадян означає не рівність їх правових статусів (що неможливо в умовах суспільного розподілу праці, який диктує різний рівень повноважень та компетенції для різних професійних груп), а рівний для всіх ступінь захисту з боку закону. Оскільки більшість

в контексті світової політичної думки

громадян не володіє достатнім рівнем управлінських знань, навичок та «позитивних індивідуальних якостей», пряма участь народу в управлінні державою не є ефективною моделлю реалізації національного суверенітету. У той же час суверенітет держави виражає не загальну волю народу, а волю меншості, яка приймає державні рішення. Л.Дюгі справедливо зазначав, що навіть у парламентських республіках реальна влада належить не парламенту, а кабінету міністрів, відповідальність якого є «порожнім звуком» [38, р.87].

Визнаючи класовий характер існуючих досі держав, Л.Дюгі ввів у науковий обіг ідею нового типу держави надкласового характеру, створеної на засадах корпоративного представництва. Ідея корпоративної держави розглядалася як альтернатива класовій державі «публічної влади» і мала сприяти подоланню класових протиріч, привести до соціального співробітництва. Замість класів вводилося поняття «корпорації», через які мало здійснюватися співробітництво праці і капіталу. При цьому кожна соціальна група в корпорації виконує свою соціальну функцію (наприклад, підприємець-власник засобів виробництва чи капіталу розглядається як «лідер індустрії», а не як «експлуататор» за марксистською термінологією). У такій моделі держави суб'єктом суверенітету має стати федерація синдикатів, створених із представників класів буржуазії та пролетаріату в різних галузях виробництва. Ця федерація стає над державою, використовуючи державний механізм в інтересах організованого на корпоративних засадах суспільства.

При цьому суверенітет держави не розповсюджується на економічну сферу та індивідуальне життя. Одним із небагатьох обмежень, що його може вводити держава у даній сфері, є регламентація трудових відносин між найманим робітником та працедавцем для обмеження експлуатації. В перспективі всі економічні та соціальні функції переходять від держави до класів (що отримують юридичний статус) та синдикатів, які вирішують всі проблеми суспільних взаємовідносин у відповідності з нормою соціальної солідарності. Остання дістає законодавче закріплення. Таким чином, функції держави зводяться до контролю і нагляду за дотриманням норми соціальної солідарності. В цілому Л.Дюгі протиставляє «метафізичному» погляду на державу як всеосяжну систему влади і породженій ним «догмі державного суверенітету» концепцію нової держави як системи публічних служб, що обслуговують суспільство [38].

На початку ХХ ст. стала виразно виявлятися тенденція соціалізації громадянського суспільства, що намітилася в попередній період. Ще в останній чверті ХІХ ст. у економічно розвинених країнах провідне місце в промисловості і торгівлі перейшло від приватних підприємців

Національний суверенітет: український вимір

і торговців до індустріальних, торгових і фінансових корпорацій. А в першому десятилітті ХХ ст. фінансово-монополістичні угруповання вже змогли не лише підкорити своєму контролю основний сектор виробництва (а відтак — і відносини товарообміну), але й отримати доступ до впливу на формування державної політики в ряді країн. Зростання політичного впливу монополій призвело до відповідного розширення сфер діяльності державної влади. Саме через неї закріплювалися права монополістів на контроль за розподілом ресурсів на ринку (як сировини, так і фінансів) та їх захист від потенційних конкурентів.

У результаті утворилася особлива система управління суспільством, у якій механізми ринку поєднувалися з державним регулюванням економіки (дослідники називають таку систему по-різному — монополістичним капіталізмом, організованим капіталізмом, керованою ринковою економікою). З іншого боку, організований у професійні спілки клас найманих робітників склався в політичну силу, здатну впливати на політику держави не лише через страйки та маніфестації, але й шляхом революційної боротьби.

У цей період держава усе більше перетворювалася на політичний інститут монополістичної олігархії, що починала відмовлятися від гасел демократії та законності. У внутрішній діяльності держав посилювалася функція боротьби з революційним робітничим рухом, у зовнішній — функція ведення воєн за загарбання територій і ринки збуту. Усе це супроводжувалося збільшенням військово-бюрократичного державного апарату. Перші десятиліття ХХ ст. — це роки першої світової війни, національних революцій, глибоких економічних криз і депресій. Перед буржуазним суспільством і державою постала жорстка альтернатива або саморуйнування під натиском гострих внутрішніх протиріч, або реформи в напрямку обмеження монополізму в економіці й політиці.

Особливо значні зміни в розумінні сутності державного та народного суверенітету відбулися під впливом російської революції 1917 року та революцій 1918-1919 років у Центральній та Східній Європі. Острах втрати власності через необмежену експлуатацію населення змусив фінансово-олігархічні кола ряду європейських країн та США перейти до політики пом'якшення класового антагонізму між робітничим класом і дрібними власниками з одного боку, та монополістичними об'єднаннями — з іншого. Під тиском робітничого руху були значно розширені виборчі права населення, визнана необхідність державного регулювання економічних відносин та управління соціальною сферою (народна освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення та ін.).

в контексті світової політичної думки

Проте впровадження в життя ряду європейських країн парламентаризму та загального виборчого права майже зразу виявило наївність ряду положень як класичної ліберальної, так і соціал-демократичної концепцій народного суверенітету. Головною проблемою виявилась практична реалізація народного представництва в умовах нерівномірного розподілу ресурсів у суспільстві.

На початку ХХ ст. італійські соціологи Вільфредо Парето і Гаetano Моска незалежно один від одного сформулювали основні положення сучасної теорії політичних еліт, яка описувала реалії здійснення суверенітету в державах із демократичними політичними інститутами. Згідно з цією концепцією широкі маси народу не в змозі управляти державою, це є прерогативою правлячої меншини — верхівки суспільства, або його еліти. Влада може передаватися від однієї еліти до іншої, але ніколи не потрапляє до рук більшості суспільства[39]. Таким чином, суверенітет нації обмежується можливістю контролювати діяльність еліти та здійснювати вплив якщо не на її формування, то хоча б на легітимізацію влади того чи іншого правлячого угруповання через виборчий процес. Ця концепція реально відобразила одну з основних сторін парламентської держави, де влада реалізується через обмежене коло громадян (депутатів парламенту, функціонерів державного апарату тощо). Однак вона не дала відповіді на питання про шляхи подолання відчуження влади.

Відомий німецький соціолог початку ХХ ст. Макс Вебер запропонований марксизмом погляд на зв'язок суверенітету з функцією монополізованого державою легітимного насильства розвинув в руслі гегелівської концепції влади. Виходячи з того, що прагнення до реалізації влади через застосування насильства в суспільних масштабах притаманне різним суспільним інститутам, суверенітет держави прямо пов'язаний із її здатністю відстояти своє виключне право на застосування насильства як на один із найнефективніших ресурсів влади. Мінімізації витрат держави на підтримку свого суверенітету сприяє діяльність національно організованого бюрократичного апарату влади. Останній, будучи професійним, не може бути виборним. Тому нація реально здійснює свій суверенітет не через представництво в органах влади (які реально залишаються за бюрократією), а через висунутого нею лідера. Цей лідер завдяки масовій народній підтримці підкоряє своєму контролю бюрократичний апарат влади, здійснюючи через його механізм верховну владу від імені нації в цілому[40]. Отже, за М.Вебером національний суверенітет здійснюється через реалізацію державного суверенітету, при цьому фактичним суб'єктом останнього є загальнонародний лідер.

Національний суверенітет: український вимір

На веберівській концепції легітимного насильства базується так звана децізіоністська (від англ. decision — рішення) доктрина суверенітету Карла Шмітта. За К.Шміттом, суверенітет полягає в необмеженості компетенції при прийнятті політичних рішень, тобто в праві у ситуації, яка ніде не описана і ніким не передбачена, змінити або скасувати існуючий правопорядок, порушити власні встановлення, вийти за межі права, діяти всупереч праву. При цьому справжній суверен, за К.Шміттом, сам вирішує, настали екстраординарні обставини чи ні; усунутий привід до введення надзвичайного стану чи ні. Згідно К.Шмітту, межі влади (тобто реальний суверенітет) проявляються саме в екстраординарних виключеннях із нормального ходу подій, коли застосування державою насильства не потрібне і тому не застосовується. «Вияток цікавіше нормального випадку. Нормальне не доводить нічого, виключення доводить все, воно тільки підтверджує правило, саме правило існує тільки завдяки виключенню»[41, с.254]

Однак простота пояснення природи влади і суверенітету у концепціях М.Вебера та К.Шмітта базується на звуженні поняття суверенітету до здатності влади застосувати легітимне насильство. У дійсності влада реалізується за допомогою широкого спектра ресурсів, що включає, крім силових, також групи матеріальних, духовних, інформаційних, технічних ресурсів. Так, у рамках того ж марксизму функції суверенітету розглядаються значно ширше, ніж у концепціях, запропонованих М.Вебером і К.Шміттом.

Відчутний удар по концепції національного суверенітету наніс так званий «залізний закон» олігархізації демократичних організацій. Ця закономірність розвитку соціальних владних інституцій, сформульована і обґрунтована німецьким соціологом Робертом Міхельсом, описала механіку відчуження реальної влади від виборців на користь виборних осіб[42]. Сам Р.Міхельс згодом перейшов на позиції корпоративізму, вбачаючи можливість втілення національного суверенітету у корпоративному представництві інтересів через систему галузевих синдикатів.

Значну увагу вирішенню практичних проблем реалізації принципу національного суверенітету (звичайно ж, у марксистській трактовці — як влади трудящих мас) приділяв лідер радянської держави Володимир Ульянов (Ленін). Вважаючи, що розвиток капіталістичних трестів та банків спрощує облік та контроль суспільного розподілу до простих операцій, доступних кожній грамотній людині, у своїх роботах дореволюційного періоду Ленін прогнозував заміну професійного апарату державного управління виборними представниками трудящих, що управляють по черзі. Конституція РРФСР 1918 року навіть

в контексті світової політичної думки

визначала соціалізм як бездержавний устрій. Однак логіка потреб державного будівництва після приходу більшовиків до влади показала наївність цих ідей. Замість відмирання держави створювався централізований апарат управління, державні функціонери прагнули вийти з-під контролю не лише рад, а й партійних комітетів.

Аналізуючи проблеми відчуження влади, що виникли вже на першому етапі будівництва «держави робітників і селян» у Росії, Ленін дійшов висновку, що необхідною умовою їх вирішення крім контролю за діяльністю виборних управлінців з боку суспільства, а також обов'язкової регулярної ротації управлінських кадрів, є оволодіння всіма громадянами визначеним рівнем спеціальних знань та навиків щодо управління та суспільний контроль за діяльністю контролюючих органів і регулярна змінюваність їх персонального складу. Його програма розвитку системи участі громадян в управлінні державою, закладена в практику радянського будівництва в СРСР у 1920-ті роки, передбачала наступні напрями:

- розвиток системи рад робітничих і селянських депутатів, в яких представництво було не професійним, а тимчасовим і пов'язувалося імперативним мандатом від виборців з правом відкликання повноважень делегата;
- передача радам усіх рівнів виключного права на формування підконтрольних і підзвітних їм органів виконавчої влади (виконавчих комітетів рад) на відповідній території;
- створення мережі органів суспільного контролю за діяльністю державних органів управління та господарських установ і організацій. Центральним елементом такого контролю Ленін вважав побудовану за принципом демократичного централізму масову робітничо-селянську марксистську партію, що через свої комітети контролює державну діяльність рад усіх рівнів;
- «проведення» якомога більшої кількості громадян через участь у роботі представницьких органів (у першу чергу-рад) та органів контролю для поширення досвіду управлінської діяльності;
- надання громадянам у ході так званої «культурної революції» основ політичних, економічних і правових знань.

Спробою протиставити соціалістичній ідеї ідею здійснення національного суверенітету через «вождя нації» стала фашистська концепція держави. В основі фашистської доктрини лежала ідея солідаризму і корпоративної держави — «загальнонаціональної» влади, яка стоїть на сторожі «загальних інтересів». Насправді йшлося про спробу створити «дисципліновану» економіку і стабільний соціальний організм, застраховані від усяких потрясінь і здатні служити експансіоністським цілям. В економіці такої держави створювалася

централізована система державно-монополістичного капіталізму. Інститут громадянства поступався місцем «нації», яка повністю підпорядковувалась своєму вождю. Вважалося, що формування органів влади є прерогативою не нації, а її вождя. Відповідно система виборів (як і політичні партії, крім правлячої) скасовувалася. Система ідеологічного впливу на населення здійснювалася через державну партію, лідером якої був вождь нації і керівник держави.

У 1930-ті роки індустріальне суспільство вступило в новий етап свого розвитку. Його започаткував «Новий курс» президента США Франкліна Делано Рузвельта, але більш масштабні зміни, що збіглися з науково-технічною революцією, відбувалися після Другої світової війни.

У результаті Другої світової війни економіка більшості розвинених держав виявилася зруйнованою, що зумовило початок нового циклу економічного підйому. Потреба в кваліфікованій робочій силі та завдання якнайшвидшого створення широкого споживчого ринку зі стабільно високим попитом диктували посилення ролі державної влади у всіх сферах життя суспільства. На цьому етапі істотно змінилася економічна основа держави, «чиста» приватна власність перестала бути домінуючою. До 30% економічного потенціалу розвинених країн перейшло у власність держави, швидкими темпами розвивалися акціонерні та кооперативні форми власності[43]. Це спричинило зміни й у соціально-класовій структурі суспільства. Багато робітників стали власниками акцій і разом з іншими верствами суспільства (науково-технічною інтелігенцією та ін.) утворили так званий «середній клас» — основний стабілізатор суспільних відносин.

У державному будівництві більшості західноєвропейських країн перемогла соціал-демократична стратегія, коли держава почала розвиватися в напрямку посилення місцевого самоврядування і загальносоціальних функцій. Для перерозподілу ресурсів в інтересах малозабезпечених верств держава активно втручалася в економіку шляхом гнучкого планування, розміщення державних замовлень, кредитування, спрямування значної частки держбюджетних коштів на різні види соціальних виплат тощо.

Зміни, що відбулися в розвинених капіталістичних країнах, знайшли своє відображення в різноманітних концепціях, відповідно до яких держава цілком утратила класовий характер, перетворилася на орган загального благоденства, що робить за допомогою державно-правового регулювання багатих більш успішними, а бідних — багатшими. У цих умовах проблема національного суверенітету набула нового забарвлення. З одного боку, остаточно стало ясно, що нація не є монолітним утворенням із єдиним для всіх її членів національним

в контексті світової політичної думки

інтересом. З іншого, різноманітність інтересів різних соціальних груп та страт актуалізувало питання про порядок реалізації суверенітету нації в цілому.

Нові умови функціонування суспільства викликали до життя наступний етап розвитку проблеми реалізації національного суверенітету, який відобразився у концепції держави загального добробуту.

Після Другої світової війни ця концепція набула загального розповсюдження. Вона виникла як протиставлення класичній ліберальній концепції «держави — нічного сторожа», згідно з якою держава не втручається в суспільне життя, за винятком випадків правопорушень.

Підґрунтям концепції держави загального добробуту стали досягнення індустріально розвинених держав у соціальній, культурній та інших сферах, а також у галузі забезпечення прав і свобод людини. Основні положення цієї концепції базувалися на програмі державного регулювання економіки, сформульованої ще в 1930-х роках Джоном Мейнардом Кейнсом. Подальший свій розвиток концепція держави загального добробуту дістала в роботах Артура Сесіля Пігу, Гуннара Мюрдала та інших дослідників. Її сутність полягає у тому, що держава займає надкласове положення й захищає інтереси всіх без виключення верств населення, забезпечуючи загальне благоденство. Цінність та інтереси кожної особистості стають основним пріоритетом у здійсненні державної діяльності. Позитивна сторона концепції полягає у визнанні обов'язку держави захищати інтереси всіх своїх громадян, забезпечуючи їм нормальні умови існування.

Широкої популярності після Другої світової війни набула й концепція плюралістичної демократії, що виникла на початку ХХ ст. Основними її представниками є Роберт Ласкі, Моріс Дюверже та Роберт Даль. Дана концепція виходить із міркування, що в сучасній державі, у зв'язку з нівеляцією класових відмінностей, політична (а надто й державна) влада втрачає свій класовий характер. Суспільство розглядається як сукупність різних соціальних верств (так званих страт), що утворюються відповідно до різноманітних ознак (професія, вік, місце проживання, коло інтересів тощо). На основі страт створюються різні політичні й громадські організації, які здійснюють тиск на органи держави. Таким чином, кожна людина несе в собі частку державної влади і бере участь в управлінні державою. Держава, у свою чергу, стає виразником інтересів усього суспільства.

В 60-70-х роках ХХ ст. отримала широке розповсюдження і так звана технократична концепція управління державою, що виникла ще в 1920-х роках. Основні положення технократичної концепції були

Національний суверенітет: український вимір

сформульовані в роботах Торстейна Веблена, Герберга Саймона, Деніела Белла та ін. Вона, по суті, стала новою інтерпретацією концепції еліт. Згідно з поданнями родоначальників цієї концепції державою повинні управляти фахівці-професіонали (управлінці, менеджери та ін.), які здатні реально оцінити існуюче положення справ у державі, намітити подальші шляхи її розвитку, визначити необхідні для цього засоби. У результаті управління державою має стати науковим і забезпечити прогресивний розвиток суспільства. Суверенітет нації при цьому розглядається як принцип, що має виключно теоретичне, але ніяк не прикладне значення.

Таким чином, у результаті розширення суб'єктності суверенітету в період розвиненого індустріального суспільства в ХХ ст. від сукупності власників до всіх громадян незалежно від майнового цензу, магістральною як у теорії, так і в політичній практиці стала інтерпретація поняття «суверенітет» у рамках концепції національної держави. При цьому поняття «нація» прихильниками різних напрямів політичної думки трактується неоднаково (як «нація-держава» і як «нація-етнос»). У першому випадку під поняттям «нація» розуміють сукупність всіх громадян певної держави (наприклад, громадянин Франції, США тощо), які здійснюють її суверенітет як своєї політичної організації. При цьому громадянські права не можуть бути обмежені ні через етнічну, ні через конфесійну належність особи. Згідно з другим підходом («нація-етнос») держава є формою самовизначення конкретної нації в етнокультурному значенні (наприклад, гітлерівська Німеччина — «Рейх» німецького народу тощо), вона виражає волю і захищає інтереси лише представників саме цієї нації або конфесійної групи.

1.4. Концепт національного суверенітету в українській політичній думці XIX-XX ст.

На час зародження у Західній Європі сучасної політичної науки, що завдяки дослідженням О.Конта, Л.Гумпловича та інших учених у середині XIX ст. поступово відокремлювалася від політичної філософії, не існувало суверенної української держави. Але процес становлення політичної науки не оминув українських земель, що знаходилися під владою Російської та Австро-Угорської імперій. Уже з середини XIX ст. українські дослідники, зокрема Микола Костомаров та Михайло Драгоманов роблять перші спроби застосувати наукові методи аналізу і здобутки західноєвропейської та вітчизняної науки для обґрунтування різноманітних концепцій майбутнього українського суверенітету. Наукове та громадське становлення українських вчених того часу відбувалося під впливом ідей лібералізму, запровадження

в контексті світової політичної думки

конституційного устрою, республіканської форми правління. При тому значним був вплив ідеалістичної німецької філософії. Перший, на думку багатьох, український політолог (а не лише історик) Микола Костомаров був послідовником професорів Харківського Імператорського університету Івана Кроненберга, одного з найвизначніших представників німецької шеллінгіансько-романтичної ідеології, та історика Михайла Луніна, що активно популяризував та використовував в своїх наукових дослідженнях концепції Гегеля а також методологію Л. фон Ранке. Крім того слід вказати, що на формування суспільного світогляду М.Костомарова значною мірою вплинули ідеї представників німецької ідеалістичної філософії Шеллінга, Гегеля, Гердера та Савініні, видатного польського вченого І. Лелевеля та французьких романтиків О. Т'єррі та Р. де Лямене.

М.Костомаров уперше застосував при дослідженні державного життя українського народу наукові методи дослідження та наукові концепції шкіль, що вже існували й здобули визнання у європейській науці. Також він був не тільки вченим, дослідником проблем історії та теорії державного життя, тобто саме того, що ми зараз називаємо політичною наукою, але й також політиком-практиком, одним з ідеологів Кирило-Мефодіївського товариства.

Також слід зауважити, що починаючи з М.Костомарова, та до 1920-х років в українській політології майже безроздільно панував народницький напрям. Представники цього напрямку в своїх працях приділяли увагу насамперед аналізу подій з життя трудових мас, переважно селянських. З особливим інтересом та симпатією вони відображали народні хвилювання, бунти, повстання та революції. Вчені-народники вважали народні маси рушійним чинником історії, а інтереси трудового народу – єдиним критерієм історичної оцінки. Разом із тим вони ігнорували питання державного будівництва українського народу, а державні установи ототожнювали з насильством. Цей етап розвитку української політичної думки був періодом пошуків опори та підтримки з боку народних мас, особливо селянства. Бо на певний час в силу того, що Україна не мала власної еліти, саме селянство, на думку вчених-народників, репрезентувало націю. В силу цих чинників народницький етап політичних досліджень характеризується протиставленням народу та еліти, а на перший план в історичній перспективі виходить соціальний антагонізм.

М.Костомаров теж вважав рушійними силами історії народні маси та їх самосвідомість: чим свідоміший народ, тим швидше він знайде самого себе і шляхом самореалізації самовизволиться. Думки М.Костомарова про федеративний державний устрій, республіканський

лад, громадські свободи, що складали у синтезі його політичну концепцію, були обґрунтовані ним у програмі Кирило-Мефодіївського товариства, а також у окремих статтях, що були надруковані у журналі «Основа», що виходив у Петербурзі протягом 1860–1861 років. Це, зокрема, «Думки про федеративний устрій у старій Русі», «Дві руські народності», «Риси народної південно-руської історії», «Правда московцям о Русі» та інші.

Основні завдання Кирило-Мефодіївського товариства були сформульовані М.Костомаровим у його програмних документах. Це побудова слов'янської спілки християнських республік, знищення кріпацтва та абсолютистської влади у Російській імперії як необхідна умова заснування цієї спілки, поширення християнського суспільного ладу на весь світ як наслідок здійснення християнського заповіту слов'янами.

Слов'янські республіки, на думку М.Костомарова, мали утворити союз. В своїх автобіографічних записках, написаних значно пізніше, він стверджував, що цей союз мав бути федерацією на кшталт давньогрецьких держав або Сполучених Штатів Америки. Також федеративний принцип М.Костомаров знаходив у історичному минулому Київської Русі. За словами М.Костомарова, там він проявлявся у племінній спорідненості населення, близькості мови, спільності віри, звичаїв та традицій, приналежності князів до однієї династії, тобто скоріше в рисах культурної та расової єдності, ніж політико-правової спільності.

Домігшись державної самостійності, майбутні республіки, на думку М.Костомарова, мали встановити однакові основні закони, зокрема про республіканський лад та скасування кріпацтва, однакову грошову систему, проводити спільну зовнішню політику та утримувати порівняно невелике спільне військо при наявності в кожній республіці народної міліції. Передбачалися спільні керівні органи союзу, зокрема президент та конгрес, що мали обиратися на чотири роки[44]. Крім таких політико-юридичних взаємин мали розвиватися й ідейно-культурні, побудовані на принципах християнської моралі.

Своїм народницьким світоглядом наближається до М.Костомарова Володимир Антонович. Але, на відміну нього, він був більше реалістом, ніж романтиком, більше культурником-поступовцем, прихильником ідей демократичної рівності та політичної свободи, ніж революціонером. Політичний світогляд В.Антоновича сформувався під впливом праць французьких енциклопедистів та ідей кирило-мефодіївців. У своїх історичних працях В.Антонович засуджував з позицій демократії та народоправства «польську добу» української історії за панування шляхетського стану та експлуатацію українців та

в контексті світової політичної думки

інших «недержавних» народів. Таке ставлення до Польщі співпадало з поглядами М.Костомарова, так само як і застосування ідей автономізму та федералізму при висвітленні української історії. Але на відміну від М.Костомарова В.Антонович більш скептично ставився до державності як до елементу суспільного життя. Це частково може бути пояснене тим, що він приділяв лише другорядну увагу суто політичним дослідженням процесів громадського життя, зосереджуючись насамперед на науковій праці історика-аналітика[45].

Частково ж його радикальні погляди щодо державного життя як негативного елемента в житті суспільства пояснюються трьома історичними впливами, що позначилися на творчості вченого. По-перше це традиційна українська опозиція чужому державному життю, якою перейнявся В.Антонович, досліджуючи історію українського народу. По-друге, слід враховувати вроджену традиційну польсько-шляхетську підозрілість та ворожість до будь-якого зміцнення державної влади. По-третє, російський царський режим провокував всі волелюбні елементи на опозицію державній владі.

В.Антонович характеризував український національний тип як свого роду бездержавний, відзначаючи в ньому відсутність будь-якого намагання відтворити власну державність. Тому питання державного суверенітету не досліджувалося Антоновичем як слід.

Можливо, єдиним помітним противником народницької школи в українській політології того часу був Михайло Драгоманов, видатний вчений, політичний та громадський діяч. У багатьох своїх політичних та історичних творах, листах, рецензіях він піддавав різкій критиці методологічні принципи народницької школи. Так звана ідея народоправства та інтерес трудового народу були основною складовою історичної оцінки, яку обстоювали представники народницької школи. Але М.Драгоманов вважав такий підхід занадто обмеженим та навіть антинауковим. Сам він намагався відшукати більш реальний та об'єктивний науковий критерій. М.Драгоманов звертається до ідей тогочасної західноєвропейської науки, зокрема до ідей суспільно-культурного прогресу та діалектики, що тоді займала центральне місце в найбільш поширених соціально-філософських теоріях.

М.Драгоманов переносить в українську історичну та політичну думку ідею прогресу та отожднює її з ідеєю морального, економічного та політичного розвитку суспільства. В основу політичних поглядів М.Драгоманова була покладена спенсерівська теорія еволюції як рівнобічної диференціації та розвитку людського суспільства. Але поряд із цим вчений поділяв марксистські ідеї про соціалізм як більш прогресивний лад, що може виникнути в промислово розвинених

Національний суверенітет: український вимір

країнах, та ствердження К.Маркса про політику та державу як надбудову над економічним базисом.

У свою чергу М.Драгоманов у своїх наукових творах, громадській та політичній діяльності синтезував чимало передових ідей, якими захоплювались багато тогочасних політиків, філософів та письменників. Серед основних ідейних впливів, що позначилися на формуванні світогляду М.Драгоманова та його ставленню до питання державності та суверенітету, слід назвати класичний лібералізм, зокрема думки російських теоретиків лібералізму Б.Чичеріна щодо держави як союзу вільного народу, невтручання держави у життя особистості, та К.Кавеліна про земства та самоврядування. Також слід відзначити лібералізм, еволюціонізм та конституціоналізм британського типу Дж.Мілля, ліберальну європейську історіософію Ф.Гізо, ідеї захисту особистості від держави та демократизації державної влади шляхом збільшення ваги місцевого самоврядування Ж.Прудона, та принцип національного самовизначення, обґрунтований швейцарцем Й.Блончлі.

Драгоманівська концепція державного устрою, що базувалася на науковому аналізі європейських конституцій, включала ідеї громадських свобод та децентралізації. Централізм на кшталт того, що існував у його час в Російській імперії, вчений вважав найбільшим злом на шляху до справжнього конституційного ладу. На думку М.Драгоманова подолати таку централізацію можливо було б шляхом запровадження місцевого самоуправління громад, волостей, повітів та земель. При цьому земельна самоуправа є вищою у цій ієрархії та має найбільші компетенції, а кожна самоуправа має свою внутрішню самостійність і незалежність відносно інших самоуправ (тобто органів самоврядування), будь-то вищого або нижчого типу. Центральну владу держави М.Драгоманов вважає другорядною, та мало цікавиться її організацією, приділяючи основну увагу вирішенню проблеми надання широким масам можливостей для безпосереднього впливу на законодавчу та виконавчу владу. Тому М.Драгоманов закликав поставити центр у пряму залежність від місцевого самоврядування. Держава в нього виступає як вільна спілка локальних територіальних громад, кожна з яких зокрема і всі разом складають основу державного життя[46].

Наукова та ідейна спадщина М.Драгоманова справила величезний вплив на нову генерацію українських політологів та державознавців, що заснували новий, протилежний народницькому, державницький напрям в українській політології.

Ця наступна генерація дослідників працювала вже на основі нового досвіду, що був отриманий за часів громадянської війни та невдалих

в контексті світової політичної думки

спроб здобуття державного суверенітету. Тому вони інакше розуміють сутність історичного процесу, користуються іншими методологічними підходами та застосовують інші критерії. Вчені цієї доби не склали єдиної наукової школи. Слідом за сучасним істориком Володимиром Потульніцьким можна виокремити три основні напрямки української політології цього часу – неонародницький, консервативний та національно-державницький[47, с. 73].

Авторитетними представниками неонародницького напрямку в українській політичній науці були Михайло Грушевський та Сергій Шелухін. Залишаючись на позиціях народництва, вони просували ідеологію, що вже значно відрізнялася від народництва XIX ст. як намаганням обґрунтувати конкретні концепції державного будівництва, так і наявністю інтересу до позитивної культурної та державної творчості української нації, етнополітичних характеристик українського та сусідніх народів.

Найвищим критерієм історичної оцінки вони вважали народний добробут і народоправство. Неонародники досліджували історію українського народу як окремої культурно-етнічної одиниці, ідею можливих федерацій його з іншими народами, питання демократичних традицій в Україні, а також історико-правових підстав українського народу мати власну суверенну державу. Від народників попереднього періоду їх відрізняє також підвищений інтерес до історії української державності та форм саме українського державного будівництва. Розробляючи свої концепції, українські політологи неонародницького напрямку поєднали та трансплантували на український ґрунт соціальну теорію солідарності Е. Дюркгейма, психологічну концепцію В. Вундта, ідеї російської філософії природного права, ліберальної політико-правової школи в Україні та західноєвропейські федералістичні теорії правової держави[48].

Завдяки такій новій методології неонародники обґрунтували теорії федералістичної традиції в Україні, можливість федеральних об'єднань з тими країнами, з якими вона підтримувала історичні зв'язки, зокрема з Литвою, Білорусією, Росією, з чехами, словаками, хорватами, словенцями, сербами тощо. Досліджуючи психологічні характеристики українського, російського, польського та інших народів Європи, а також форми державних союзів стосовно різних етапів життя України, вчені-неонародники прийшли до висновку, що федерація у тій чи іншій формі лише сприятиме зміцненню української державності.

На думку представників неонародницького напрямку, основними підвалинами, на яких мала б будуватися українська державність, мали б стати історично притаманні українському народу цінності – народоправство, демократизм, безкласовість, розуміння народу як

Національний суверенітет: український вимір

територіальної сукупності всіх громадян, незалежно від національної, партійної або класової приналежності, віросповідань та мов[49].

Вони вважали, що право народу взагалі та кожної людини зокрема є вищим від права держави, обґрунтовували пріоритет інтересів трудового народу, який на їх думку був єдиним представником української нації, та перевагу соціальних інтересів мас над національними. Найбільш сприятливою формою державного устрою в Україні неонародники вважали президентську або парламентську республіку, обґрунтовуючи таку думку історичними особливостями, традиціями, психологічними характеристиками та орієнтаціями українського народу. Також вони підкреслювали необхідність опори в майбутньому державному будівництві на власний політичний досвід, доводили, що історія українського визвольного руху є унікальною, а у відсутності української державності звинувачували сусідні країни, переважно Росію та Польщу[50].

Розглядаючи український народ як окрему етнічну та культурну одиницю, що має спиратися на власні демократичні традиції, неонародники акцентували увагу на необхідності для України федеративної взаємодії з іншими народами, а у справі побудови української державності в основному орієнтувалися на Наддніпрянську Україну.

Вчені консервативного напрямку в українській політичній науці, що практично повністю відійшли від методів та ідей народників, зосереджувалися на трьох спільних ідеях. Це насамперед критичне ставлення до ліберально-демократичних засад суспільного устрою, визнання домінуючої ролі держави в громадському та економічному житті, а також пошук нових методів організації суспільних відносин та державного ладу, що базувалися б на представництві усіх класів.

Серед основних представників цього напрямку можна назвати В'ячеслава Липинського, Степана Томашівського та Василя Кучабського. В своїх дослідженнях теорії української державності вони намагалися довести необхідність монархічного державного ладу для України та обґрунтувати його легітимність на основі історичних екскурсів.

Розробляючи свої концепції, українські консерватори сповідували спільні критерії історичної оцінки. Крім монархічної форми правління до них можна віднести етичні засади гідності та честі, самостійну й самоцілну вартість людини, релігійний етос та ірраціональні впливи. Український рух вони вважали унікальним і неповторним, а відтак — таким, що має спиратися на власні історичні традиції та власний політичний досвід. А серед основних причин втрати Україною

в контексті світової політичної думки

державного суверенітету називали внутрішню слабкість українського народу, підкреслюючи особливу роль еліти як його провідної верстви.

Вчені консервативного напрямку методологічно використали та трансформували на український ґрунт західноєвропейські теорії еліти Г. Моска, В. Паретто, Р. Міхельса та ін. Спільними ідеями, що єднали українських політологів-консерваторів, було критичне ставлення до ліберально-демократичних засад суспільного устрою та державного ладу, визнання домінуючої ролі держави в суспільно-політичному житті, а також пошуки нових методів впорядкування державного устрою та суспільних відносин, що мали б спиратися на представництво усіх класів суспільства.

Націю вони визначали як територіальне згуртування усіх громадян, що проживають на території України, навколо ідей української державності. Вирішення усіх державотворчих питань вони вважали для України за можливе лише за умов створення незалежної суверенної держави, де для людей різних мов, віросповідань та різного національного походження єдиною спільною ознакою була б приналежність до України.

Не відкидаючи традиційних підходів до монархічної форми побудови української держави, вчені консервативного напрямку також орієнтувалися на англо-американську державну модель, обґрунтовували необхідність взаємодії між різними класами та групами суспільства у вирішенні політичних питань.

При цьому погляди теоретиків української консервативної держави не завжди та не в усьому співпадали. В.Липинський при обґрунтуванні своєї теорії класократії еkleктично поєднав ідеї польської консервативної історико-політичної школи (Й. Шуйський, В.Калинка, С.Тарнавський), німецької політичної історії (Л.фон Ранке), теорії соціального конфлікту Л.Гумпловича, Ф.Оппенгеймера та раціоналізм М.Вебера. Обґрунтовуючи свою концепцію трудової легітимної монархії, В.Липинський вважав, що доля майбутнього державного будівництва України буде вирішуватись на Наддніпрянщині на засадах традицій, що сформувалися переважно у часи козацько-гетьманської доби. Націю він вважав наслідком державності, та обґрунтовував думку, що нація формується лише через власну суверенну державу та безпосередньо в державі [51].

Концепція С.Томашівського поєднувала, окрім впливів Драгоманова, Липинського та фон Ранке, елементи прагматично-релятивістської філософії У.Джемса та О.Шпенглера, напрацювання італійського національного клерикалізму Г.Ферреро та Д.Маціні. Українська державність, на його думку, мала постати в Галичині та

базуватися на історії та монархічних традиціях Галицько-Волинської держави[52].

На поглядах В. Кучабського позначилися ідейні впливи його вчителів В.Липинського і Ф. Мейнеке, світоглядні позиції С.Томашівського, а також німецьких геополітиків Ф. Рацеля та Р.Челлена. Свою концепцію мілітарної монархії він виводив з досвіду спроб українського державотворення 1917-1920 років. Оплотом національної державності, консерватизму й аристократії він вважав Західну Україну, хоча й Радянську Україну вчений намагався розглядати у якості можливого плацдарму для активізації визвольного руху[53].

Третій напрям розвитку української політичної науки у міжвоєнні часи, на який слід звернути увагу з точки зору складання концепцій національного суверенітету та політичних державно-правових теорій взагалі, – національно-державницький. Цей напрям базувався на ідеї беззастережного визнання права кожної нації як історичної спільноти на власну автономію або державну незалежність. Найбільш повно цей напрям відображений в працях С.Дністрянського, С.Рудницького, О.Ейхельмана та ін.

Методологічна основа обґрунтування їх концепцій державності складалася з напрацювань теорії соціальної солідарності Е.Дюркгейма, ідей російської філософії природного права, західноєвропейських федералістичних теорій правової держави, німецької геополітичної школи Ф.Рацеля та Р.Челлена, теорії соціального конфлікту Л.Гумпловича та Ф.Оппенгеймера, ідей Ф.Мейнеке, Г.Ферреро, Д.Мацціні. Також українські націонал-державники використовували у своїх концепціях методологічні розробки теорії спілки й спільності Ф.Тонніса, авторитету, автономії та автаркії держави В.Вундта, етичного мінімуму Г.Елінека, живого права Г.Ерліха, історичних та неісторичних народів Г.Гегеля і Ф.Енгельса.

Обґрунтовуючи концепцію української національної держави та право народного самовизначення, вчені національно-державницького напрямку також спиралися на власні дослідження історії національно-визвольного руху та давніх демократичних традицій українського народу. Основним критерієм історичної доцільності тієї чи іншої форми державного будівництва вони вважали інтереси нації та держави, підкреслюючи перевагу суверенності нації над суверенністю держави. Основу життя української нації вони бачили в ідеях демократії та республіканської демократичної державності.

Національну ідею та національну психологію визначали як сутність нації, що скеровує народ на боротьбу з територіальними зазіханнями з боку інших держав. Вважаючи український народ окремою етнічною

в контексті світової політичної думки

одиноцею, дослідники національно-державницького спрямування приділяли багато уваги питанням державного будівництва, використанню на українському ґрунті досвіду національно-визвольних рухів інших народів, визнанню та обґрунтуванню особливої ролі Галичини в процесах українського державотворення.

При цьому націонал-державники акцентували увагу на можливості федеративних зв'язків України з іншими народами. Так С.Дністрянський, наприклад, будував концепцію національної держави у формі внутрішньої сполуки народів[54]. О.Ейхельман вважав федерацію земель найкращим варіантом державного устрою для України[55]. С. Рудницький писав про майбутню балтійсько-чорноморську федерацію, до складу якої має входити майбутня Україна[56].

Після Другої світової війни щодо української політичної науки можна казати про деякий відхід від чітко окреслених ідеологічних позицій та про еkleктичну різноманітність ідей, концепцій та підходів. Українські політологи цього часу зосередилися переважно на вивченні окремих наукових проблем, що мали відношення до питань суверенітету, серед яких насамперед слід зазначити проблему місця України між Сходом та Заходом, концепцію історичних та неісторичних народів, а також теоретичні проблеми української державності. Серед видатних українських політологів повоєнної доби слід згадати Б.Крупницького, Р.Роздольського, Є.Пизюра, І.Лисяка-Рудницького та Я.Пеленського.

Проблема впливу Заходу та Сходу на формування українського національного та відповідно державного життя була однією з основних, які досліджували українські політологи ще раніше, виводячи свої концепції української нації та держави. У післявоєнні роки її одним із перших став досліджувати Борис Крупницький на ґрунті політичної історії та теорії. Він доходить висновку, що існує два типи європейської культури – східна та західна. Серед основних рис, що притаманні західній культурі, Б.Крупницький визначає насамперед активізм, динамізм, дух дослідження і пошуку, індивідуалізм. В той час, як східний тип, на його думку, сприйняв типові риси російського інтелектуалізму, зокрема пасивність, нездатність чинити опір злу, колективізм, насильство та примус.

Вчений вважає, що Україна завжди була історично близькою до Європи, запозичивши від неї все необхідне, включаючи греко-католицьку церкву та латинську культуру. Б.Крупницький підкреслював, що боротьба України проти Польщі була боротьбою не з Заходом, а зі своїм історичним сусідом, що хотів її поневолити. В той час, як боротьба проти Росії, на його думку, була насамперед боротьбою

проти ментально чужих для України східних цивілізаційних впливів. Саме під цими впливами склалися тенденції історичного розвитку України згідно з концепцією Б.Крупницького, за якою українська ментальність постала на європейському ґрунті та є національним різновидом європейської ментальності. Тому європейську орієнтацію вчений розглядав як таку, що є надзвичайно важливою для українців та що складатиме в майбутньому сутність розвитку української суверенної держави[57].

Іван Лисяк-Рудницький поділяв думку Б.Крупницького щодо західного, європейського характеру України. Але він не вважає характер впливу Сходу виключно деструктивним та руйнівним. Для української історії він вважає характерним співіснування двох традицій – західної, соціально-політичної, та східної, християнсько-духовної. Обидві традиції, на його думку, мали суттєвий вплив та не лише негативне, але й позитивне значення для формування українського національного характеру, а їх синтез найяскравіше проявився у періоди існування суверенної України – за часів Київської Русі та Козацької держави. Згідно з концепцією І.Лисяка-Рудницького східний та західний впливи мали місце протягом всіх етапів української історії, а деструктивно впливало на Україну лише довготривале переважання одного з впливів без вчасної компенсації з боку іншого.

При цьому під Заходом вчений розумів Європу в цілому, як сукупність народів, що мають схожі соціальні та культурні характеристики. Під Сходом – переважно вплив на різних історичних етапах Візантії, Османської Туреччини з Кримом та Росії. Поєднання двох традицій в українському етні робить Україну легітимним членом обох культур, під впливом яких вона перебуватиме завжди, бо домінування одного з них, навіть більш привабливого на думку, наприклад, того ж Б.Крупницького, західного, призведе до погіршення політичного становища майбутньої держави та порушить її історично вироблений природний баланс[58].

Ярослав Пеленський вважав уособленням найбільш контрастних реальних впливів на Україну Сходу та Заходу Росію та Польщу, тому багато уваги приділяв дослідженню україно-російських та україно-польських відносин. Спираючись на методологічні підходи та традиції М.Вебера, він доводить, що процес націотворення визначається державою та її установами. У своїх дослідженнях вчений робить висновок про деструктивний вплив Росії на Україну, обумовлений тим, що імперська Росія протягом свого існування не мала представницьких інституцій, її еліти та більшість населення сприймали авторитарний режим та авторитарні методи правління як нормальні явища, а інституційна історія та політична культура імперської Росії та

в контексті світової політичної думки

Радянського Союзу мала неперервний характер. На думку дослідника Україні буде важко здобути державний суверенітет без позитивного рішення російської проблеми. Стосовно польського питання Я.Пеленський вважав, що для Польщі вигідно мати між собою та Росією бар'єр у вигляді незалежних держав, включаючи суверенну Україну[59].

Проблему історичних та неісторичних народів українські вчені досліджували, відштовхуючись від стверджень Гегеля та Енгельса, що називали народами без власної історії ті народи, які не спромоглися створити міцну власну державу в минулому, та тому втратили можливість отримати національну і державну незалежність у майбутньому. І.Лисяк-Рудницький визначальним критерієм «історичності» народу вважав збереження ним своїх вищих соціальних верств, що виступають носієм політичної свідомості та вищої елітарної культури. Для неісторичних народів він вважав характерним тісне переплетіння соціальних та національних конфліктів. Тому боротьба за державну незалежність на українських землях мала, на його думку, одночасно соціальний та національний характер, будуючи національну спільноту знизу вгору, та перетворюючи українських селян, з яких складалась основна маса українського народу, на мешканців міст, формуючи з інертної етнічної маси структуровану націю[60].

На думку українського дослідника-марксиста Романа Роздольського, висновок Енгельса щодо історичних та неісторичних народів був результатом того, що Маркс з Енгельсом не бажали критично оцінити своїх тактичних революційних союзників з числа польської та угорської шляхти, тому ігнорували соціальний бік проблеми, зокрема соціальний антагонізм між селянами та землевласниками, в той час як західноукраїнські селяни не брали участі у боротьбі поляків проти австрійської монархії та не чекали поліпшення свого становища у результаті відновлення суверенітету Польщі, навіть навпаки.

Р.Роздольський не вважав пригнічені народи Австро-Угорської імперії неісторичними, не зважаючи на те, що вони втратили власну еліту та склалися переважно з селянства, бо крім селянства, що ніколи не було незалежною соціальною силою, вже існував і швидко розвивався пролетаріат, клас, що міг зробити народ «історичним». Він намагався змістити акцент з національних проблем державного будівництва на проблеми загальної боротьби робітничого класу за соціалізм[61].

Досліджуючи теоретичні проблеми української державності, Євген Пизюр, що спирався на концепції М.Драгоманова та В.Липинського, вважав національну державу основною формою політичної організації

Національний суверенітет: український вимір

у сучасному світі, а головною засадою виникнення національної держави – демократію. Щодо відношення нації і націоналізму до демократії, він робить висновок, що на певній стадії свого розвитку демократія зумовлює існування інтенсивного націоналізму. Але з поглибленням демократії напруга між цими двома політичними концепціями призводить до гострого конфлікту. У випадку своєї перемоги над націоналізмом демократія одночасно з цим підриває власну життєстійкість.

Є.Пизюр, виходячи з концепції німецького етнопсихолога Ф.Тонніса про «спільноту» і «спільку», висунув тезу, що політичний лад, щоб бути стабільним та тривалим, повинен мати міцне коріння в одній, а не в двох чи більше спільнотах одного рівня одночасно. Але в тому випадку, коли основою держави є суспільство типу «спільки», її політичний лад, на думку Є.Пизюра, буває, як правило, нестійким. Якщо населення держави складається з двох схожих за характером та приблизно рівних за силою спільнот, між ними виникає боротьба за опанування державної влади однією з них. Вчений вважає однобічною точку зору лібералів, що поєднання демократії з націоналізмом несе велику загрозу демократичному ладу. Зазначаючи інколи суттєвих втрат від націоналістичного фанатизму, держава може й багато виграти від союзу з націоналізмом, вважає дослідник, бо чим ближче демократичний лад наближається до свого ідеального стану, тим більше демократія втрачає свій зв'язок із нацією, знищує власну громадську базу[62].

Дещо іншу точку зору має Я.Пеленський, коли складає типологію однопричинних та багатопричинних теорій аналізу відсутності суверенної української держави. Згідно з цією типологією теорія еліти стверджує, що українська політична еліта періоду революції та будівництва національної держави не відповідала за своїми якостями вимогам часу, тому не змогла створити діючий апарат влади, що зробило неможливим закріплення української державності. Його концепція покладає основну відповідальність за втрату державності на народ, різні верстви якого у вирішальні моменти визвольних змагань не надали достатньої підтримки урядові. Головною причиною поразки у боротьбі за самостійну державу за цією концепцією був запізнілий розвиток української політики, зокрема української політичної думки.

За теорією Я.Пеленського головну роль у цьому процесі відіграли декілька факторів. По-перше, не вдалося досягти консолідації всіх українських політичних сил, одні уряди не вважали за потрібне залучати до державної праці консервативні елементи, інші ігнорували лівий рух. По-друге, мав значення фактор індивідуалістичного, навіть анархістського способу мислення українських селян, що не бажали

в контексті світової політичної думки

визнавати жодної влади. По-третє, державній побудові заважав антиурядовий та антибюрократичний спосіб мислення політичної еліти, за виключенням хіба що галицької, що виховувалася в австрійській парламентській системі. До цього додається й російська інтервенція на підтримку місцевих комуністів.

Будучи прихильником школи еліти, Я.Пеленський використовує ідеї циркуляції еліт та нові на той час американські теорії еліти в політологічному аналізі державно-політичного статусу та суспільної системи майбутньої української суверенної держави, яка, на його думку, досягне економічного рівня розвинених європейських країн та матиме демократичну багатопартійну політичну систему[63].

1.5 . Сучасні підходи до розуміння національного суверенітету

В останній третині ХХ ст. економічний спад та падіння норми прибутку у розвинених економіках призвели до перегляду існуючого соціального компромісу, переходу до неоліберальної за ідеологічним змістом політичної системи та постіндустріальної економіки, в якій позиції профспілок та людей найманої праці були суттєво послаблені. Значне скорочення соціальних витрат в умовах завищених соціальних очікувань населення могло перерости в системну політичну кризу. Її вдалося компенсувати завдяки автоматизації виробництва, що ознаменувало перехід суспільства з індустріального на постіндустріальний рівень.

Автоматизація виробництва змінила соціальну структуру суспільства, оскільки багаточисленний і організований клас промислових робітників перестав існувати, поступившись місцем дрібним підприємцям та робітникам сфери послуг. Одночасно перестали існувати і масові партії, що захищали потреби цього класу, оскільки сегментація суспільства разом з підвищенням рівня споживання в період останньої третини ХХ ст. значно знизила попит на політичне представництво інтересів більшості. Також цьому сприяло значне ускладнення політичної діяльності як такої, що потребує значно більшого рівня знань та інформованості. Відтак для політичних еліт стало можливим винесення суттєвого масиву владних рішень щодо перерозподілу (разом із процесом їх підготовки та наступної реалізації) за рамки комплексу інформації, доступної для більшості. Це в перспективі зумовлює зведення нанівець і процесу політичної участі для останньої. Уже від початку 1980-х рр. у ряді західноєвропейських країн соціал-демократичні реформи були згорнуті, почався процес масової приватизації державної власності, яка в кінці кінців перейшла у власність монополістичних об'єднань. Виявилося, що більша частина

акціонерної та дрібної власності насправді також є фактичною власністю потужних бізнес-груп, які таким чином акумулюють капітал та ухиляються від податків через підставні фірми. Це відбилося і на соціальній сутності нинішньої держави. Прийшло розуміння того, що концепції держави загального добробуту та демократії, безсумнівно, спираючись на реальні тенденції суспільного розвитку, істотно ідеалізували державу індустріального періоду.

Згорання держави загального добробуту на початку вісімдесятих років ХХ ст. в економічно розвинених західних країнах, крах так званої світової системи соціалізму як альтернативної моделі соціального розвитку та вибудовування однополярного світу призвели до того, що увага дослідників в останні десятиліття змістилася від проблем сутності суверенітету до розгляду механізмів його реалізації. Все це актуалізувало підвищення дослідницького інтересу до демократії як до інструменту здійснення національного суверенітету.

Продовжуючи осмислення демократії, сучасні дослідники просувалися в руслі еволюції від нормативістського підходу, що полягає у визначенні джерел демократії, її ціннісного змісту, ідеалів та цільового призначення через дескриптивний або описовий підхід, пов'язаний з вивченням практичного функціонування демократії та демократичних інститутів, до процедурного підходу, спрямованого на розуміння механізму роботи інститутів демократії, її природи, причин встановлення і падіння демократичних політичних режимів.

Все різноманіття ліберальних, консервативних, популістських, комуністичних і анархістських ідеологічних трактувань демократії, її елітарних і плюралістичних концепцій, ідей прямого і представницького демократичного правління, політико-культурних моделей охоронної, розвиваючої та партисипаторної демократії, також відомої як демократія участі, може бути зведене до двох основних теоретичних парадигм — ліберально-демократичної і радикально-демократичної.

Перша з них виходить із моральної автономності індивіда, розглядає суспільство як суму таких індивідів і ставить в основу суверенітет особистості. У той час як друга наполягає на соціальності індивіда, а перевагу над суверенітетом окремої людини віддає національному суверенітету. Виходячи з цього, ліберально-демократична теорія припускає в суспільстві плюралізм інтересів, що позначається як «інтерес всіх», а радикально-демократична — єдність інтересів, як «загальний інтерес».

Якщо перша парадигма ставить акцент на представницькій демократії та виборах як основному її процедурному елементі, то друга — на безпосередній демократії з її референдумами і максимальному

в контексті світової політичної думки

доступі всіх громадян до прийняття рішень. В області права пріоритет прав і свобод людини, первинність права в ліберально-демократичній парадигмі протиставлені пріоритету загального блага, єдності прав і обов'язків і свободі громадянина в радикально-демократичній.

Представницькі функції в першому випадку здійснюються на основі вільного мандату, у другому — на основі імперативного. Акцент на поділ влади, властивий ліберальній демократії, замінений в радикальній концепції пріоритетом поділу функцій. До того ж ліберально-демократична концепція, на відміну від радикальної, обумовлює підпорядкування меншості волі більшості обов'язковим захистом прав меншості[64].

Не будучи ніде втіленими послідовно і в чистому вигляді, ці дві парадигми в більшій чи меншій мірі лежать в основі всіх розроблених в даний час демократичних теорій і концепцій.

Так, група концепцій партисіпаторної демократії чи демократії участі явно тяжіє до радикально-демократичної парадигми. Із сучасних політологів, які зробили значний внесок у її розробку, слід згадати, насамперед, автора терміну «демократія участі» Кроуфорда Макферсона, а також Бенджаміна Барбера, Пітера Бахраха, Норберто Боббіо, Джорджа Циммермана і ряд інших дослідників.

Вони виходили з класичного розуміння демократії, сформованого ще за часів античності, відповідно до якого громадяни безпосередньо беруть активну участь в обговоренні та прийнятті найважливіших рішень суспільно-політичного характеру, нікому не делегуючи своє право на це. Інакше, на думку прихильників партисіпаторної демократії, в суспільстві неможливо домогтися істинної свободи і рівності, а отже відмова від участі в політичному житті неминуче призведе до «тиранії меншості», тобто до правління еліти[65].

При цьому ні К.Макферсон, ні Б.Барбер не відносять свої концепції до категорії радикально-демократичних. К.Макферсон говорить про ліберальну демократію, а Б.Барбер називає свою модель «передліберальною», хоча відкидає такі основні характеристики лібералізму як індивідуалізм, волонтаризм, електоралізм і особливу байдужість до збереження соціальної, економічної і політичної нерівності[66].

Політичну участь прихильники даної концепції схильні трактувати не як засіб для досягнення будь-якої мети, а як самоціль. Таким чином, концепцію партисіпаторної демократії можна вважати найбільш повним теоретичним втіленням принципу національного суверенітету, оскільки вона декларує максимальне врахування інтересів кожного індивіда і забезпечення рівного впливу всіх індивідів на прийняття рішень. Однак при цьому громадяни, по-перше, зобов'язані самі щодня

займатися прийняттям рішень, а не тільки мати право на це; по-друге, бути добре поінформованими, підготовленими і освіченими для такої місії. А оскільки такі умови в даний час представляються нереальними, має сенс говорити скоріше про ідеальний устрій, до досягнення якого слід прагнути. Також партисипаторна демократія несе в собі й інші ризики, серед яких слід відзначити проблеми з оперативністю прийняття рішень, загрозу переростання такої демократії в «тиранію більшості», автономії і свободи особистості, а також позбавлення її можливості з власної волі самоусунути від політичного процесу.

На іншому концептуальному полюсі знаходиться група концепцій елітарної моделі демократії, основоположником якої був ще американський соціолог і економіст австрійського походження Йозеф Шумпетер. «Демократія означає лише те, що у народі є можливість прийняти або не прийняти тих людей, які повинні ним управляти», — писав він у спростування погляду на демократію як правління народу[67].

Поділяючи суспільство на еліту і масу, прихильники елітарної моделі констатують такі якості маси як відсутність необхідних у сфері державного управління знань, належного рівня освіти та інформованості, незацікавленість і некомпетентність у політичних питаннях, невміння приймати правильні та відповідальні рішення, ірраціональність, часту зміну поглядів, підвищену емоційність. Звідси робиться висновок про нездатність нації приймати політичні рішення, в результаті чого вона добровільно делегує ці функції еліті, обмежуючи власну участь у політичному процесі виборами. У міжвиборчий же період масі громадян, за Й.Шумпетером, слід самоусунути від політичної діяльності, надавши еліті можливість самостійного прийняття правильних і потрібних суспільству рішень. В іншому випадку тиск некомпетентної маси на обраний уряд і замах на його лідерську роль у суспільстві може привести до підризу стабільності і порушення ефективності, які елітарна концепція відносить до одним з головних цілей демократії

Контроль із боку маси громадян над елітою обмежений участю у виборі уряду або обрання посередників для цієї мети. Вибори стають способом легітимації правління тієї чи іншої елітної групи, що отримала мандат довіри з боку більшості громадян, а також, в силу бажання втриматися при владі, стимулюють її на прийняття рішень, в яких зацікавлена більшість. У результаті маса, зазнавши мінімальних витрат в сфері державного управління у вигляді участі у виборах, отримує максимальний результат у вигляді відповідального правління компетентної еліти, що приймає правильні рішення в силу притаманних їй якостей, якими маса не володіє. Таким чином, лише

в контексті світової політичної думки

наявність вільної конкуренції представників еліти за голоси представників нації на періодичних виборах дозволяє трактувати цю модель як демократичну. При цьому елітаризм не заперечує можливості соціальних ліфтів, що дозволяють поповнювати еліту за рахунок кращих представників маси, але обумовлює поступовість і тривалість цього процесу, без якої зростає ризик радикалізму, що загрожує стабільності суспільства.

Однак, максимально перерозподіляючи відповідальність за прийняття політичних рішень від пересічних громадян до лідерів, елітарні моделі демократії максимізують ризики для існування демократичного устрою суспільства як такого. Насамперед, це поділ суспільства на меншість, що володіє владою і розподіляє ресурси, і більшість, яка не визначає державну політику. До того ж формування еліт в такій системі за досить рідкісним винятком відбувається з числа представників вищого соціального прошарку суспільства. Будучи зацікавленими саме в такій системі, еліти всіляко сприяють її консервації та збереження влади в своєму колі. У підсумку в рамках, заданих умовами моделі, можна тільки змінити одну еліту на іншу.

Політика керованої елітами держави спрямована насамперед на збереження і відтворення панування еліт і утримання мас в покорі шляхом відсторонення їх від участі в державному управлінні. Цілком природна в цих умовах втрата інтересу громадян до політичної діяльності, зростання апатії та відчуження, дистанціювання маси громадян від політичних процесів, її маргіналізація і зростання розриву між масою і елітою за всіма показниками людського розвитку в результаті зростання нерівномірності в розподілі ресурсів в кінцевому підсумку призводить до того, що нація, формально володіючи виборчими правами, остаточно втрачає вплив на прийняття політичних рішень, а єдиним суб'єктом національного суверенітету стає вузький шар правлячої еліти.

При цьому елітарна модель свого часу створювалася скоріше як описова, а не як ідеальна, і до теперішнього часу вона найбільш близька до реального функціонування державного механізму в більшості країн, що відносять себе до демократичного типу.

Економічні моделі демократії також пов'язані з теоріями елітизму і конкуренції еліт, але при цьому базуються на перенесенні в політичну сферу з економічної науки теорії раціонального вибору, здійсненому Ентоні Даунсом. Мета, яку Е.Даунс поставив перед собою, полягала в тому, щоб «створити правило поведінки у демократичній системі управління та знайти його сенс».

Намагаючись сконструювати модель раціональної політичної поведінки, враховуючи ціну або вигідність тих чи інших

альтернативних можливостей, Е.Даунс будує свою економічну теорію демократії. Виходячи з того, що кожна людина в змозі домогтися максимальної особистої користі за допомогою раціональної діяльності, дослідник розглядав суперництво на виборах як своєрідний ринок, в рамках якого виборець виступає в ролі покупця, а кандидат на виборну посаду — в ролі продавця, який намагається запропонувати виборцю кращий варіант політичної інвестиції. Відкритість і змагальний характер такої системи, на думку дослідника, повинні гарантувати демократичний громадський устрій, оскільки переможцем завжди буде та партія, цінності якої визнала кращими найбільша група виборців[68].

Свій розвиток економічна теорія демократії отримала в ринковій теорії демократії, заснованій на законах ринкової економіки, перенесених у сферу суспільно-політичних відносин. При цьому ринкова демократія, відповідно до цієї теорії, прагне подолати соціальну нерівність за допомогою декомпозиції ресурсів, що знаходяться під контролем суспільства. Тобто люди, що мають обмежений доступ до одного виду таких ресурсів, можуть компенсувати це, маючи розширений доступ до ресурсів іншого виду.

Не допускаючи поляризації соціальних груп за ознакою доступу до багатства, привілеїв та пільг, освіти, влади тощо, така система спрямована на згладжування протиріч у суспільстві. Найбільш близьким до даної моделі в реальності дослідники називають функціонування державної системи США. Але питання про те, наскільки коректним є зіставлення рішень у сфері політичного вибору з рішеннями в сфері ринкових відносин, залишається відкритим, так само як і питання проблематичності майбутньої приналежності національного суверенітету самій нації в умовах нехай і згладженої, але все ж таки елітарної моделі владних відносин.

Досить популярною в даний час є концепція консоціальної демократії, сформульована Арендом Лейпхартом. Під консоціальною демократією він розуміє такий суспільний устрій, як «сегментарний плюралізм, що включає всі можливі в багатоскладовому суспільстві: лінії поділу плюс демократія згоди»[69].

Окремими сегментами багатоскладового суспільства дослідник називає сформовані в результаті вертикального сегментування суспільства окремі групи населення з певними загальними ознаками (релігія, мова, раса, етнос, ідеологія), а процес функціонування демократичного державного механізму в таких умовах пов'язує з інституціоналізацією переговорного процесу на рівні еліт вищезазначених груп. Передумови консоціальної демократії

в контексті світової політичної думки

формується лише в тому випадку, якщо сегменти багатоскладового суспільства володіють певною автономією.

Найважливішою характеристикою такої системи А.Лейпхарт вважає політичну стабільність. При цьому система повинна володіти такими якостями, як громадський порядок, легітимність, ефективність, демократичність і низький рівень насильства.

Головними ознаками консоціальної демократії А.Лейпхарт називає чотири основні чинники. Це велика коаліція учасників політичного процесу, автономія сегментів, дотримання принципу пропорційності і використання права вето у процесі прийняття політичних рішень. Велика коаліція — це співпраця політичних еліт всіх значних сегментів багатоскладового суспільства в державному управлінні, фактично відмова від принципу управління більшістю. При цьому, на думку дослідника, вона є скоріше не результатом консоціальних процесів, а відображенням прагнення політичних еліт сегментів співпрацювати[70].

Велике значення надається принципу пропорційності при розподілі державних посад в управлінському апараті, а також фінансових коштів. Головним недоліком при цьому є завищене представництво меншин або паритет між більш численними і менш численними сегментами суспільства. Однак при більш детальному розгляді цей недолік перетворюється на необхідність реалізації принципу пропорційності в рамках процесу прийняття рішень.

Таким чином, у консоціальній моделі надається велике значення рівномірному розподілу суверенітету між різними соціальними групами, але при цьому вона залишається елітарною моделлю з притаманними їй вадами. До того ж відтиснутими на соціальну периферію виявляються групи, позбавлені власної політичної організації.

На тезі, згідно якої держава є демократичною лише в тому випадку, якщо в здійсненні влади беруть участь безліч організацій і автономних груп, заснована і концепція плюралістичної демократії. Згідно неї жодна з груп інтересів, навіть якщо вона представляє більшість суспільства, не може домінувати в політичному процесі. Сама ж політика розглядається як конфлікт груп інтересів, результатом якого стає компромісне рішення, спрямоване на задоволення максимально можливого обсягу інтересів. При цьому зберігається притаманна елітарним моделям трактування демократії не як влади народу, а як влади в інтересах народу. А на одне з перших місць виходить захист вимог і прав меншин, з яких, зрештою, і складається суспільство.

Національний суверенітет: український вимір

Головна процедурна форма плюралістичної демократії — змагання партій між собою під час виборів. У той же час суспільство структуроване за групами інтересів, що дає громадянину як би «подвійне» представництво — як виборця і як представника однієї з таких груп. Ця групова належність, на думку прихильників концепції, навіть ефективніше електоральної, оскільки забезпечує захист інтересів індивіда і без його активної політичної участі.

Роберт Даль, найбільш відомий і впливовий з представників теорії плюралізму, ввів термін «поліархія», що означає «влада багатьох», на відміну від «демократії» як «влади всіх». До відмітних ознак даної системи він відніс такі:

- Контроль над урядовими рішеннями, що стосуються політичного курсу, конституційно закріплений за виборними посадовими особами.
- Виборні посадові особи визначаються і мирно зміщуються в ході порівняно частих, справедливих і вільних виборів, при яких примус цілком обмежено.
- Практично все доросле населення має право брати участь у цих виборах.
- Велика частина дорослого населення також має право виступати в якості кандидатів на офіційні посади, за які йде змагання на цих виборах.
- Громадянам мають ефективно забезпечуватися права на вільне самовираження, особливо політичне, включаючи критику посадових осіб, дій уряду, існуючої в країні політичної, економічної та соціальної системи і пануючої ідеології.
- Вони також мають вільний доступ до альтернативних джерел інформації, яка не знаходиться під монопольним контролем уряду або будь-якої групи.
- Громадянам має ефективно забезпечуватися право утворювати самостійні асоціації і вступати в них, включаючи політичні об'єднання такі як політичні партії та групи інтересів, які прагнуть впливати на уряд, використовуючи для цього конкуренцію на виборах і інші мирні засоби [71].

Незважаючи на дистанціювання від терміну «демократія», концепція поліархії претендує на наближення до ідеалу здійснення національного суверенітету шляхом впливу на прийняття рішень за допомогою груп інтересів та ефективної правової системи, деяким чином коригуючи негативні складові інших елітарних моделей здійснення національного суверенітету.

в контексті світової політичної думки

Дослідники, недостатньо задоволені тим, наскільки адекватно описує модель поліархії політичну практику, яка склалася в розвинених західних державах, створили ще одну модель, що отримала назву неокорпоративізм. Її поява була пов'язана з посиленням державного втручання в регулювання економіки в 70-ті роки ХХ ст. Основна риса такої моделі пов'язана з наданням законного доступу до процесів формування політичного курсу групам осіб, що мають спільні інтереси. Творець концепції неокорпоративізму американський політолог Філіп Шміттер писав, що «неокорпоративізм є система представництва інтересів, складові частини якої організовані в кілька особливих, примусових, неконкурентних, ієрархічно впорядкованих, функціонально різних розрядах, офіційно визнаних або дозволених (а то й просто створених) державою, що наділяє їх монополією на представництво в своїй області в обмін на відомий контроль за підбором лідерів і артикуляцією вимог»[72].

Негативно впливаючи на демократію через закритість корпоративістських механізмів по відношенню до вимог громадян, а також через обмеження конкуренції як демократичного механізму, неокорпоративізм з одного боку звужував можливості демократії як втілення національного суверенітету. Але в той же час з іншого боку з точки зору обліку державою потреб громадян і ступеня підзвітності влади неокорпоративізм мав у цьому плані і позитивні наслідки.

Технічний розвиток сучасного суспільства, і, насамперед, комунікаційних технологій, викликав до життя групу концепцій реалізації національного суверенітету, іменованих концепціями електронної демократії. Нинішній рівень і стрімкі темпи розвитку інформаційно-комунікативних технологій дають підстави дослідникам припускати, що в майбутньому можливий перехід до більш сучасної та прогресивної моделі демократії, в якій значно спрощений і прискорений доступ до інформації а також забезпечена можливість безпосередньої участі в управлінні суспільними і навіть державними структурами. Також значний прогрес очікується у функціонуванні політичних партій, яким мережеві технології дадуть можливість не тільки більш широкої агітації та залучення нових прихильників, але і за рахунок зворотного зв'язку спростять організацію роботи і суттєво підвищать роль рядових членів у партійних структурах.

Концепція електронної демократії націлена проблеми технічної реалізації партисіпаторної моделі демократії, зокрема спрощення доступу до інформації, можливості обмінюватися думками з її приводу, пропонувати або підтримувати різні політичні проекти, об'єднуватися в групи по їх просуванню, впливати на прийняття тих чи інших рішень. Спрощення процедури голосування дасть можливість значно

розширити коло питань, що виносяться на місцеві та загальнонаціональні референдуми, проводити їх частіше, підвищуючи роль прямої демократії в порівнянні з представницькою.

Проте в даний час в політичному житті набирають силу інші тренди, пов'язані з розвитком комунікаційної сфери. І вони поки що більшою мірою сприяють посиленню впливу еліти та її контролю над масою громадян, ніж навпаки. Істотно розширилися можливості політичної реклами. Контрольовані корпораціями банки даних громадян дозволяють широко задіяти адресні звернення та індивідуальні вимоги під час виборчих кампаній, виходячи з переваг кожного конкретного громадянина. Постійні глибинні моніторинги віртуального простору дають можливість з'ясовувати, контролювати і коригувати громадську думку і думку соціальних груп з того чи іншого значимого політичного приводу. Значно збагатився арсенал маніпуляцій свідомістю, збільшилися можливості для його використання. Атомізованість і безіменність джерел інформації ускладнюють громадянину вироблення власної компетентної позиції, але полегшують тим, хто контролює ресурси, можливість нав'язати йому свою думку. Отже, яким буде подальший розвиток електронної демократії, принесе вона посилення ролі елітарних чи партисіпаторних моделей, поки що однозначно стверджувати складно.

У цілому можна констатувати, що дослідження національного суверенітету, його моделей та шляхів розвитку дають підставу вважати демократичний спосіб правління і демократичні процедури єдиним способом здійснення національного суверенітету як можливості всіх і кожного певним чином впливати на розподіл ключових ресурсів у суспільстві. Але при цьому ефективність значною мірою залежить від тієї чи іншої моделі, втіленої в політичній системі конкретної країни.

Висновок до розділу 1

Концепція національного суверенітету мала довести не лише право нації на верховну владу, але й сам факт існування нації як політичної спільноти. Нагадаємо, що в період активної розробки цієї концепції європейське суспільство було як постфеодальним (тобто розділеним на окремі стани та корпорації з різними правами та обов'язками, членство в яких було зафіксоване нормами не лише писаного, але й звичаєвого права), але й ранньокapіталістичним (тобто розділеним на власників та не власників засобів накопичення капіталу, що давало першим можливість отримувати прибуток за рахунок привласнення результатів праці других). Враховуючи розвиток ринкових відносин, реальний доступ до вирішального впливу на прийняття державних рішень в Європі ще з раннього Відродження залежав не скільки від соціального

в контексті світової політичної думки

походження особи, стільки від обсягу капіталу, яким ця особа реально розпоряджалася(що й спричинило революційний злам феодальних політичних інститутів).

Тому ліквідація феодальних привілеїв не могла ліквідувати нерівності соціальних груп у можливості доступу до влади навіть на рівні місцевих громад. Дана проблема могла бути вирішена шляхом вирівнювання можливостей у доступі до влади: надання аутсайдерським соціальним групам політичних привілеїв та обмеження політичних прав для ресурсозабезпечених груп. У Франції в період революції останній крок частково був застосований у відношенні до дворянства (у Великобританії, навпаки, вихідцям із не дворянства було надано право купувати титул через купівлю відповідного земельного угіддя у власника титулу і, таким чином, входити до складу Палати лордів). Однак у цілому класики ліберальної демократії виходили з постулату про рівність всіх членів суспільства. Ігнорування фактичної нерівності в рамках ліберальної теорії ввійшло у протиріччя з реальною політичною практикою вже у перший період існування буржуазних республік кінця XVIII-початку XIX століть. Введення майнового цензу для користування громадянськими правами та квот на участь у виборчому процесі для представників різних соціальних груп ознаменувало виключення зі складу нації як носія суверенітету фактичної більшості цієї нації.

Відповідно, функція відправлення політичної влади закріплюється за політичною елітою — вождями нації. Такий підхід дозволив обґрунтувати реальне відчуження у основної маси нації права на доступ до прийняття політичних рішень без зламу ідеологічного конструкту національного суверенітету (фактично обмеживши останній правом на самовизначення). У цьому плані і цензова демократія, і тоталітарна держава концептуально розглядалися як раціоналізовані форми народовладдя.

У XX столітті уявлення про національний суверенітет зазнали помітних змін. Зі швидким розвитком транспорту і комунікацій розмиваються традиційні відмінності між внутрішнім і зовнішнім світом, кордони держави — основа і символ жорсткої концепції суверенітету — стають все більш прозорими. Внаслідок чого найважливіші внутрішні проблеми національної держави — економіка, екологія, продовольство, демографія — набули міжнародного значення. Все це відбулося і на теоріях суверенітету.

Підбиваючи підсумки сказаного, відзначимо, що концепт суверенітету пройшов довгий шлях розвитку і до теперішнього часу перетворився з вузького і досить примітивного за своїм змістом поняття, спрямованого на обґрунтування верховної влади монарха на

Національний суверенітет: український вимір

певній території в умовах боротьби з феодалною роздробленістю і католицькою церквою, в досить багату за своїм змістом категорію політичної науки, а також міжнародного права. З появою понять національного та народного суверенітету концепт суверенітету перестав бути державоцентричним і наповнився більш демократичним змістом як у внутрішньому (захист прав народу, а не тільки правителів), так і зовнішньому (забезпечення рівноправності всіх держав у сфері міжнародних відносин) планах.

Що стосується сучасного етапу розвитку цього концепту, то, незважаючи на ряд розбіжностей, практично всі представники основних парадигм політичної теорії вважають суверенітет однією з основних категорій сучасних міжнародних відносин, яка має характер основоположної норми. Дослідники розглядають феномен суверенітету в контексті взаємодії акторів у міжнародному середовищі, а також через призму колективних, системних загроз безпеки. Практично всі дослідники згодні з тим, що інститут суверенітету зазнає в процесі історичного розвитку трансформації, однак при цьому зберігає своє основне значення, незважаючи на триваючі дискусії про його сенс і подальший розвиток. Спроби ж ряду напрямків політичної теорії заперечувати цінність концепту національного суверенітету для підтримки цілісності системи міжнародних відносин (і навіть оголосити про його шкідливий характер в епоху глобалізації) загрожують підірвати принципи і норми міжнародного права, що склалися на сьогодні.

Розділ 2. Нація як суб'єкт національного суверенітету

Хоча категорія «нація» використовується в науковому обігу вже понад три сторіччя, у світовій науці досі немає однозначного підходу до визначення змісту даного поняття. Неоднозначність інтерпретацій базових сенсів поняття «нація» відмічаються в роботах останніх десятиліть у великій кількості як зарубіжних, так і вітчизняних учених, наприклад, П.Альтера, У.Альтерматта, В.Ачкасова, Дж.Бройї, Р.Брубейкера, В.Велімського, Ю.Габермаса, Дж.Гатчінсона, Е.Геллнера, Е.Гобсбаума, Л.Грінфельд, О.Картунова, Г.Касьянова, Г.Кона, В.Коннора, Я. Крейчі, О.Майбороди, В.Малахова, І.Онищенко, К.Помяна, С.Рейнгольдс, Х.М.Росалеса, Х.Сеттон-Уотсона, Е.Сміта, Е.Яна та багатьох інших.

Численні теорії нації виходять із принципово відмінних методологічних засад етнічного (етнологічного, етніцистського) та політичного (етатистського) пояснення феномену нації, що базуються на різному розумінні сутності останньої, яку, в свою чергу, переважна більшість дослідників пов'язують із тим чи іншим розумінням походження нації. І хоча в політичному плані питання походження соціальних спільнот є другорядним у порівнянні з їхніми функціонально-владними характеристиками, сутність національної проблематики в політології полягає якраз у тому, що самі умови включення індивіда у владні відносини нерідко ставляться у залежність від його національної приналежності.

Так, в Україні проблема вибору концепції національного будівництва гостро постала вже з перших днів проголошення незалежності. Протистояння в цьому питанні відображене і в положеннях Конституції 1996 року, де були прийняті компромісні формулювання, що включають елементи як етнічної, так і політичної концепції нації. У преамбулі до Конституції в одному випадку мова йде про український народ — громадян України усіх національностей, в іншому — про українську націю. Це сприяє подальшій боротьбі двох концепцій розбудови держави — як політичної організації конгломерату етнічних культур (варіант — біетнічної українсько-російської спільноти), або ж як держави етнічних українців, які виборили своє право на власну державу, національне обличчя якої має визначатися, перш за все, домінуванням культурних та інших прав саме українського етносу. Таким чином, дана проблема носить не лише академічний, а й актуальний політичний характер.

Мета даного розділу-здійснити аналітичний огляд теоретико-методологічних засад класифікації теорій формування націй з точки зору політичної науки.

2.1. Теоретико-методологічні засади визначення феномену нації

Нагадаємо, що поняття як знакові символи мають конкретно-історичний зміст, а їх значення змінюється разом із зміною тих чи інших властивостей явищ, які визначалися поняттям, або ж зі зміною історичних умов, у яких використовувалося поняття. За словами філософа Юргена Габермаса, «сучасне поняття нації виникло як спадщина суперечливої історії його культурного, а також політичного значення»[73]. Відомий український націолог Лев Ребет зазначав, що значення слова нація змінювалося в різні історичні періоди. «Бувши в ужитку побіч іншого, спорідненого слова народ..., воно чергувалося із ним та міняло при тому своє значення» [74]. Звідси існує неточність і неясність щодо поняття нація, а саме воно набуває конкретного значення тільки в історико-культурному контексті. Тому генезу поняття нації доцільно розглядати саме з позицій діалектики історичного розвитку.

Швейцарський дослідник Урс Альтерматт звертає увагу на те, що у романські мови слово «нація» прийшло з латини, де воно означало роду належність. В усіх же інших мовах воно є запозиченим. [75]. Дійсно, у працях істориків Стародавнього Риму, де поняття «нація» зустрічається вперше, воно використовується для визначення народів, які були приєднані до Риму. Давньоримське «natio» (від «nasci» – народжений) поряд з «gens» (рід) використовується лише для означення кровноспоріднених (у сучасному розумінні – етнічних) груп, поряд із поняттям «lingua», близького до старослов'янського «язики», яким позначалися мовні спільноти. Таким чином, давньоримське поняття «нація» можна вважати близьким до сучасного поняття «плем'я». Якщо врахувати, що всі неримляни вважались такими, що не мали власної «справжньої» державності, це поняття містить у собі додатковий смисловий відтінок, який вказує на відсутність державної організації. Римський же народ визначався поняттям «civitas» (громадяни), яке вказувало на його державний статус. Самоідентифікація давньоримської спільноти базувалася не на етнічності, а на громадянстві. Тому ряд дослідників указує на те, що поняття «нація» виникає в період, коли Рим формується як багатонаціональна імперія і в основному має етнокультурне (етнологічне, етніцистське та примордіалістське – з позицій сучасних теорій) значення[76].

У середньовічній Європі зміст поняття «нація», яке перейшло у філософсько-правові та політичні твори європейських мислителів через латину, дещо змінився. Оскільки всі християнські народи

в контексті світової політичної думки

вважалися рівними перед богом, підставою для поділу населення вважалися не етнічні чи мовні характеристики, а кордони феодальних володінь та конфесійна приналежність. Тому дане поняття поступово змінило етномовне забарвлення свого значення на соціально-організаційне. Воно продовжувало вживалося для позначення окремих мовних чи культурних груп. Проте якщо в античності вважалося, що в основі групової єдності лежить спільність походження, у пізньому середньовіччі на дане поняття вже було перенесене уявлення про спільність соціального статусу і інтересів групи. Тому середньовічне «nationis», поряд із народами, могло позначати представників різноманітних станових об'єднань, зокрема студентів, духовництва, членів професійних корпорацій тощо, які умовно відносили до окремих груп з точки зору «спільності начала, що їх організує»[77]. Саме у пізньому середньовіччі цей термін набуває поширення, поступово починаючи позначати цілісні соціальні групи, наприклад гільдії, цехи та інші корпорації, які потрібно відрізнити від інших існуючих груп[78].

У такому розумінні термін «нація» втрачає етнічне забарвлення, проте набуває значення політичного. Визнання єдності групи на основі відносин власності, соціальної ієрархії, місця групи в суспільстві, спільного групового/корпоративного інтересу та групової/корпоративної солідарності, яка виникає на цій основі, означає визнання того, що визначальною основою утворення соціальних спільнот є не кровна спорідненість, а соціально-економічні чинники. Вже в період Реформації поняття «нація» вживається для позначення всієї множини станів держави. Проте воно розповсюджується не на все населення, а лише на ті групи/корпорації, які спільно відстоюють груповий інтерес, обґрунтовуючи його спільністю групових «традицій» та особливим положенням групи в суспільстві.

Впродовж XV-XVII ст. термін «нація» все більше набуває політичного змісту і вживається у контексті проблеми державотворення та суверенітету народу. Остаточно таке значення терміну закріплюється після подій Великої французької революції та боротьби за незалежність північноамериканських колоній від британської корони. У подальший період розуміння нації як сукупності політично суб'єктних осіб, що вважаються співзасновниками держави (принаймні формальними), стає загальноновизнаним.

Проблему дослідження націй доцільно розділити на два основних блоки: дослідження походження націй та дослідження, пов'язані з визначенням сутності поняття «нація».

У сучасній так званій «західній» традиції дослідження походження націй традиційно виділяють три провідні напрями: примордіалізм,

модернізм і етносимволізм. Кожен із них одночасно обґрунтовує різні стратегії національного будівництва, які використовувалися і використовуються в різних країнах протягом двох останніх сторіч, коли форма національної держави стала найпоширенішою.

В основі примордіалістських концепцій лежить твердження, про те, що прототипи націй і націоналізм як даність існували завжди, із самого початку людської історії. Поняття «нація» й «етнос» практично отожднюються, вважаючись природним і найвищим типом соціальних зв'язків, а націоналізм — природною ознакою людства. Звідси випливає висновок про те, що людям, які належать до однієї етнічної спільноти, від природи надається визначений набір культурних властивостей, котрі й обумовлюють їхню поведінку та суспільні традиції.

Вважається, що вперше термін «примордіалізм» у 1957 році застосував американський соціолог Едвард Шилз[79, с.13] для визначення суспільних зв'язків традиційного, родинного характеру, які він протиставляв суспільним зв'язкам громадського суспільства епохи модерну. Сучасний йому американський антрополог Кліфорд Гіртц визначав примордіальні соціальні зв'язки як систему «нездоланих» релігійних, кровноспоріднених, мовних, територіальних та звичаєвих взаємовідносин, що складаються навколо індивіда від часу його народження і супроводжують його на протязі всього життя. Тому кожна людина як особистість несе в собі протягом усього життя почуття спорідненості з членами своєї етнічної групи/нації, яке є «природними» для неї. К.Гіртц, зокрема, оперує такими поняттями, як «почуття приналежності», «сентименти», «зв'язки» та інші. Ці зв'язки, на думку ученого, являють собою ірраціональну даність людської особистості і кореняться в підсвідомості. Звідси К.Гіртц виводить якісну відмінність примордіальної ідентичності від будь-яких інших форм ідентичності (наприклад, класової).

Дану версію примордіалізму прийнято називати соціологічною. Вона трактує почуття етнічної/національної та територіальної приналежності як основні, найбільш органічні відомі в історії форми об'єднання людей. Саме в цьому сенсі вони є «споконвічними», таким, що передують більш складним формам соціальних відносин (перш за все — політичного характеру) і створюють для них базу. Вважається, що ці «споконвічні зв'язки» завжди були і будуть найбільш поширеною, стабільною і природною формою поділу людей, настільки ж важливою, як статева приналежність або географічні умови. Таким чином, нація є лише особливим видом функціонування і прояву найдавніших форм міжособистісних відносин, які існували і будуть існувати на протязі історії людства.

в контексті світової політичної думки

У 1970–80-х роках у англomовній науковій літературі сформувалася більш радикальна версія примордіалізму — неопримордіалізм, одним із найяскравіших представників якої є П'єр ван дер Берг. У сучасних наукових колах прийнято вважати, що вона базується дослідженнях так званого соціобіологічному напрямку. Даний напрям представлений працями Джона Мейнарда-Сміта та Едварда Осборна Уїлсона. Згідно з неопримордіалістською концепцією, етноси та нації є результатом природної генетичної еволюції кровноспоріднених груп, яка дозволяє пристосуватися до визначених умов навколишнього середовища. Ця еволюція, детермінована боротьбою за виживання, яка триває протягом всієї історії існування людини як біологічного виду, призводить до того, що соціальні спільноти формуються за принципом кровної спорідненості. При цьому внутрішня культурна однорідність нації розглядається як обумовлений біологічними факторами інструмент еволюції. Саме така однорідність, за П.ван дер Бергом, є важливим засобом скеровування індивідів у їхньому прагненні генетичного відтворення через замкнуті кровноспоріднені групи[80].

Так, сучасний американський етнолог та культуролог Вільям Рейнолдз стверджує, що етнічні/національні групи формуються за допомогою механізмів пристосування до біологічних умов існування, а міфи про походження, які є основою спорідненості членів етносу, відповідають генетичним репродуктивним стратегіям кожної такої спільноти[81]. Покладені в основу концепції В.Рейнолдза ідеї ще в XIX ст. висловлювалися в працях Й.Фіхте та представників органічного націоналізму німецьких романтиків початку XIX ст., які в подальшому створили базу для ідеології багатьох радикальних національних рухів аж до німецького нацизму.

Російський етнолог Лев Гумільов роль головного фактору становлення соціальної спільноти відводив етнічним зв'язкам, які складаються в процесі природного відбору на основі пристосування до умов ландшафту. За Л.Гумільовим, етногенез є формою філогенезу — загального об'єктивного процесу еволюції, тому етноси виникають і зникають незалежно від усвідомлення цього процесу сучасниками. Вони не є продуктом соціальної самосвідомості окремих людей, хоча і пов'язані виключно з формами їх колективної діяльності[82, с. 233].

На відміну від концепцій націогенезу XIX—першої половини XX ст., неопримордіалізм не може ігнорувати досягнень сучасної науки у вивченні процесу розвитку етносів та націй. За П.ван ден Бергом, уявлення про спільність біологічного походження певного народу майже завжди є культурним міфом[81, р 35]. Однак, на думку дослідника, у цілому кровна спорідненість часто є достатньо реальною для того, щоб стати основою для націоналізму та етноцентризму. Таким

Національний суверенітет: український вимір

чином, неопримордіалізм визнає, що національно-етнічні спільноти не є статичними — вони формуються, розвиваються на основі асиміляції інших етнічних груп, та самі асимілюються сусідніми народами. Однак при цьому вважається незаперечним, що національно-етнічні зв'язки переважають інші системи соціальних лояльностей, а кожна людина вже за фактом свого походження відчуває себе членом визначеної національно-етнічної спільноти.

Найбільш радикального є так звана ортодоксальна версія примордіалізму, яка розглядає людей як істот, що біологічно приналежні до певної національної спільноти. Прихильники ортодоксального примордіалізму фактично вважають національну приналежність субстанцією, яка вбудована в генетичний код особистості. Звідси кожна нація постає «єдиним організмом» — спільнотою кровноспоріднених осіб, яка має особливий національний характер, місію і місце в природному середовищі (природні межі)[82].

Таким чином, в основі всіх примордіалістських концепцій лежить надання національній приналежності сенсу онтологічної сутності. Національна ідентичність та соціальні зв'язки, які вона породжує, вважаються апріорними, природними, детермінованими біологічно та психічно. Вони не виникають у результаті історичного розвитку конкретного суспільства, а навпаки, формують напрям цього розвитку. Національні почуття і зв'язки не піддаються чіткому, раціональному формулюванню, самоаналізу та усвідомленню, натомість вони мають регулятивну силу, домінують над людською свідомістю. Якщо людина біологічно походить від певної спільноти (етнічної чи національної), вона незалежно від свого бажання та індивідуального вибору обов'язково стає її членом, особливо з точки зору національного характеру, мови і культури. Таким чином, у рамках примордіалізму національна самоідентифікація набуває характеру об'єктивного закону природи, звідси метою наукових досліджень є пошук «справжнього» національно-етнічного фундаменту.

Установку на надання етнічності характеру природної сутності, вбудованої в біологічну структуру індивіда, американський етнолог Едгар Кісс коментує таким чином: «Тенденція вважати нації чимось споконвічно заданим є всього лише ілюстрацією більш загальної схильності людей до пояснення історичних процесів з точки зору законів природи»[83]. Його співвітчизник, антрополог Маршалл Салінс вважає характерний для примордіалістів біологічний детермінізм «містифікованим сприйняттям культурного порядку» [84]

У даний час у «західній» науці примордіалізм як науковий напрям займає периферійне становище [85]. Докладне вивчення процесу етногенезу засвідчило наявність періодичної дифузії генотипів окремих

в контексті світової політичної думки

кровноспоріднених спільнот, а також відсутність «чистоти» та усталеності генотипу навіть для тих націй, які досі вважалися моноетнічними. Етнологічні дослідження довели, що у будь-якому суспільстві в силу внутрішньої конкуренції і конфліктів традиції безупинно видозмінюються, а культурні норми і цінності є стійкими лише настільки, наскільки зберігаються соціальні інститути та умови існування суспільства, що їх формують[86]. Так, етнічна чи національна самоідентифікація у значному ступні є результатом або свідомого вибору особистості, або наслідком цілеспрямованої освітньо-культурної політики держави чи еліт, що використовують національну ідентичність як засіб соціальної мобілізації. Разом із тим, не можна ігнорувати факт існування латентних духовно-емоційних зв'язків у етнонаціональних середовищах, які потенційно можуть стати основою для групової солідарності та мобілізації соціальних спільнот.

Другим основним напрямом дослідження націй є так званий модерністський напрям, що пов'язує походження нації і націоналізму з процесом модернізації, яким супроводжується перехід до індустріального суспільства. Представники даного напрямку вважають, що розвиток економічного ринку та комунікаційного середовища в рамках окремих держав сприяли розвитку суспільних зв'язків між населенням держави. У результаті в межах кожної країни життя ставало усе більш однорідним, а між країнами почали наростати контрасти. Колишні (релігійні, племінні та інші) шляхи самоідентифікації виявилися порушеними, але оскільки люди продовжували випробувати в ній функціональну потребу, вони стали ототожнювати себе з новою спільнотою — нацією[87]. Таким чином, етнічна/національна приналежність за своєю суттю є соціальним конструктом. Індивіди, що складають суспільство, абсорбують та змішують ті чи інші елементи з різних культур задля того, щоб створювати основу власної національної ідентичності, яка є сучасною формою соціальної організації[88, с.217]. З погляду модернізму для створення націй необхідне досягнення визначеного рівня культурної однорідності населення, яке проживає в межах кожної з держав — поширення загальної або хоча б домінуючої мови, єдиної освітньої системи з загальною версією історії, літератури, ціннісних принципів, а також загальною або домінуючою релігією. Сутність нації полягає в її виключному праві на автономну державу, незалежно від етнічного складу. При цьому зв'язок націоналізму з етнічною приналежністю розглядається як простий збіг[89]. Національна приналежність визначається державою, що здійснює єдиний контроль над своєю територією, а існуючі етнічні відносини переглядаються, щоб вони збігалися з кордонами держави або навпаки, щоб у боротьбі за владу

Національний суверенітет: український вимір

вони послужили підставою для формування нових держав. Спроби ж зберегти етнічну автономію усередині національної держави розглядаються як такі, що перешкоджають модернізації суспільства.

Даний підхід представлений у роботах Ернеста Геллнера, Джона Бройї, Бенедикта Андерсона, Карла Дойча, Еріка Гобсбаума, Тома Нейрна та ін.

У рамках модерністського напрямку виділяють конструктивістську теорію (Б. Андерсон, К. Дойч), де поняття нації виступає як віртуальний соціальний конструкт («уявлювана спільнота»), члени якого, не знаючи один одного особисто, проте, розглядають себе як спільність з єдиною долею і надіями[90]. Вважається, що через етнічність люди знаходять утрачене почуття особистої і колективної самоцінності, а лідери нерідко домагаються політичних цілей через звертання до етнічних почуттів.

Спираючись на теорію конструктивізму, Карл Дойч, наприклад, вивчає процес формування націй на мікрорівні, зосередившись головним чином на механізмах соціальної комунікації і можливостях відтворення визначених форм такої комунікації в різних поколіннях населення визначеної території[91]. Його методологія, що дістала назву трансакціоналізму, базується на дослідженні умов для створення інтегрованого поліетнічного суспільства національного типу як альтернативи «агресивному націоналізмові». За К.Дойчем, кожен із етносів, що складають націю, має власні «віртуальні кордони», такі як мова, особливості побуту, одягу, харчування тощо. Етнічні особливості зберігають колорит кожної окремої спільноти, проте вони не мають наві'язуватися іншим спільнотам. Сутністю трансакціоналізму є декларація необхідності широкого культурного обміну та відсутності будь-якої культурної дискримінації. Запропонована К.Дойчем модель використовувалася не тільки для аналізу історичного матеріалу, але й для оцінки імовірності злиття в майбутньому націй-держав Західної Європи в єдине державне утворення.

Соціально-психологічний підхід в рамках модерністського напрямку досліджень походження націй представлений у працях американського професора-юриста Дональда Горовіца, що розробляє проблематику міжетнічних конфліктів. Сутність даного підходу становить припущення, що етнічна єдність ґрунтується на міфах родової спільності та почутті родової взаємної відповідальності між членами етносу відносно членів інших етнічних груп. Із точки зору політичної науки, застосований Д.Горовіцем метод можна розглядати як дослідження технології використання групових цінностей та стереотипів для соціальної мобілізації на основі знань сучасної психології соціальних груп.

в контексті світової політичної думки

Проміжне положення між примордіалізмом та модернізмом займає етносимволізм, одним із основних теоретиків якого вважається Ентоні Сміт. Центральною тезою цього підходу є положення про те, що спадкоємність етнічної культури в багатьох поколіннях забезпечується через міфологічний символізм[92]. Нації формуються на основі етнічної приналежності, однак остання стає основою національної ідентичності лише в умовах постійних економічних зв'язків між членами нації. Згідно етносимволізму, ще в доіндустріальну епоху виникла безліч етнічних спільнот, що представляли собою населення з загальними елементами культури, історичними спогадами, міфами про спільних предків і визначеним ступенем солідарності. Деякі з цих співтовариств перейшли в нову фазу культурно-економічної інтеграції і стандартизації, стали прив'язаними до визначеної історичної території і виробили власні закони і звичаї. Вони стали «етнічними ядрами», навколо яких населення, що сприймає дані міфи, традиції, групову солідарність і культурні норми як власні, формує нації. Таким чином, в основі національної ідентичності лежить не стільки спільне походження, скільки міфологізоване уявлення про нього, а також сприйняття спільності «символів нації».

У свою чергу, нація постійно включає нові етнічні та культурні елементи -«переглядає себе» і для свого виживання має потребу в національних символах: міфах про спільне походження, сакральну територію (прабатьківщину та землі, «взяті по праву» у інших народів), «золоту добу» свого існування та національних героїв. При формуванні нації ключову роль відіграють еліти, які здійснюють вибір значимого для народу культурного матеріалу (символів, міфів, спогадів, норм), використовуючи його для мобілізації нації[93].

У цілому представники модерністського підходу зосереджуються переважно на ідеологічних, політичних, економічних, соціальних і культурних аспектах націогенезу. Наголошуючи на ролі «інструментальних» чинників у формуванні етнічної чи національної свідомості, вони детермінують ці чинники об'єктивними, переважно соціально-економічними факторами. У рамках концепції етносимволізму досліджується широке коло суспільних взаємодій в світлі існуючих етнічних ідентичностей. Проте через недостатню емпіричну дослідженість та теоретичну обґрунтованість описуваних процесів етногенезу та націогенезу (які, до того ж чітко не розрізняються представниками цього напрямку), етносимволізм не можна вважати науковою теорією в повному сенсі. Суттєвим недоліком цієї концепції є й перебільшення ролі соціального міфу на противагу конкретно-історичним обставинам формування етносів, народів і націй.

Національний суверенітет: український вимір

Дещо окремо стоять дослідження вчених радянської школи, на основі яких працює й ряд дослідників у пострадянських країнах. Сьогодні радянських дослідників досить неправомірно відносять до примордіалістів, виходячи з визнання ними етносів як традиційних соціальних спільнот. Однак, на відміну від розробок західних вчених, які переважно торкалися проблеми етносу лише побічно, головним чином, у контексті дослідження проблеми нації, радянськими вченими (Юлієм Бромлєєм, Павлом Кушнером, Миколою Чебоксаровим, Сергієм Арутюновим) була створена концептуально досить ґрунтовна й багатогранна теорія етносу, що базується на результатах багаторічних широких палеолінгвістичних, етнографічних, антропометричних, археологічних та інших досліджень.

Домінуючою теоретичною установкою у цих дослідженнях виступав історико-стадіальний підхід. Відправною категорією для нього служить поняття етносу як історично сформованої на визначеній території стійкої сукупності людей, що володіє єдиною мовою, загальними рисами і стабільними особливостями культури та психології [94, с.232-234]. Національна спільнота ж виступає як більш високий і розвинутий тип етносу. Однак, на відміну від примордіалістів, переважна більшість радянських дослідників визнавала, що етноси (а тим більш нації) є соціальними утвореннями, кровна спорідненість в яких виступає скоріше як символ, ніж реальність. Сама нація як історичне явище у залежності від умов або сама розчиняється в іншій нації, або включає в себе так багато інших націй, що її первісна назва набуває досить умовного значення. Крім того, історико-стадіальна концепція передбачає існування соціальних спільнот неетнічного походження — від первісних територіальних громад до держав, що будувалися на основі суверенітету правителя.

У цьому ключі російський дослідник Вадим Межуєв визначає націю як соціальну спільність, «що солідарно відстоює політичну волю своїх громадян за допомогою створення... особливих державних інститутів» [95, с. 16]. Нація розглядається ним не тільки як конкретний інститут організації влади і населення, але і як набір визначених ціннісних установок. Останні актуалізуються у визначений період історії і в іншу епоху можуть утрачати свою релевантність.

Таким чином, узагальнено в сучасній науковій літературі поняття «нація» представлено в двох значеннях — як спільнота етнічного походження та як сукупність громадян визначеної держави. При цьому можна виділити, принаймні, три досить розповсюджені і аргументовані позиції щодо проблеми формування національних спільнот. Перша позиція виходить із того, що кожна нація формується навколо так званого етнічного ядра, роль якого виконує одна з домінуючих у цій

в контексті світової політичної думки

державі етнічних груп, яка і визначає специфіку нації і національної культури. Друга ґрунтується на уявленні про націю як принципово відмінне від донаціональних спільнот утворення, що не спирається при своєму формуванні на історичне минуле у вигляді етнічної історії та культури. Згідно третьої нація являє собою конгломерат етнічних спільнот та їхніх культур.

Утім, можна зробити висновок про те, що розходження між примордіалістським та модерністським напрямками в західній науці обумовлені не стільки методологічними розбіжностями, скільки термінологічним фактором. Так, усі версії примордіалізму, крім ортодоксальної, визнають символічність генетичних зв'язків. У свою чергу, модерністи розглядають фактор етнонаціональної ідентичності як реальний засіб суспільної мобілізації, визнаючи, таким чином, наявність психологічних зв'язків у етнонаціональних спільнотах.

Спільним між цими позиціями є також положення, згідно якого нація в одній зі своїх функцій виконує «національне будівництво», тобто здійснює діяльність, спрямовану на зміцнення національної ідентичності. При цьому національне будівництво розглядається як не одноразова дія, а процес. Воно ніколи не може бути цілком завершеним, але постійно прагне інтегрувати регіональні, соціальні, політичні та інші підрозділи народу, об'єднавши їх свідомістю спільності, що піднімається над ними. Саме за лінією державного оформлення або прагнення до здобуття власної держави проходить найбільш широко визнане розмежування нації від інших, етнічних, колективів. Загальноприйнятним для всіх напрямків могло б бути визначення нації як політичної (політично мобілізованої) спільноти, яка прагне досягти або вже досягла визнання свого колективного суверенітету у межах даної політичної системи.

У цілому, різниця в підходах до проблеми формування націй може бути сформульована таким чином: чи є національна приналежність фактором об'єктивно біологічним (подібно до видової приналежності), чи суб'єктивно психологічним; чи нації формуються на етнічній основі (при цьому етнос апріорно вважається біологічною даністю) чи на соціальній, пов'язаній із спільністю економічного життя, політичної системи та ін. З точки зору політичної науки це питання зводиться до питання про легітимність статусу різних націй (етнонаціональних груп) в даній політичній системі. Зокрема, щодо державної влади, його слід ставити як питання про правомірність визнання суб'єктом державного суверенітету спільноти, сформованої за різними типами підстав: біологічними (варіант: соціобіологічними, де біологічні характеристики можуть бути хоча й не достатньою, але обов'язково необхідною умовою входження до спільноти) чи соціально-

політичними. Звідси дослідження походження націй органічно виходить на проблематику визначення сутності поняття «нація».

Таким чином, можна констатувати, що основними напрямками в дослідженні сутності феномену «нація» є соціально-психологічне, феноменологічне та комунікативно-теоретичне вимірювання. У рамках соціально-психологічного підходу нація визначається як форма колективної самоідентифікації, яка є одночасно і процесом, і результатом емоційного отождолення індивіда з певним етносом чи субетносом. При цьому національна ідентичність є відображенням у свідомості людей реально існуючих етнічних зв'язків і зовні виявляється у формі самоназви. Феноменологічний підхід включає в себе два типи розуміння сутності нації: «культурна нація» і «державна нація». «Культурна нація» базується на почутті спільної приналежності, породжуваному усвідомленням загальної культури. Ядром нації в цьому розумінні є загальні мова, історія, звичаї, релігія і походження. Поняття «державна нація» прив'язує націю до конкретної держави, яка є формою її політичної самоорганізації. Згідно комунікативно-теоретичного виміру національна самосвідомість проявляється на підставі комунікативної зацікавленості та готовності індивідів до створення комунікативної системи. У рамках цього підходу ознаки нації зводяться до принципів соціальної комунікації. Національна самосвідомість розвивається тоді, коли учасники певної комунікативної системи переконані в тому, що вони відрізняються від людей іншої комунікативної системи і позитивно розцінюють цю відмінність. Розуміння нації включає в себе, таким чином, емоційні, раціональні та ірраціональні елементи.

2.2. «Політична нація» та «етнічна нація» в контексті національного суверенітету

Описані вище підходи до розуміння походження та сутності нації, що зумовили неоднозначність даного поняття, викликали до життя спробу його термінологічного розділення на дві окремих дефініції. Так звана «західна», або «французька», модель нації, що базується на отождоленні національної спільноти та її державного утворення, дістала назву «нація-держава» (nation — state). При цьому вважається, що саме наявність держави (при чому лише такої, де сувереном є вся спільність її громадян) стає основним чинником створення нації, яка виникає в ході «уніфікації» попередніх соціальних, етнічних та конфесійних ідентичностей на основі переходу до демократії. Класичним прикладом етатистського визначення нації є думка професора Кембриджського університету Ентоні Гідденса: «Нація існує тільки тоді, коли [відповідна] держава охоплює уніфікованим

в контексті світової політичної думки

адміністративним впливом всю територію, яку вона вважає об'єктом свого суверенітету»[96]. Ототожнюючи поняття «держава» і «нація», Е. Гідденс використовує спільний для етатистів термін nation-state, який перекладається як «національна держава» або як «нація-держава». Ця нація-держава є «спільністю інституційних форм правління, утримує монополію на управління територією з визначеними межами, її влада санкціонована законом і безпосереднім контролем над засобами внутрішнього і зовнішнього насильства»[97].

Професор Масачусетського технологічного інституту Карл Дойч, пропонуючи відрізнити поняття «народ», «національність» (nationality) і «нація», одним із головних чинників, які визначають відмінності між цими поняттями, вважав наявність держави як форми організації влади в рамках певної культурної спільноти. Згідно концепції К.Дойча, «народ» — це спільнота, внутрішня єдність якої забезпечується спільністю культури. В епоху модернізації традиційного аграрного суспільства, коли відбувається розпад характерної для останнього станово-корпоративної соціальної структури, у «народу» з'являється прагнення до загальносуспільної політичної самоорганізації та створення інститутів влади. Саме тоді «народ» трансформується у «національність». І нарешті, «нація» — це політично об'єднана або «мобілізована» «національність», якій вдалося досягти необхідного рівня політичної організації і інституціоналізації влади в рамках своєї культурної спільноти. Функцію цієї політичної мобілізації народу виконує держава.

Таким чином, нація не існує без держави і поза нею. Лише коли «національність» досягає рівня державної самоорганізації і набуває «автономної політичної влади» в рамках держави, вона стає «нацією». Звідси «національність» — це «народ», який прагне мати власну державу, а «нація» вже має її[98]. Якщо власної держави «народ» не має ні в реальності, ні в планах, він не є «нацією».

«Східна», або «німецька», етніцистська модель описується в науковій літературі як така, що вбачає у національній спільноті, перш за все, кровноспоріднену і культурно однорідну спільність, поєднану у першу чергу не політичними, а культурними інтересами. При такому розумінні національна держава є засобом захисту та розвитку національної культури, але аж ніяк не основним чинником націєтворення.

Протиставлення понять «політична нація» та «етнічна нація», широко використовуване як у публіцистиці, так і в політичній риторичі, досить активно переноситься і в сферу політичних досліджень. І хоча ряд дослідників етнополітичної проблематики заявляють про

непридатність даної конструкції для наукового аналізу, проблема функціональності вказаних понять як наукових визначень для опису різних типів феномену «нація» у науковій літературі фактично не розроблялася.

За словами філософа Юргена Габермаса, сучасне поняття нації «має подвійне значення – Volksnation і Staatsnation, тобто до-політичної нації та громадян, що володіють юридичними повноваженнями», або, точніше, «нацією громадян держави» [99, с.5]. Російський дослідник Володимир Малахов, також указує на те, що в терміні «нація» одночасно присутні два значення: державно-політичної і культурно-етнічної спільності. «Відмінності в розумінні сутності нації, – зазначає науковець, – визначаються тим, на якому з цих значень роблять наголос. З цієї відмінності постали дві концепції, або дві моделі нації – «громадянська», або політична, з одного боку, та «етнічна», з іншого. Першу з них прийнято називати також «французькою», другу – «німецькою»[100,с.34].

Український дослідник Георгій Касьянов виводить розподіл дефініцій «політична нація» та «етнічна нація» з двох основних лексичних традицій у його вживанні, кожна з яких відображала певні політичні й культурні традиції, мала власні сфери впливу в науці, політиці та на рівні побутової свідомості. Англійська й французька мови культивували передусім політичне значення терміну «нація», тому «саме в них це слово стало синонімом суверенності народу, незалежності держави, стало, зрештою, політичним символом. Етнічні складники терміну не відігравали суттєвої ролі... Рівність прав різних етнічних груп гарантувалася належністю до однієї – політичної нації»[101, с. 35-36]. Дослідник наголошує на тому, що на відміну від англо-французької традиції, у німецькій літературі основою утворення національної спільноти вважалися не політичні характеристики (такі як єдність суверенного народу та його держави), а культурно-мовні ознаки: спільність мови, культури, традицій тощо.

Г. Касьянов підкреслює, що терміни «нація» (Nation) і «держав» (Staat) «у німецькій мові, на відміну від англійської і французької, не були тотожними. Слово «нація» тут здебільшого було синонімом слова «народ». Воно ототожнювалося передусім із культурно-мовними спільнотами...». У свою чергу, під німецьким духовно-просвітницьким впливом згадані етнокультурні сенси-значення терміну «нація» стали домінувати серед «народів Центрально-Східної Європи, які у другій половині XIX ст. вступили у фазу так званого національного відродження і яким доводилося робити наголос на культурних і мовних компонентах цього відродження...»[101, с. 36-37].

в контексті світової політичної думки

Тієї ж думки дотримується і вітчизняний науковець Вячеслав Вілков[102]. Він констатує, що якщо розглядати етимологію поняття «нація» в діалектиці лексичного відображення та ідейного забезпечення націогенезу та національно-державного будівництва (що утворюють бінарну для Європи опозицію «Захід – Схід»), то можна виявити як особливе в тенденціях розвитку, так і загальне в тих уявленнях про природу національної спільноти, що сформувалися на даний час. На думку дослідника, «це полягає в тому, що взаємозв'язані, але певною мірою протилежні в їх спрямованості способи націогенезу (від держави до нації та від нації до держави), сприяли не лише відносній автономності, самодостатності, іноді навіть і протилежності «етнічного» (культурного) та «політичного» (від громадянського до етатистського) сенсів-значень поняття і слововживання наукового концепту «нація», але і їх активній інтеграції, взаємопроникненню та взаємодоповненню, що в кінцевому, сучасному історичному підсумку, призвело до набуття ними виразної культурно-політичної бінарності»[102, с.39].

Дійсно, у німецькій класичній філософії поняття «народ» (Volk) та «нація» (Nation) у розумінні етнокультурної, мовної та ментальної спільноти населення використовувалися в контексті концепту «духу народу», на якому будувалася характерна для цієї філософії модель всесвітньо-історичного процесу. Однак нагадаємо, що за Гегелем процес розвитку усвідомлення свободи є реалізацією «проекту» світового духу (вищого розуму, бога) і знаходить своє найвище втілення й уособлення в державі. Держава описується філософом як «шлях Бога у світ». Кожен народ вносить свій внесок у процес реалізації цього світового проекту. Тому народи, які протягом певного часу не довели своєї здатності створити власну державу, не здатні на це в принципі. Вони не мають своєї власної історії і приречені на зникнення. Зате народи, що створили власну державу, є «історичними» і довели своє право на подальше існування. У гегелівській концепції, котра у XIX ст. лягла в основу ідеологічної системи європейського націоналізму, взаємозв'язок між народом/нацією і його державою можна прослідкувати досить чітко: завданням народу є створення власної держави, а без держави існування народу не має перспективи.

Ще Іммануїл Кант визначив націю (gens) як частину народу, «яка зважаючи на загальне походження визнає себе об'єднаною в одне громадянське ціле». Та ж частина населення, «яка виключає себе з законів (дика юрба в цьому народі), називається черню (vulgus), протизаконне об'єднання якої називається скопищем (agree per turbas); це така поведінка, яка позбавляє їх гідності громадян»[103, с. 321]. При цьому народ (populus) філософ описує виключно як населення

визначеної території безвідносно етнічних характеристик. Німецький філософ та історик XVIII ст. Йоганн-Готфрід Гердер також розумів державу як продукт остаточного оформлення нації.

У цілому ж розуміння сутності поняття «нація» в німецькій класичній філософії є досить близьким до поглядів Ж.-Ж.Руссо, який описував націю (nation) як «народ, що має державний закон (constitution)»[22]. Можна говорити про те, що освічені верстви німецького суспільства напередодні Великої французької революції вже виробили розуміння нації як народної спільності, заснованої на загальній мові, культурі, історії та правах людини.

Відмінність між «французькою» та «німецькою» «моделями нації», таким чином, полягає не у розумінні взаємовідносин між нацією та державою, а у визначенні підстав для входження до складу нації. У «французькій» моделі нація ототожнюється з суверенним народом, є «єдиною і неподільною» (в умовах, коли бретонці, нормандці, бургундці, лотарингці та інші жителі колишнього королівства Бурбонів не лише не володіли французькою мовою, але й відчували себе окремими народами). Як відмічав М.Вебер, завдання «перетворення селян на французів» було остаточно вирішене тільки в XX ст.[104]. В Італії після її об'єднання в 1870 році регіональні відмінності також були настільки значними, що це дало підставу письменнику і ліберальному політику Массімо д'Адзельо виступити із закликом: «Ми створили Італію, тепер ми повинні створити італійців!»[105].

Британський досвід національного будівництва теж свідчить про формування нації з різних етнічних складників. Британська нація сприймалася як єдине ціле насамперед завдяки спільній для всіх прихильності протестантизму і «закону», а також ворожості по відношенню до католицизму і його втіленню в загальному зовнішньому ворогові — Франції. Крім того, національна єдність була скріплена жорстокістю по відношенню до «внутрішнього ворога» — місцевих католиків, яких безжалюбно винищували і виганяли з країни.

Щоправда, етнічний фактор і у «французькій» моделі не виключався остаточно. Так, вважалося що створення італійської держави відбулося завдяки перемозі над германським елементом, а британські католики мають ірландське та шотландське походження. У післяреволюційній Франції була досить популярною концепція абата Еммануеля-Жозефа Сійеса, що оголосив французами лише представників «третього стану» (які, на його думку, були нащадками галів і римлян) і відмовив у приналежності до французької нації аристократії як нащадкам завойовників — норманів.

Починаючи з середини XX ст. поняття «нація» постійно використовується у західній теоретичній літературі та політичній

в контексті світової політичної думки

практиці як синонім сучасних держав (nation state). У вітчизняній науці радянського періоду його використовували для визначення етнічної спільноти, що перейшла на більш високий рівень соціальної організації, створивши власну державу. І хоча численні теорії нації виходять із принципово відмінних методологічних засад етнічного (етнологічного, етніцистського) та політичного (етатистського) її трактування, що базуються на різному розумінні походження нації, всі вони беззастережно сприймають положення про те, що сутність нації полягає в її виключному праві на власну державність[106].

У сучасній науці дефініція «нація» вживається для визначення сукупності (асоціації) політично суб'єктних громадян даної держави — колективного носія державного суверенітету. Таким чином, дане визначення описує феномен, сутністю якого є політичні, державно-владні відносини, тобто, нація вже сама по собі є політичним утворенням, оскільки формується за принципом громадянства.

Поняття «політична нація» почало широко використовуватися у політичній публіцистиці середини XIX ст. для опису нації, яка виникла «на політичній основі», тобто такої, що не має основи етнічної. До таких націй, як правило, прийнято відносити нації країн Нового Світу, сформовані з емігрантів[90]. Однак у реальності кожна з цих націй має етнічне ядро, що його формували представники домінуючого етносу колоністів — англійці, іспанці, португальці. При цьому основою національної культури ставала культура, що насаджувалася політично привілейованою групою населення — як правило, вихідців з однієї метрополії. Так, у країнах — колишніх колоніях Британської імперії в основі національної культури лежить англійська мова та протестантські форми віросповідання. Культура країн Латинської Америки характеризується домінуванням католицизму як світоглядної основи та використанням мови колонізаторів — іспанців та португальців. Європейський же приклад «політичної нації» — французька нація — теж формувалася навколо домінуючого етнічного ядра. Політичний же характер її первісно описувався поняттям «нація», і лише згодом термін «політична нація» був сконструйований у німецькій літературі XIX ст. для протиставлення т. зв. «етнічній нації», якою вважали себе представники німецького руху за державне об'єднання[82].

У дійсності ж ніякої принципової різниці між порядком етнічних та політичних характеристик німецької та французької нації виявити неможливо. Із точки зору етнології в обох випадках поліетнічні спільноти були об'єднані навколо домінуючого етнічного ядра. Із точки зору політичної науки рушійною силою формування цих націй був політичний чинник — процес формування національної держави

у формах представництва суверенітету нації за посередництвом конституційної монархії і представництва суверенітету нації через її виборних представників. Таким чином, дефініція «політична нація» повністю дублює поняття «нація», не вносячи в нього жодних нових характеристик. Це означає, що дана дефініція може бути виключена з числа наукових визначень за своєю непотрібністю.

Поняття «етнічна нація» чи «нація-етнос» є рудиментом публіцистики XIX ст. і використовується для визначення соціально-культурної або соціально-біологічної спільноти, що має власну державність або прагне до її створення. Це визначення є вульгаризованим відтворенням первинного поняття «нація» і може використовуватися для опису характеристик нації, пов'язаних із її етнічною структурою. Перш за все, воно означає т. зв. моноетнічну націю (феномен скоріш ідеальний, ніж реально існуючий). Волкер Коннор на початку 1970-х років визнавав у своєму дослідженні, що лише 9,1% від загальної кількості держав є мононаціональними[107].

Логіка етнічного пояснення сутності нації приводить до змішування понять «нація» і «етнос», сприяє висновку про те, що головною політичною метою нації є реалізація її етнокультурних інтересів. Для «західної» науки, яка переважно торкалася проблеми етносу лише побічно, головним чином у контексті дослідження проблеми нації, таке змішування є досить частим. Рядянська етнологічна школа ж базувалася на результатах багаторічних широких палеолінгвістичних, етнографічних, антропометричних, археологічних та інших досліджень. Як вказував глава цієї школи Ю.Бромлей, етноси стають реальністю тоді, коли з'являється відчуття внутрішньогрупової єдності в протиставленні з оточуючими спільнотами, тобто формується етнічна самосвідомість[86, с.232-234]. При цьому кровна спорідненість у цій самосвідомості виступає скоріше як символ, ніж реальність. З іншого боку, особистість користується етнічністю, іноді сполучаючи в собі кілька етносів, тобто може рівною мірою розділяти культуру і мову батька і матері, вважати себе однаково приналежною до двох, а то й більшої кількості етнічних культур. Таким чином, про біологічну природу етносу як соціальної групи у абсолютній більшості випадків не може бути мови.

Термін «етнос» як вимір соціальної ідентифікації історично передувє сучасним націям, і на відміну від них та більш архаїчних племінних структур організації людських суспільств, ніколи не ніс політичного навантаження в системі соціальних відносин. Як зазначає сучасний російський дослідник Валерій Тішков, в історії не було жодного періоду, коли етноси, ні з ким не змішуючись, існували б на своїй

в контексті світової політичної думки

території і мали власну, виключно етнічну систему влади. Він наголошує на тому факті, що вже в давнину люди групувалися не лише по родинних колективах, але й по роду занять, по територіальних громадах [108, с. 35]. Дійсно, на всьому протязі розвитку людського суспільства після стадії родоплемінної ладу історія засвідчує існування соціальних організацій, побудованих на неетнічних засадах – від первісних територіальних громад до феодальних станово-корпоративних держав, що будувалися на основі суверенітету правителя та індивідуального чи корпоративного васалітету (станів, цехів, громад) його підданих. Сам же етнос ніколи не розглядається в науці як форма соціальної організації.

Оскільки етнос є категорією соціально-культурної ідентифікації, а не політичної організації, поняття «етнос» і «нація» з точки зору політичної науки не є однопорядковими, вони відносяться до різних сфер соціального буття. У етнічно-культурному плані всі відомі нації як соціальні спільноти вибудовують власну культуру на основі культури етнічного ядра, роль якого виконує домінуючий етнос. У той же час загальний політичний інтерес суспільства виражається не через етнічність, а через такі форми соціальної організації як громадянське суспільство та національна держава. Сам процес формування нації передбачає створення такої ієрархії ідентичностей, в якій громадянська (політична) ідентичність домінує над етнічною (культурною) ідентичністю. Етнос в рамках нації може бути лише культурно-історичним колективним суб'єктом, але ні в якому разі не політико-правовим. Нація представляє політичні права не етносів (які з утворенням нації взагалі не можуть претендувати на політичні права), а громадян, що входять до її складу. Запуск зворотного процесу руйнує націю як політичну спільність.

Звідси випливає, що поняття «етнічна нація», «нація-етнос» позбавлене наукового підґрунтя і не може використовуватися для опису нації.

У той же час ігнорувати ці поняття неможливо, оскільки вони реально існують у сфері політичної ідеології, котра, як відомо з теорії політики, являє собою пряму політичну дію. З цієї точки зору терміни «політична нація» та «етнічна нація» є ідеологічними конструктами, які відображають принципово різні концептуальні підходи до теорії та практики національного будівництва (nation-building). І якщо перший з цих термінів просто дублює загально визнане поняття «нація», то другий вносить у нього принципові зміни, несумісні з онтологією визначення.

Трансформація форми політичної ідентичності при цьому пов'язана з визначенням сутності політичного інтересу нації як носія державного

суверенітету. Класичне поняття нації базується на визнанні того, що в основі політичних відносин лежить необхідність авторитарного розподілу ресурсів і цінностей, а національна держава здійснює контроль над таким розподілом від імені політично суб'єктного народу. Конструкт «етнічна нація» зміщує політичні відносини в площину конкуренції за задоволення етно-культурних інтересів і потреб. Первинними суб'єктами політики при цьому проголошуються етноси — спільноти, необхідною умовою приналежності до яких є певний набір культурних, психологічних та біологічних характеристик особистості.

Такий підхід означає, що в реальних умовах поліетнічності майже всіх сучасних державних утворень носієм державного суверенітету в конкретній національній державі логічно виступає домінуючий, титульний етнос. Зазначимо, що у переважній більшості випадків нетитульні етноси не є мігрантами, вони відносяться до корінного населення країни. Тому ідеологічний конструкт «етнічна нація» тягне за собою визнання необхідності обмеження частини корінного населення в громадянських правах на основі походження. Звідси витікає конфліктогенність даного конструкту: дискримінація завжди провокує боротьбу за надання рівноправності, а привілеї — за відстоювання status quo.

Виключення з процесу національного будівництва «чужих» етносів ставить перед ними завдання створення власної держави. Визнання можливості політичного суверенітету етносу дає останньому право на вибір форми політичної організації. Подібне самовизначення позбавляє цього права інші етноси, які проживають на тій же території, паралельно руйнуючи існуючу національну державу. Це прямо суперечить нормам сучасного міжнародного права про пріоритет кордонів існуючих держав над кордонами етнічних ареалів.

Ідеологія, що звертається до етнічних механізмів ідентифікації людей, відроджуючи архаїчні, часто віртуальні етнічні спільноти, розколює суспільство, порушуючи ієрархію ідентичностей. Так, в Україні, де з початком кожної виборчої кампанії в суспільну думку вкидається принцип «етнізації політичного», відбувається зміщення соціальної самосвідомості на етнокультурній основі: особистість з подачі політтехнологів починає ідентифікувати себе у першу чергу як представник етнокультурної спільноти (росіянин, українець, кримський татарин тощо) і лише в другу чергу — як громадянин України.

У реальності ж етнічна проблематика в політичному просторі сучасних держав, побудованих на визнанні суверенітету нації як асоціації громадян, відіграє функціональну роль. Вона представляє один із ефективних способів легітимації приватних і особливих

в контексті світової політичної думки

колективних(корпоративних) політичних інтересів, їх протиставлення інтересам загальносуспільним. Проголошення етносу вищою формою ідентичності надає контроліті, що виступає від його імені, підставу для обґрунтування своїх претензій на політичну, а в перспективі й державну владу. Міфологізована етнічна риторика виникає не внаслідок підйому етнічної свідомості, а як дієвий засіб «етнічних» еліт у боротьбі за політичні привілеї.

Відродження етнонаціональної ідеології у вітчизняній пострадянській політичній риторичі багато в чому пов'язане з тим, що етнонаціоналізм як ідеологія намагається пояснити соціальну нерівність за допомогою не соціально-економічного, а біологічно-культурного підходу. Однак дана парадигма лише підхоплює конструкцію понять вульгаризованого марксизму радянського періоду, заміщаючи класові категорії етнічними, але не торкаючись самої логіки викладу. Проте етнічна ідентичність, що трактується як справжність, в сучасній політичній реальності є уявною, оскільки жоден етнос не збирається повертатися до часів, коли генетичні та антропометричні фактори людської спільності переважали фактори соціальні. Тому термін «етнічна нація» з повним правом можна визнати конструктивістським міфом, призначеним для досягнення приватних та корпоративних політичних цілей контроліт.

Отже, протиставлення «етнічної нації» та «політичної нації» як базових понять сучасної політичної науки, які описують феномен нації, не має під собою наукових підстав і є некоректним. Дані визначення можна сприймати як науковий нонсенс. У залежності від контексту досліджень їх варто замінити поняттями «політичні/етнічні характеристики нації» чи «нація в політичному/етнічному розумінні». Однак при цьому терміни «етнічна нація» та «політична нація» є реально існуючими ідеологічними конструктами, що здійснюють значний вплив на політичний процес, зокрема – у сфері національного будівництва та державотворення. При проведенні наукових досліджень необхідно враховувати ці сутнісні характеристики вказаних термінів.

Очевидно, що формування сучасної української нації вимагає виведення етнічного фактору за межі політичного і правового просторів. У зв'язку з цим, умовою стабільного існування сучасної нації є підтримка такої ієрархії ідентичностей, де акцент переноситься з етнічної на політичну спільність, що включає в себе усіх громадян держави, етнічна приналежність яких не має політичного виміру. У цій ієрархії на політичний статус може претендувати лише громадянська ідентичність людини, яка є пріоритетною перед всіма іншими її ідентичностями, у тому числі й етнічною.

Національний суверенітет: український вимір

Таким чином, єдиного підходу серед науковців щодо визначення поняття нації не існує. У західній політичній думці домінує розгляд нації насамперед як політичної категорії, натомість українські вчені традиційно використовують прийнятий в радянській науці етніцистський підхід. Однак, незважаючи на відмінності в поглядах на порядок формування національних спільнот (як біологічних або як культурно-історичних), практично всі дослідники головною особливістю нації вважають її політичну (державну) суб'єктність. У сучасній науці дефініція «нація» вживається для визначення сукупності (асоціації) політично суб'єктних громадян даної держави — колективного носія державного суверенітету. Класичним прикладом даного підходу можна вважати визначення К.Дойча: «нація — це народ, який володіє державою» [109, с.330].

Дане визначення описує феномен, сутністю якого є саме політичні відносини. Згідно класичної теорії політичних систем в основі цих відносин лежить необхідність авторитарного розподілу ресурсів і цінностей. Однак реалізація політичної рівноправності обмежена реальною здатністю всіх громадян — потенційних суб'єктів політики мати рівний доступ до ресурсів влади.

2.3. Проблема визначення феномену національної еліти

Категорія «національна еліта» традиційно вважається одним із основних базових елементів інтеграції сучасного українського суспільства як у плані державотворення, так і в процесі розбудови сучасної української нації. Науковий аналіз сутності даної категорії має не лише академічне, але й прикладне значення, оскільки перехід українського суспільства до реальної демократії неможливий без визначення чинних суб'єктів перманентної боротьби за концентрацію владних повноважень та цілей, які вони ставлять перед собою в процесі використання механізму національної держави.

Однак розуміння сутності категорії «національна еліта» і у науковців, і у чинних політиків залишається невизначеним. Домінуючий у сучасному вітчизняному науковому просторі підхід до нації як біологічно-культурної спільноти обумовлює використання даного терміну, насамперед, у контексті культурного розвитку, політичної та цивілізаційної ідентифікації українського народу. Проблема ж функціональності вказаного поняття як наукового визначення у науковій політологічній літературі фактично не розроблялася.

У вітчизняній науці загальноприйнятою є висока оцінка ролі національної еліти як у державотворчому процесі, так і в питанні інтеграції українського суспільства. Однак при цьому відсутня ясність

в контексті світової політичної думки

не лише у визначенні даного поняття, але й у розумінні його системних функцій. Аналіз наукових публікацій з даної проблематики засвідчує, що у тлумаченні самого поняття «еліта» можна виокремити два основні підходи: соціально-статусний (еліта як представники вищого класу, які здійснюють керівні, управлінські функції у суспільстві — Г.Моска, В.Паретто, Р.Міхельс, Ч.Р.Міллс) та соціально-ціннісний (еліта як творча меншість, що здатна вносити інноваційні зміни в суспільне життя та зберігати моральні цінності — А.Тойнбі, Х.Ортега-і-Гасет). Російські науковці Л.Гудков, Б.Дубін, Ю.Левада пропонують розрізняти продуктивну еліту як носія інтелектуального і виробничого потенціалу нації, та правлячу еліту, що здійснює владу [110, с.132, 176].

У сучасній вітчизняній науковій літературі теж немає єдиного розуміння даного поняття. Так, Людмила Герасіна виділяє дві конкуруючі фракції національної еліти: відсторонену від державної влади «еліту духу» та «реально правлячий істеблішмент (політичний і економічний, який нерідко прагматично нехтує законами моралі й права»[111]. Олена Маркозова пропонує розглядати у складі національної еліти три найбільш значущі елітні групи: економіко-технократичну, політико-правову та культурницьку [112].

Але все ж у сучасній українській науці переважає сприйняття еліти як виключно політичного явища. Внаслідок цього у словниках визначення політичної еліти подається у наступному вигляді: «Еліта політична (від фр. elite – кращий, вибраний, відбірний, від лат. eligo – обираю) – група (або сукупність груп), що виділяється в суспільстві впливом, привілейованим становищем та престижем, безпосередньо та систематично бере участь у прийнятті рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї» [113].

Проте, таке визначення та сприйняття не є беззаперечним. Дійсно, не можна не погодитися із тим, що еліта – це група (або сукупність груп). Але при такому трактуванні еліти важко, або взагалі неможливо прослідкувати такі речі як наприклад спільність чи подібність властивостей чи ознак, об'єднання єдиною метою чи ідеєю, територіальна близькість. Найбільш завершеною на сьогодні є концепція еліти, запропонована львівським політологом Борисом Кухтою. Дослідник визнає правомірність структурного розподілу суспільства на еліти та маси. Існування ж еліти він вважає результатом розподілу праці (тобто керувати й управляти повинні професіонали – це їх функція у суспільстві, бо вони систематично приймають політичні рішення). Сутність самого поняття «еліта» він розглядає як певний комплекс рис, притаманних вузькій суспільній верстві. При цьому еліту він також визначає як явище передусім політичне: «Політична еліта – це вузька верства особистостей, яка систематично приймає політичні

Національний суверенітет: український вимір

рішення й організовує їх виконання, контролюючи даний процес» [114, с. 258]. На думку дослідника, професіонали приймають законодавчі, виконавчі, судові рішення, керують державою і суспільством, плануючи управлінську діяльність, визначаючи її важливі організаційні принципи, норми й зміст праці виконавчого апарату (бюрократії), підбирають, виховують і проштовхують необхідних суспільству лідерів. Усі решта – це об'єкт діяльності еліти, яка виступає носієм певного змісту відносин, стосунків та зв'язків. Він погоджується з сучасними дослідниками, які вважають, що будь-яку панівну «верхівку» (особливо у перехідний період), можна назвати елітою [114, с.98].

Б. Кухта структурує еліту в залежності від масштабності політичних рішень, поділяючи її на три «кола»:

- глава держави, керівники його апарату, члени уряду, депутати парламенту та керівництво вищих судових інстанцій саме у цьому колі й приймаються стратегічні політичні рішення. Політичні лідери держави несуть відповідальність за існування нації, держави, народу;
- керівники регіональних адміністрацій, глави дипломатичних представництв, голови державних комітетів, вище військово-керівництво, керівництво силових міністерств у регіонах, вищі регіональні чиновники, лідери політичних партій, керівники ЗМІ, визначні вчені та діячі культури – більш широке коло політичної еліти, однак його питома вага у прийнятті політичних рішень є меншою;
- керівники районних адміністрацій та відповідні керівники різних служб та відомств.

Основним змістом діяльності політичної еліти вчений вважає наступне:

- конкурентна боротьба, яка точиться в середині еліти, проти когось чи чогось. Еліта може виступати єдиним фронтом, відстоюючи національні інтереси, однак ця єдність є відносною, ситуаційною і можлива лише за умови досягнення загального порозуміння. У решті випадків – перманентна боротьба за вплив на прийняття суспільних рішень, доступ до керівних посад, за пільги, матеріальні блага;
- суворе дотримання правил піраміди влади. Рішення приймають «нагорі» для нижчих щаблів державної ієрархії;
- розмежування компетенції і приймання рішень нормативно-регламентаційного характеру. Суб'єкти верхніх щаблів влади знаходяться на відстані від електорату, бо самотність – це стиль

в контексті світової політичної думки

існування керівництва. Розмежування компетенції здійснюються на зразок концентричних кіл;

- рутинний характер прийняття політичних рішень, визначений якісними параметрами політичного режиму, ідеологічна детермінованість політичних рішень.

Ця концепція еліт є поширеною в сучасній українській політичній науці, але далеко не єдиною. Найменш суперечливе визначення еліти українськими науковцями дає «Універсальний словник-енциклопедія» за редакцією Мирослава Поповича: «Еліта – група людей, яка вирізняється чи має привілеї порівняно з рештою суспільства з огляду наявності певних ознак чи матеріальних цінностей, що цінуються суспільством» [115, с. 467-470]. Проте, слід зауважити, що у даному визначенні відсутня така важлива річ, як наявність впливу на інші верстви суспільства, яку більшість сучасних українських науковців цілком обґрунтовано вважають важливою ознакою еліти.

Світлана Чукут досліджує проблеми відродження духовної культури в управлінському вимірі. При цьому питання проблем еліти не залишаються поза увагою її наукового інтересу. Соціальний механізм формування творчої еліти вона вважає таким, що зумовлений насамперед природою функцій та ролей, що їх виконує чи має виконувати кожна національна еліта в суспільному розвитку.

До таких ролей дослідниця відносить роль носія спадкоємності національної культури, яка забезпечує ідентичність народу. Також це роль генератора нової інформації (примноження знань і соціального інтелекту, наукового потенціалу нації тощо), необхідної для виходу на вищий рівень соціального розвитку. Важливою вважається роль провідника народу на шляху національного відродження та суспільного поступу. Крім того, еліта має виконувати роль активного учасника взаємопроникнення вітчизняного та світового досвіду з метою визнання країни світовою громадськістю та підвищення її міжнародного статусу. Важливою є роль акумулятора знакових систем культурного поля інших народів та ініціатора загальнонародського спілкування і діалогу між народами; роль творця національної духовної культури та охоронця духовних цінностей, історичної пам'яті, традицій тощо з метою консолідації нації [116, с. 85-86].

Дослідження сучасного українського науковця Марії Пірен щодо ідентифікації та функціонування національної еліти також можна вважати важливим внеском у розвиток теми. Вона визначає еліту як меншість суспільства, що становить достатньо самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену особливими психологічними, національними і політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні і здійсненні рішень, пов'язаних з функціями

Національний суверенітет: український вимір

управління, розвитку науки і культури (тобто творчі функції). Аналізуючи концепції окремих авторів вона визначає наступні функції національної еліти:

- бути «аристократією духу», служити взірцем у суспільстві;
- мати спроможність організувати суспільство та повести його за собою (мірилом вартості кожної справжньої аристократії є її здатність творити нові цінності);
- піклуватися про суспільні інтереси понад усе, а лише потім – про потреби свого прошарку та особисті інтереси [117].

Виходячи з класифікації еліти за різними критеріями, дослідниця поділяє еліту на центральну та регіональну, правлячу і контроліту, на еліту і антиеліту, на еліту діючу і резервну, на еліту панівну і опозиційну. Вона зазначає про можливість типологізації еліти за фаховою приналежністю: політична, військова, освітянська, творча, управлінська тощо. М. Пірен доводить, що сучасна українська управлінська еліта сприймається скоріше як контр еліта, якій не вдаються комплексні соціальні перетворення, і яка не витримала випробування на моральну зрілість.

Деякі сучасні українські науковці вважають ознаками належності до елітної групи лідерство у певній сфері життя чи галузі діяльності, професіоналізм у виконанні роботи, матеріальне і духовне становище у суспільстві [118].

Останнім часом в українській науці намітилася тенденція до виокремлення нових видів еліти. Наприклад, з використанням загально-історичного підходу типи та функції еліти досліджує львівський політолог Любомира Мандзій. Об'єктом своїх досліджень вона обирає правлячу політичну еліту, яку визначає «...як особливий прошарок політичної еліти, що перебуває при владі або здійснює безпосередній вплив на неї» [119, с.190]. З цим визначенням можна сперечатися, оскільки перебування при владі або здійснення впливу на владу ще не є визначальною ознакою еліти, а тим більше – політичної.

Серед останніх робіт із дослідження еліти на увагу заслуговують праці К. Баранцевої, яка використовує соціально-філософський підхід для з'ясування основ буття еліти. Її визначення відзначається неполітичним, філософським забарвленням: «...еліта є визначальною силою історичного (в тому числі й політичного) процесу, творцем семантичного поля культури, резонатором та регулятором усіх суспільних змін» [120, с.26]. Така достатньо широка характеристика не дозволяє чітко назвати критерії, за якими можна віднести людину до еліти, але в той же час дозволяє зрозуміти важливість та масштабність існування еліти в суспільстві.

в контексті світової політичної думки

Інший сучасний український дослідник еліти в сфері державного управління Олексій Крюков дає визначення еліті як політико-управлінському явищу: «Політико-управлінська еліта – це складова меншість суспільства, внутрішньо диференційована, неоднорідна, але відносно інтегрована спільність осіб (або сукупність груп), що більшою або меншою мірою володіє якостями лідерства та підготовлених до виконання політико-управлінських функцій, яка займає керівні позиції в суспільних інститутах та (або) безпосередньо впливає на прийняття управлінських рішень в суспільстві» [121, с. 54]. Він називає необхідні умови успішного функціонування політико-управлінської еліти, серед яких виділяє її самоусвідомлення саме як еліти: «визначальним (системоутворюючим) фактором успішної (або неуспішної) діяльності та поведінки політико-управлінської еліти стає сформованість її самоідентифікаційних основ, що віддзеркалюють соціально-психологічні якості суб'єкта» [122, с. 272].

Слід звернути увагу також на ідеї Миколи Головатого стосовно розуміння національної еліти як позакласової соціальної групи, що виражає інтереси суспільства і забезпечує суспільний розвиток країни. Він обґрунтовує наступні напрямки поведінки і дій національної еліти:

- усвідомлення, дотримання та збереження національних традицій, культури, мови, духовних орієнтирів й цінностей;
- поглиблення національно-демократичних ідей, їх утвердження і подальший розвиток;
- свідоме перебирання на себе відповідальності за стан справ у суспільстві у кризових ситуаціях суспільного розвитку.

Дослідник запропонував класифікувати еліту за способом здійснення владних повноважень: тоталітарна (еліта монопольної авторитарної влади), ліберальна (еліта більш демократичного розподілу влади), домінантна (еліта демократичної орієнтації), демократична (тяжіння до сильної законодавчої, виконавчої, судової влади, до їх розподілу та врівноваження). Характерною рисою еліти він називає домінування в Україні тоталітарно-ліберальної еліти, яка складається з колишніх партійно-комсомольських працівників і тих, хто має безпосереднє відношення до соціально-ринкової, підприємницької діяльності, до бізнесу [123].

Сучасні наукові дослідження державно-управлінської еліти України стосуються не тільки її визначення, ідентифікації, класифікації та визначення умов життєдіяльності. Так, Едуард Афонін та Сергій Сибіряков досліджують проблеми політичної культури української еліти як суб'єктивного чинника розвитку суспільства, використовуючи системно-синергетичний підхід. Системну роль політичної еліти в соціальних конфліктах відзначає і Ірина Денисенко [124].

Національний суверенітет: український вимір

Таким чином, сучасна українська наукова думка відзначається певною єдністю стосовно визнання еліти як явища з деякими особливостями сприйняття окремих аспектів її функціонування. Переважна більшість елітологів відзначають, що невід'ємними ознаками еліти є її здатність впливати на інших членів суспільства та наявність певних якостей, які вирізняють членів еліти від загалу, а також відкритість до свого оновлення та змін. Проте, сучасні українські науковці солідарні в тому, що діяльність еліти недостатньо концентрується на покращенні служіння народу (хоча ця ідея зазначалася ще з античних часів та активно підтримувалася українськими елітологами Д. Донцовим та В. Липинським) [125].

На нашу думку, політологічне дослідження сутності національної еліти потребує не ціннісного, а структурно-функціонального підходу. Нація як політична спільнота виконує функцію об'єднання дрібних владних ресурсів всіх громадян у мегаресурс, який делегується політичній еліті. Оскільки основна маса громадян фактично не в змозі здійснювати контроль над діями еліти, на цьому етапі виникає відчуження влади від її формального джерела – нації і концентрація владних повноважень в руках політичної еліти.

Виходячи з розуміння нації саме як політичної категорії, національна еліта є різновидом політичної еліти, що за визначенням, на відміну від інших елітних груп, представляє всю націю в цілому. Таким чином, основною функцією національної еліти є здійснення владного контролю над розподілом ресурсів і цінностей від імені нації як політично суб'єктного народу. Однак дана функція ускладнюється наявністю у складі самої нації різних соціально-економічних груп із різноспрямованими політичними інтересами, що в свою чергу, відображають економічні інтереси цих груп (уряді випадків антагоністичні). Існування таких інтересів не дозволяє оперувати категорією «нація» як внутрішньо несуперечливим, неподільним поняттям, а відтак робить непридатним для наукового аналізу сам принцип націократизму з його розумінням національної еліти як природного представника волі нації через механізм національної держави.

У сучасному суспільстві механізми політичної участі формуються не в рамках держави, а в рамках громадянського суспільства, реалізуючи вплив різних соціальних груп на державу. Звідси в якості інституційних механізмів формування національної еліти та реалізації її повноважень необхідно розглядати не лише національну державу, але й усі політичні організації та рухи даної нації, а також угруповання, чия діяльність носить політичний характер. Держава як основний механізм контролю над їх розподілом є об'єктом впливу з боку тих угруповань і соціальних

в контексті світової політичної думки

груп, які володіють достатньою концентрацією ресурсів для впливу на прийняття державних рішень. Таким чином, процес формування національної еліти носить конкурентний характер боротьби за вплив на прийняття державних рішень і в кінцевому підсумку — державну владу. Від реалізації державної влади чи впливу на неї національна еліта отримує економічну ренту як у вигляді пільгового доступу до ресурсів, так і через отримання плати за їх розподіл на користь тих чи інших груп. Це означає детермінованість характеристик категорії «національна еліта» розподілом ресурсів влади в суспільстві, а також передбачає диференціювання реальних суб'єктів політичної влади у складі нації. Еліту зі свого середовища може виділити лише суспільна група, яка має високий рівень політичної суб'єктності, тобто не лише усвідомлює свої специфічні політичні інтереси, але й має достатній рівень організованості та концентрації ресурсів влади для їх забезпечення. Сьогодні таким характеристикам відповідають лише потужні бізнес-групи. Тому фактично в суспільствах із великим розривом рівнів прибутків національна еліта стає ланкою механізму політичного панування економічно домінуючої соціальної групи.

Політичні еліти, просуваючи свої специфічні інтереси через політичну систему, намагаються надати їм характеру загальнонаціональних для того, щоб у боротьбі з конкуруючими угрупованнями заручитися підтримкою більшості або хоча б частини нації. В українському політикумі з цією метою активно використовується етніцистська ідеологія, побудована на фактичному ототожненні понять «нація» та «етнос». Причому поряд з угрупованнями, що претендують на статус української етнонаціональної еліти, формуються «національні еліти» народностей, що входять до складу поліетнічної української нації. Так, усе більш помітну роль у політичному житті України відіграє Меджліс кримсько-татарського народу (котрий у дійсності є поліморфним новоутворенням, до складу якого входять як нащадки кримських татар, так і численні представники середньоазійських націй, кавказьких етносів, татар Поволжя тощо). Про право на національне самовизначення час від часу заявляють політичні угруповання, що виступають начебто від імені населення Закарпаття, нижнього Подністров'я. Етнічний чинник використовується як спроба обґрунтування особливого статусу російсько-культурного населення України. У реальності ж етнічна проблематика в політичному просторі сучасних держав, побудованих на визнанні суверенітету нації як асоціації громадян, відіграє функціонально деструктивну роль. Вона є одним із ефективних способів легітимації приватних і особливих

Національний суверенітет: український вимір

колективних(корпоративних) політичних інтересів, їх протиставлення інтересам загальносуспільним — національним.

Проголошення етносу вищою формою ідентичності надає контр-еліті, що виступає від його імені, підставу для обґрунтування своїх претензій на політичну, в тому числі й державну владу. Міфологізована етнічна риторика виникає не внаслідок підйому етнічної свідомості, а як дієвий засіб «етнічних» еліт у боротьбі за власні політичні привілеї на території держави, яка є результатом самовизначення нації в цілому, а не окремих її частин. З іншого боку, жодна з політичних еліт не може бути визначена як національна, якщо вона, монополізувавши процес реалізації національного суверенітету (що є невідчужуваною характеристикою всієї нації як його колективного суб'єкта) при цьому реалізує політичний інтерес окремих соціальних чи етнічних груп, навіть якщо вони становлять більшість суспільства. Тому етнічний чинник у процесі формування української національної еліти не відіграє основної ролі. Показово, що в ході першого туру президентських виборів 2010 року 80,45 % голосів громадян було подано за п'ятеро не етнічних українців, у той час як 13 кандидатів – представників титульного етносу в середньому набрали по1,5% голосів.

В період радикальних перетворень пострадянського суспільства в Україні еліта гостро потребує визнання суспільством її цілей, а також політичного режиму і лідерів, здатних ці цілі здійснити. Для еліти важливо, що вона може представити себе виразником інтересів всього народу, який через інституції політичної системи та громадянського суспільства артикулює свої інтереси і реалізує їх через центри прийняття політичних рішень. Необхідність легітимації еліти як національної диктує їй потребу у виробленні та впровадженні в суспільну свідомість єдиного інтегрального політичного інтересу, що його може сприйняти вся нація в цілому — національного інтересу. Однак через нерівномірний розподіл ресурсів влади серед різних суспільних груп національний інтерес формується не стільки шляхом агрегування різноспрямованих політичних інтересів, скільки шляхом заміщення їх сформульованим реальними суб'єктами влади власним політичним інтересом. Політичний інтерес національної еліти як суб'єкта влади полягає у здійсненні владних дій з реалізації свого панування і має за кінцеву мету пільговий доступ до ресурсів та цінностей. Він завжди вступає у суперечність із політичним інтересом більшості, який полягає в політичній рівності та політичній свободі. Дихотомія «панування/рівність» характерна для всіх суспільств і в суспільствах із відкритим типом еліти не носить антагоністичного характеру. Проте управління розподілом ресурсів через контроль над

в контексті світової політичної думки

процесом прийняття державних рішень завжди надає пріоритетну можливість використання ресурсів країни і навіть їх монополізації.

Отже, сутнісними характеристиками національної еліти пропонується вважати:

- легітимність представництва нації як колективного суб'єкта політичної діяльності та національного інтересу як інтегрального політичного інтересу нації в цілому;
- довготерміновий вирішальний вплив на прийняття найважливіших політичних рішень, що реалізуються через механізми національних політичних інституцій (насамперед — національної держави, в якій колективним носієм суверенітету вважається нація як сукупність політично суб'єктних громадян);
- реальний контроль над владним розподілом ресурсів і цінностей у суспільстві, яке існує в рамках національної держави.

Звідси поняття «національна еліта» можна визначити як різновид політичної еліти в суспільствах, побудованих на національних засадах, яка здійснює політичну владу від імені нації як колективного носія суверенітету. Таким чином, національна еліта сучасної України — це владне угруповання, яке від імені нації як сукупності громадян держави Україна здійснює владний розподіл ресурсів у суспільстві через механізм національної держави та інших інституцій політичної системи. Отримуючи економічну ренту від контролю за розподілом, ця еліта прагне до монополізації в своїх руках ресурсів влади, що створює постійно діючу тенденцію до переростання демократичної системи правління в олігархічну. Однак боротьба за вирішальний вплив на прийняття владних рішень у процесі розподілу провокує постійну конфліктність у середовищі самої еліти. Тому окремі групи політичних еліт для успішної конкуренції в цій боротьбі вимушені постійно легітимізувати свій статус в суспільній свідомості нації, надаючи останній можливість впливу на процес ротації елітних груп у складі національної еліти.

2.4. Національна ідея: системні функції

Розбудова суверенної української держави неможлива без консолідації українського суспільства, досить складного за етнічною, соціальною та соціокультурною структурою. Одним із підвальних елементів суспільної консолідації вважається наявність національної ідеї.

Дослідження феномену національної ідеї давно стало піддисциплінарним — вона є предметом вивчення майже всіх суспільних наук, від філософії права до етнології. Однак у переважній більшості випадків національна ідея розглядається з точки зору

культурології [126, с. 13], соціології — проблеми ідентичності [127, с. 9—13] та інтегративності [128, с. 47—51; 129, с. 9—35], або соціопсихології — проблеми національної свідомості [130, с.25—30; 131, с.2—3].

Мета даного підрозділу — здійснити політологічний аналіз феномену національної ідеї в якості елемента політичної системи суспільства. При цьому пріоритетними постають наступні проблеми:

- місце національної ідеї в політичній системі суспільства;
- системні функції національної ідеї;
- ресурсне забезпечення національної ідеї;
- суб'єкти продукування національної ідеї;
- принципи класифікації національної ідеї з точки зору теорії політичних систем.

Звичайно, навіть з точки зору аналізу владних відносин феномен національної ідеї, як і будь-яка ідеологічна система, не зводиться до утилітарних функцій забезпечення панування та консолідації. Він діалектично включає в себе дві сторони: політичний, умовно-раціональний (як форма реалізації владних повноважень політичною елітою чи контр-елітою, що позиціонує себе як національна, а також політичної поведінки суспільства-нації), і духовний, умовно-іраціональний (світосприйняття через призму сакральної ідеї спільного походження, спільних цінностей нації тощо). Однак для аналізу місця і ролі національної ідеї в політичній системі пріоритетним є саме аналіз політичної складової, на котру більшість науковців, на жаль, звертають ще надто недостатньо уваги.

Перш за все, розглянемо у загальному вигляді питання про місце, яке займає національна ідея в політичній системі (не лише в її ідеологічній підсистемі). За відправну точку аналізу візьмемо той факт, що практично всі наукові визначення національної ідеї розглядають її як універсальну інтегративну ідеологію для даного суспільства [132,с. 68]. Усталеним (як у наукових працях, так і у політичній практиці) є також твердження, згідно якого політичною сутністю національної ідеї є суверенітет нації.

Зазначимо, що поняття «нація» використовується в сучасній світовій політичній науці не в етнічно-прімордіалістському, а в державницько-політичному розумінні — як сукупність громадян, котра є номінальним джерелом влади в даній державі і носієм державного суверенітету (саме такий підхід покладено в основу сучасного міжнародного права і функціонування міжнародних організацій, таких як ООН). Суверенітет же нерозривно пов'язаний із реальним доступом до розподілу ресурсів у суспільстві. Ще класичне визначення Д. Истоном політичної системи подає її як ієрархію

в контексті світової політичної думки

суспільного доступу до обмежених ресурсів, «комплекс взаємодій, за допомогою якого здійснюється владне розміщення ресурсів у суспільстві»; при цьому основними функціями системи є розподіл матеріальних і духовних ресурсів між різними соціальними групами, та переконання всіх членів суспільства прийняти даний розподіл як необхідний для виконання [133, с.323]. Сучасні варіанти теорії політичних систем, які враховують розробки неонінституціоналістів, ще більше посилюють значення цих функцій.

Оскільки ідеологія традиційно розглядається як одна з підсистем політичної системи, буде коректним застосувати до неї визначення, що витікає із визначення самої системи: ідеологія — це концептуальне обґрунтування та стратегія реалізації претензій певної соціальної групи чи соціально-економічного класу на визначене місце в соціальній ієрархії та відповідний пільговий доступ до ресурсів та цінностей, які знаходяться у розпорядженні суспільства. Звідси в системному плані національну ідею необхідно розглядати як владний ресурс, котрий у конкурентному середовищі з обмеженим доступом до матеріальних ресурсів і цінностей використовується для отримання, реалізації та утримання політичної влади і пов'язаного з нею управління розподілом суспільного продукту й ресурсів.

Згідно теорії політичних систем конкурентна боротьба в суспільстві пов'язана з постійним збільшенням різнонаправлених вимог до політичної системи з боку окремих груп суспільства. Теоретично саме національна ідея як ідея інтегративна для даної спільноти політично суб'єктних громадян (нації) повинна взяти на себе функцію регулювання вимог та їх переробку у певний компактний варіант (функція скорочення вимог), коли ідентичні вимоги зводяться, а різні — синтезуються у єдину так звану «комбіновану вимогу».

Таким чином національна ідея приймає на себе роль стратегії розвитку даного суспільства. Нагадаємо, що стратегія допомагає підібрати найбільш ефективний на даний момент набір владних ресурсів та оптимізувати їхнє використання. Ідеологічний ресурс є одним із найбільш дієвих у довгостроковому плані, однак його ефективне використання вимагає від суб'єкта влади ґрунтовного розуміння системних відносин у суспільстві. І саме національна ідея, що містить «комбіновану вимогу», виступає в якості стратегічного ресурсу для здійснення влади над суспільством. У той же час прийняття до виконання системою «комбінованої вимоги» забезпечує останній підтримку з боку суспільства. Національна ідея, що містить «комбіновану вимогу», забезпечує додаткову підтримку політичної системи та її основного елементу — держави, будучи противагою так званим «надлишковим вимогам», які переважують систему.

Національний суверенітет: український вимір

Отже, національна ідея є системним чинником виконання основних функцій системи-як «входу» (політичної соціалізації, агрегування й артикуляції інтересів, формулювання політичних вимог, політичної комунікації) та «конверсії» (боротьби за прийняття політичних рішень), так і «виходу» (обґрунтування та інтерпретації необхідності і порядку реалізації прийнятих рішень через державний механізм). Крім того, національна ідея впливає на формування т.зв. «петлі зворотного зв'язку» (інформація суспільства про виконання рішень, контроль за їхнім виконанням із боку різних соціально-політичних груп і організацій та оцінка дій політичних інститутів з боку суспільства).

Усталеним у науці фактом є й визнання національної ідеї одним із основних чинників державотворення в сучасних державах. Беручи до уваги надзвичайну близькість понять «нація» і «держава» у західноєвропейській політико-правовій традиції XVIII — XX ст., національна ідея як форма інтегративної ідеології має на меті консолідацію всього суспільства саме в рамках держави як існуючої чи майбутньої політичної організації, створюваної даною нацією — держави національного типу. Цей тип держави прийшов на зміну династичним феодальним державам в Європі і на протязі всього XX ст. був домінуючим у всьому світі. І оскільки держава як основний механізм реалізації політичної влади і управління розподілом ресурсів є основним елементом політичної системи суспільства, національна ідея в даний період набула значення одного з найважливіших системоутворюючих елементів політичної системи в цілому.

Для розуміння політичного аспекту феномену національної ідеї важливо, що сутнісну характеристику держави національного типу, на відміну від попередніх типів держави — абсолютистської (наприклад, імперія Габсбургів), аристократичної (Венеціанська республіка), шляхетської (Річ Посполита) становить визнання нації як сукупності всіх громадян (співзасновників національної держави) носієм державного суверенітету та джерелом державної влади. В цьому плані національна ідея є ідеєю підходу до суспільства як єдиної, політично суверенної нації, входячи в протиріччя з ідеологією докапіталістичної, станової системи суспільних відносин, згідно якої населення представляє окремі замкнуті сегменти зі специфічними корпоративними інтересами та становими привілеями-майновими, фіскальними, господарськими і, врешті, політичними. Якраз закріплення на рівні політичної системи станового суспільства принципу нерівномірності доступу до ресурсів і цінностей на основі походження особистості й викликало до життя національну ідею, котра стала ідеологією буржуазної модернізації.

в контексті світової політичної думки

Гаслами всіх національних революцій XIX — XX ст. були саме ліквідація станових привілеїв та встановлення політичної рівності всіх громадян-членів нації, організованої в новий тип державності. Зазначимо водночас, що загальним правилом цих революцій стало те, що національна аристократія, будучи зацікавленою в збереженні своїх станових привілеїв, у цілому не приймала участі в національних змаганнях або навіть прямо виступала проти них. Так, прусський король Фрідріх Вільгельм IV у березні 1849 року відмовився прийняти імператорську корону з рук революційного Франкфуртського парламенту, а Франкфуртську конституцію, яка вперше дала реальну змогу об'єднати всі німецькі землі, не визнали лише найбільші держави Німецького союзу (Пруссія, Австрія, Баварія, Ганновер, Саксонія), [7, с. 223] де вплив аристократії на прийняття політичних рішень був визначальним. У Японії останньої третини XIX ст. запроваджувана імператорською владою «революція Мейдзі», хоча й ліквідувала суспільні стани, залишила, однак, політичні права у монопольному користуванні аристократії (згідно японської Конституції 1889 року виборчим правом міг скористатися приблизно 1% населення) [134, с.44]. Виключенням, і то лише до певної міри, є позиція національної аристократії деяких країн-колоній, однак лише за умови, що метою національного руху там є відновлення власної державності, що існувала раніше, а не надання політичних прав нації в цілому.

Національна ідея у своєму класичному варіанті ідеології національних революцій XIX-початку XX ст. дає концептуальне обґрунтування рівного доступу всіх громадян-членів нації до ресурсів і цінностей суспільства, організованого в новий тип державності. Таким чином, національна ідея періоду національних революцій має ліберально-демократичну сутність.

Зі встановленням національної державності, що тягне за собою відповідну зміну всієї політичної системи, змінюються й системні функції національної ідеї. Як відомо, державна влада здійснюється правлячою елітою. При цьому однією з основних функцій державної влади є авторитарний перерозподіл ресурсів у суспільстві, який реалізує ця еліта. Консолідація суспільства в рамках існуючої національної держави, що її покликана забезпечити національна ідея, є консолідацією саме навколо правлячої еліти, тобто національна ідея покликана закріпити в суспільній свідомості реалізований правлячою елітою порядок розподілу ресурсів як єдино можливий і справедливий. Таким чином, національна ідея в існуючій національній державі є важливим ресурсом здійснення влади правлячою елітою, контролю останньої над матеріальними ресурсами та цінностями.

Національний суверенітет: український вимір

Зазначимо, що в сучасних умовах поняття «владна еліта» не обмежується політичним угрупованням, котре безпосередньо здійснює державну владу. За останнім, як правило, стоять великі бізнес-групи, в тому числі транснаціональні, деякі з них можуть представляти навіть інтереси ділових кіл недружніх країн. До речі, показово, що одна з перших системних наукових статей, де наведено факти з вітчизняної практики в даному питанні, належить саме одному з визнаних фахівців з теорії націй та націоналізму Г.Касьянову [135, с. 161-177].

Таке положення обумовлене самою сутністю владних відносин, що будуються на основі концентрації ресурсів влади, серед яких матеріальна група відіграє досить значну роль. Зрештою, ще історія середньовічної Європи дає прецеденти обслуговування абсолютистськими державами інтересів великих банкірських будинків італійського та єврейського походження, котрі інвестували досить значні кошти представникам правлячих королівських династій [136, с. 627]. Могутня інфраструктура сучасних «бізнес-імперій» — як транснаціональних, так і тих, чий інтерес не виходять за межі окремої держави, надає їхнім власникам достатню концентрацію ресурсів влади для довгострокового вирішального впливу на процес прийняття державних рішень, а в деяких випадках-і контроль над цим процесом.

Таким чином, саме бізнес-еліти, що здійснюють реальну владу над суспільством як через апарат великих корпорацій, так і через державний механізм, і є реальними суб'єктами формування політичної (владної) еліти, в тому числі й правлячої. Ця правляча еліта забезпечує адміністративну, правову, інформаційну й фінансову підтримку реалізації власної концепції національної ідеї, виходячи при цьому, перш за все, зі своїх політичних, управлінських і економічних інтересів. Владна концепція національної ідеї носить консервативний, і як правило централізаторський характер, забезпечуючи ідеологічне супроводження процесу концентрації влади в руках правлячої еліти. Отже, як один із ресурсів влади і як елемент забезпечення реалізації політичних рішень національна ідея набуває управлінського значення.

Останнє положення приводить до необхідності внесення суттєвих коректив у традиційне для вітчизняної політології уявлення про те, що основним виробником і носієм національної ідеї є національна інтелігенція. У сучасному суспільстві ефективне просування будь-якого об'єкта масового споживання, в тому числі й ідеологічної системи, потребує досить значних ресурсних затрат. Самий факт того, що національна ідея потенційно являє собою потужну зброю у боротьбі за владу над суспільством, робить її об'єктом пильної уваги з боку владної еліти та контр-еліт, котрі позиціонують себе як національні. При цьому вирішальну роль відіграє реальна можливість контролю за

в контексті світової політичної думки

інформаційним простором, а також наявність ресурсів, достатніх для ефективного «вкидання» ідеї в даний простір та підтримки її просування до споживача. Як правило, таку можливість у суспільстві мають лише владна еліта (через державні механізми контролю за інформацією та впливу на її формування) та потужні бізнес-групи, що контролюють мас-медіа (включаючи й електронні). Сучасна ж інтелігенція є маргінальною стратою, що не має самостійного доступу до ресурсів того ступня концентрації, котрий дозволяє здійснювати вирішальний вплив на інформаційний простір. Таким чином, фактичними суб'єктами формування і просування національної ідеї в сучасному світі є потужні бізнес-групи, котрі формують владну еліту та ті контр-еліти, що спроможні вести реальну боротьбу за доступ до державної влади. Вони прямо зацікавлені у використанні національної ідеї як одного з найефективніших ресурсів влади і мають достатні можливості для конструювання та просування потрібної для себе моделі такої ідеї.

Серед популярного в останні два десятиліття в західній політичній науці неінституціонального напрямку та в більшості сучасних шкіл теорії держави загально визнаним є положення, згідно якого на нинішньому етапі розвитку нація як сукупність політично організованих громадян зберігає за собою лише формальне визнання джерела державної влади, однак фактичним джерелом цієї влади є національна олігархія або навіть транснаціональні бізнес-групи, а фактичним носієм влади — професійна армія державних чиновників, що не підлягає прямому контролю виборців[132, s.97]. Тому сучасна держава (т.зв. «формальна», «фасадна» демократія) не може позиціонуватись як національна в повному сенсі. Відтак для більшості складаючих націю громадян, які фактично відсторонені від впливу на процес прийняття політичних рішень, знову актуалізується ліберально-демократична концепція національної ідеї, спрямована на усунення легалізації принципу нерівномірності доступу до суспільних ресурсів і цінностей.

У реальному політичному процесі ця тенденція яскраво проявилася в реалізації технології «кольорових революцій», стрижнем якої є протестна консолідація суспільства проти владного угруповання, що авторитарно, за посередництва державної влади забезпечує для себе пільговий доступ до суспільних ресурсів за рахунок інших соціальних груп. Однак не треба забувати, що в усіх країнах, де відбулися «кольорові революції», основним суб'єктом просування їхньої ідеології стали саме потужні бізнес-групи, що стояли за контр-елітою, котра позиціонувала себе як національна. В той же час можна припустити, що

Національний суверенітет: український вимір

використання контр-елітами ліберально-демократичної концепції національної ідеї в процесі боротьби за державну владу об'єктивно сприяє формуванню національної політичної свідомості.

На наш погляд, у функціональному плані виділяється дві сторони національної ідеї: інтегративна, яка повинна забезпечити сприйняття себе населенням як спільноти — на основі спільного походження, історичної долі, культури, мети, що витікає зі спільного світосприйняття (котре втілюється у визначеній ідеології/релігії), загального інтересу тощо, а також операційно-управлінська, яка забезпечує мобілізацію цієї спільноти та керованість нею в заданому напрямку.

З точки зору аналітики, виходячи з сучасних типологій політичних систем згідно функцій, які виконує національна ідея в політичній системі суспільства, можна виділити два її основних «чистих» типи:

- мобілізаційний демократичний, який розглядає націю як сукупність громадян, що створює власну політичну організацію — державу і є носієм державного суверенітету та єдиним джерелом державної влади. Саме цей принцип є ключовим для національної ідеї, становить її сутність і характеризує національну ідею «у чистому вигляді»;
- управлінський консервативно-централізаторський, котрий використовується для легітимації влади (державної влади правлячим угрупованням, або політичної влади контр-елітою, що позиціонує себе як національна) та для забезпечення особливого привілейованого положення еліти в суспільній ієрархії. Даний принцип прямо суперечить ідеї суверенітету нації, однак є необхідною умовою здійснення політичної влади і державного управління.

У реальному політичному процесі більше поширеними є проміжні варіанти мобілізаційно-управлінського типу, що в тій чи іншій мірі сполучають в собі як ідею політичного суверенітету нації, так і обґрунтування необхідності політичних привілеїв правлячої еліти. Причому неважко помітити, що роль національної ідеї «у чистому вигляді» є високою саме в мобілізаційних політичних системах. В системах консервативного типу національна ідея набирає рис державницької ідеології, а її основа — принцип суверенітету нації подається лише як ритуальний символ, що не повинен становити реальну основу державного управління.

Зазначимо, що конкретний зміст національної ідеї в тому чи іншому суспільстві діалектично пов'язаний із завданнями адаптації до динаміки змін середовища (економічного, природного, зовнішньополітичного), в якому функціонує це суспільство. Зміни

в контексті світової політичної думки

у сенсі існування провідних країн світу, тобто їх національних ідей, за останні декілька століть зведено у даній таблиці.

Національні ідеї провідних країн світу

Країна	Період часу	Головна ідея та мета	Артикуляція
1	2	3	4
Велика Британія	Кінець XIX ст.	Розвиток ідеї британського імперіалізму	Перевага англійській нації, та її місії нести блага цивілізації «відсталим» народам світу. Там, де з'являється влада англійців і англійський вплив, відновлюються світ і порядок, збільшуються процвітання і багатство, і тому перспектива встановлення британського правління вітається людьми кожної раси і кожної віри
	XIX–XX ст.	Домінуюча ідеологія імперіалізму	Формування нового типу світогляду із домінуванням патріотизму, гордості за імперію і англо-саксонську расу. Бог на стороні розширення Британської імперії
	XX – поч. XXI ст.	Усвідомлення постнаціональної сутності метрополісів	Велика Британія – гетерогенний, відкритий, поліфонічний простір
Німеччина	Середина XIX ст.	Об'єднання німецьких держав на підставі мовної та культурної спільності	Один народ – одна держава
	1933–1945 (гітлерівська Німеччина)	Німеччина – єдиний організм, у якому немає класового антагонізму. Місія Німеччини – встановити «новий порядок» у Європі та у світі	Німеччина– понад усе

Національний суверенітет: український вимір

	Друга половина XX ст.	Відродження економічної могутності Німеччини	Економічна інтеграція і стратегічне партнерство з країнами Європи та Світу
Росія	XVIII–XIX ст. (Російська імперія)	Об'єднання слов'янських земель. Обраність Росії як захисниці православ'я	Самодержавство, православ'я, народність. За віру, царя і вітчизну. Росія – третій Рим
	Радянський Союз	Ліквідація станових та національних перегородок заради спільної праці на благо суспільства. Рівні права для всіх людей, незалежно від національності та походження	Від кожного за здібностями, кожному по праці.
США	Кінець XVIII ст.	Об'єднання та процвітання американського народу	Згуртованість народу, зміцнення зв'язків між штатами та федеральним урядом. Гарантія для кожного громадянина свободи слова, віросповідання, преси та мітингів
	XX ст.	Американська винятковість – американський спосіб життя	Кожен, незалежно від кольору шкіри, походження, спадку та всього іншого і лише завдяки своїм талантам та старанням може стати мільйонером або президентом
	Початок XXI ст.	США – світовий захисник демократії	Просування свободи в інтересах американського народу і міжнародної спільноти шляхом допомоги у будівництві та підтримки більш демократичного, безпечного та процвітаючого Світу
Франція	Кінець XVIII ст. (Велика)	Рівність всіх громадян та непорушність	Свобода, рівність, братерство

в контексті світової політичної думки

	французька революція)	прав людини. Франція – республіка вільних та рівних громадян	
	Середина XX ст. (президент – Шарль де Голль)	Національна велич Франції	Франція лише тоді є Францією, коли вона знаходиться у перших рядах. Франція, яка позбавлена своєї величчї, перестає бути Францією.
	Кінець XX ст.	Свобода особи невід’ємна від свободи нації	Повага до принципів Організації Об’єднаних Націй. Участь у операціях по підтримці миру
Японія	1628–1700 («Школа Міто»)	Поєднання ідей синтоїзму, конфуціанської філософії та морального кодексу самурайства	Інтегруючим чинником національної свідомості є особа імператора і ідея імператорської влади
	Початок XX ст. (концепція «кокутай»)	Утвердження єдності імператора, народу та богообраної землі як єдиного організму і єдиної сім’ї	В інших країнах династії заснувалися людьми і лише в Японії престол успадковано від божественних предків. Династії, створені людьми, можуть загинути, але трон, заснований богами, не підвладний волі людей
	30–40 р. XX ст.	Ліквідація попередніх світоглядних орієнтирів. Усунення від влади імператора, Руйнація давніх форм національної ідентифікації	Ставка на економічні перетворення і формування позитивного іміджу держави на світовій арені
	1960–1970 рр.	«Культурний націоналізм»	Японці не кращі, не гірші за інших, вони просто унікальні. Група – це те середовище, поза яким японць себе не мислить. Збагнути Японію і японців може тільки той, хто народився японцем

Національний суверенітет: український вимір

	90 рр. XX ст.	Створення формули «глокалізації» (глобальність + локальність)	На глобальному рівні Японія не втратить своєї ідентичності
--	------------------	--	--

Як бачимо, національні ідеї розвинутих країн Світу змінюються разом зі змінами суспільства, розвитком країни та її суспільно-політичного ладу. Слід зазначити, що деякі держави та народи взагалі існують без актуалізованої національної ідеї. Для інших національна ідея є чинником, який змушує протиставити себе всьому світові задля її реалізації. У таких країнах завдяки мобілізаційно-управлінському типу національної ідеї було не тільки подолано кризи, але й вдалося здійснити перехід до інтенсивного розвитку. Німеччина, наприклад, у XX ст. двічі (після поразок у першій та другій світових війнах) завдяки грамотному використанню мобілізаційної складової національної ідеї відбудовувала одну з самих найпотужніших держав у світі. Аналогічна ситуація спостерігається в японському, російському та китайському суспільствах. Натомість грубі помилки в підтримці консолідації нації на основі ідеї національної виключності Америки (що зумовлено глибоким розколом еліт, який унеможливує стабільність міжелітних пактів) приводить до поступової втрати США монопольного статусу світового гегемона.

У цілому з позицій теорії політичних систем національну ідею необхідно розглядати водночас і як системний владний ресурс, і як один із ключових системоутворюючих елементів, і як важливий елемент механізму реалізації функцій політичної системи. Тому будь-які спроби звести політичне значення цієї ідеї до питання про національну ідентичність та вироблення «спільної культурно-історичної свідомості» при конструюванні моделі національної ідеї для реалізації в реальному політичному процесі означають, що дана модель заздалегідь приречена на неможливість виконання своїх основних системних функцій.

2.5. Розвиток національної ідентифікації українців як підґрунтя формування об'єднаної національної ідеї в Україні

Сучасний етап розвитку України характеризується складними політичними процесами, відчутними проблемами соціально-економічного характеру, знеціненням традиційних моральних норм, пропагандою жорстокості, бездуховності, невизначеності в оцінці подій історичного минулого, а це, в свою чергу, впливає на формування цінностей підрастаючого покоління. Молоді люди, спостерігаючи за

в контексті світової політичної думки

безкультур'ям, позбавляються почуття національної гордості, а процеси деморалізації та денаціоналізації позбавляють їх не тільки національного, а й людського обличчя. Компенсувати вплив політичних конфліктів та соціальних суперечностей, об'єднати націю, можливо у разі формулювання консолідуючої національної ідеї, а також оптимізації патріотичної парадигми виховання.

Як феномен, національна ідея за своїм змістом покликана відтворювати найрізноманітніші виміри буття соціуму, бути фундаментальною метою існування конкретної нації в сучасних багатонаціональних суспільствах. Питання ж патріотизму, у процесі розбудови держави, мотивують сам факт становлення та розвитку країни, являють собою форму виявлення зв'язку громадянина з державою та сприяють самоідентифікації особистості.

Патріотизм характеризується любов'ю до своєї батьківщини, відданістю своєму народові, готовністю для них на жертви й подвиги. Патріотизм – це позиція особистості, з повагою до законів держави та ототожненням власних інтересів з інтересами держави, в якій проживає особистість. Основними функціями патріотизму є стимулююча, трансляційна, консолідуюча.

За нових сучасних реалій розвиток патріотизму актуалізує проблему самоідентифікації особистості. Зміцнення ідентичності на засадах етнокультурної різноманітності, збереження та розвиток духовних і культурних цінностей українського суспільства, зазначено як нагальне завдання політики національної безпеки України і відображено у Стратегії національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється».

У подальшому будемо оперувати термінами з тріади «ідентичність – ідентифікація – самоідентифікація», що нині широко використовуються в етнології, психології, культурній та соціальній антропології, в політичних науках. Тому, даючи дуже короткі характеристики, зазначимо, що під ідентичністю розуміють приналежність до певної соціальної групи, почуття володіння власним «Я» по відношенню до соціуму[137]. Говорячи про національну ідентичність маємо на увазі усвідомлення людиною власної приналежності до певної нації та держави. Як зауважують дослідники [138] прикметник «національна» має громадянський і політичний зміст, тобто охоплює усіх громадян країни. При цьому країна розуміється як певний політично суверенний простір, мешканців якого об'єднує згода на окреме територіальне існування і крім цього порозуміння щодо визначальних суспільних цінностей – громадянських прав (індивідуальних і колективних) та культурної самосвідомості (ідентичності). Ідентифікація розглядається сучасними

Національний суверенітет: український вимір

науковцями як найважливіший механізм соціалізації, етнізації та виховання особистості, який проявляється у прийнятті індивідом конкретної соціальної ролі, в усвідомленні ним власної групової приналежності, в формуванні у нього певних соціальних установок.

За дослідженнями науковців самоідентифікація є постійним процесом становлення самоідентичності особистості, який здійснюється за допомогою ототожнення себе з певними соціальними нормами, людьми, цінностями, поглядами, та інколи виступає у вигляді захисного механізму (психологічна позиція З.Фрейда) для запобігання конфлікту між індивідом та суспільством, або у вигляді засобу для маніпуляції іншими (драматургічна концепція І.Гоффмана), для реалізації своїх потаємних бажань [139]. Аналізуючи суто соціологічну складову цього терміну, самоідентифікацію розуміють як ступінь кількісної приналежності суб'єктів до певних громадянських, професійних, національних, культурних та інших спільностей.

Дослідження проблем розвитку і формування національних ідентичностей показало, що з 1990-х років концептуальні положення і класифікації отримали ряд змін. Так, на початку 1990-х років спостерігається диференціація концепції культурної національної ідентичності і громадянської політичної ідентичності (П.Альтер). Основними компонентами культурної ідентичності вважаються спільні традиції, мови, місця проживання, релігії, звичаї, історії. Ключовим компонентом політичної національної ідентичності – наявність у громадян політичної свідомості та рівності перед законом; операціоналізація поняття громадянської, або західної моделі національної ідентичності (Е.Сміт), що характеризується розробкою складнішою системою і включає такі компоненти: історично спільна територія, закони та інститути, політична рівність громадян, спільність громадянської культури та ідеології.

Не зважаючи на деякі відмінності у визначеннях, загальною залишалася позиція, що встановлювала існування громадянської національної ідентичності переважно в країнах Заходу, а етнічної – в країнах Сходу.

Багатоаспектність і складність структури національних ідентичностей спричинила розширення бази розробки теоретичних підходів до класифікацій її визначень і критеріїв. Так, вже наприкінці 1990-х років відбувається переосмислення дихотомії схід-захід і громадянсько-етнічний тип. Багато дослідників підтримують позицію, згідно якої для більшості сучасних держав і націй характерні як етнічний, так і громадянський компоненти в структурі національної ідентичності [140].

в контексті світової політичної думки

За відомою міжнародною класифікацією (представленою Я.Крейчі та В.Велімські) українці ще у 1981 році потрапили до складу повномасштабних націй, тобто націй, які є і етнічними і політичними одночасно [141]. Проект «формування політичної нації» виник в Україні дещо пізніше, а уявлення щодо нього, як суспільного проекту дозволяло: оформити відмову від етноцентристського підходу до національно-державного проекту; пов'язати інтерес патріотичної громадськості з функціонуванням політичної системи держави; окреслити нову модель ідентичності, що могла б стати об'єктом сучасних соціальних технологій та державної політики; оновити стилістику й риторичку культурних, громадських та політичних дискусій, спонукати до появи нових ідей та ініціатив.

Про розбудову «громадянського суспільства» завжди згадувалось як про необхідну, але на даному конкретному етапі недосяжну умову суспільного поступу, яка б давала надію на майбутнє, але при цьому дозволяла певною мірою абстрагуватися від суперечливості й репресивності сьогодення[142].

Разом з тим, на сьогодні існує ряд проблем, пов'язаних із сприйняттям громадянами України власної ідентичності як членів політичної нації — повноправних співзасновників та співвласників української держави.

Відсутність загальнопідтримуваного проекту національної ідентичності, що ґрунтується на національній ідеї, яка може сконсолідувати населення всіх регіонів та представників усіх етнічних, мовних, релігійних та політичних груп призвела до того, що на даний момент в Україні спостерігається конфлікт ідентичностей. Науковці[143] виділяють декілька причин, які нижче буде проаналізовано і відстежено у динаміці.

1. Проблеми у формуванні вітчизняної національної самосвідомості пов'язані з переходом від етнічного до соціально-політичного принципу утвердження.

В Україні існує певна кількість жителів, які надають принципового значення національній належності. Щорічні дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова дозволяють оперувати певними цифрами. Так, відповідний розподіл можна побачити на діаграмі «Чи потрібно, щоб в українському паспорті вказувалася національність його власника» після проведення опитування у грудні 2005 року:

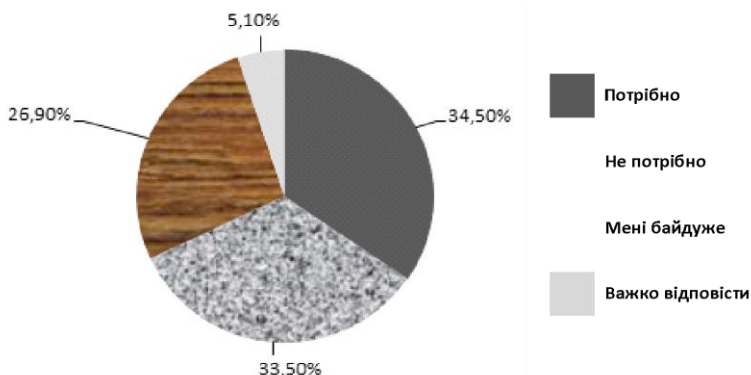
Значна кількість населення – 34,5 % вважає це необхідним, але суттєві відмінності у ставленні до цього питання існують між регіонами. Так, на Заході 58,9 % жителів вважають, що в паспорті повинна вказуватися національність власника (проти – 17,6 %), у Центрі

Національний суверенітет: український вимір

підтримують 35,7% (проти – 32,0%), на Півдні – 25,2% (проти – 36,1%), а на Сході – 23,5% (проти 43,0%).

Результати опитування «Чи потрібно, щоб в українському паспорті вказувалася національність його власника» (% опитаних).

Грудень 2005 р. [144]

2. Наявність елементів пострадянської ідентичності.

Громадяни України й досить порівнюють свою державу і власні умови життя з Радянським Союзом, відчуваючи його спадщину не лише в економіці, а й у стилі державного та адміністративного керівництва, політичній і правовій культурі, суспільній свідомості. Опитування, проведені на 15-му році незалежності показали, що близько половини громадян України все ще хотіли б відновлення соціалістичної системи[144].

Результати опитування стосовно прагнення відновлення Радянського Союзу та соціалістичної системи (2006 р.)

Чи прагнете Ви відновлення Радянського Союзу та соціалістичної систем? (% опитаних)					
	Україна	Захід	Центр	Південь	Схід
Так	20,5	5,0	21,4	27,3	25,3
Так, але розумію, що за сучасних умов це нереально	28,2	11,3	31,5	46,4	26,8
Ні	51,3	83,7	47,1	26,3	47,9

3. Сильні позиції регіональних ідентичностей, що мають різні ціннісні домінанти.

Так, однією зі складових регіональних відмінностей є різне ставлення жителів регіонів до певних культурних проблем, зокрема, різне розуміння історії власної країни. Проведене опитування у 2006 році стосовно ставлення до історичного минулого дало наступні результати[144].

Отже, одинадцять років тому близько половини українців вважали, що історія України тісно переплетена з історією східнослов'янських народів. Суттєві відмінності у думках, стосовно цього питання також можна побачити між жителями Заходу, Центру і Сходу країни.

Дослідники по-різному висловлюються стосовно таких наявних регіональних відмінностей. Завідувач відділу Інституту соціології НАН України В.Степаненко закликає не драматизувати регіональні відмінності, називаючи їх «усе ж відмінностями, а не розколом країни, яка має «підліткову» історію формування своєї нації-держави в новітній історії» і згадує «вісім Іспаній» Х.Лінца, «чотири Фінляндії» Е.Алардта, «чотири Норвегії» С.Роккана, принаймні «три Бельгії», «чотири Італії»; і навіть Францію, яка вважається класичним взірцем громадянської нації, є неоднорідною, у якій процес формування розтягнувся майже на 200 років і не був завершений до кінця XIX сторіччя [144].

Результати опитування стосовно ставлення до історичного минулого (2006 р.)

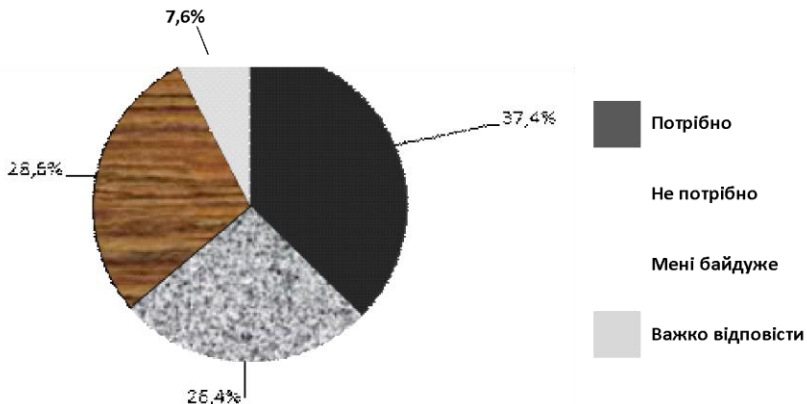
З яким твердженням щодо історії України Ви згодні найбільшою мірою (% опитаних)					
	Україна	Захід	Центр	Південь	Схід
Історія України є невід'ємною частиною історії великого східнослов'янського народу, як і історія Росії і Білорусії	43,9	17,4	41,5	60,1	54,0
Україна – єдина спадкоємниця історії і культури Київської Русі	24,5	45,9	26,0	9,6	17,6
Теперішня історія України почалася в 1991 р. після проголошення незалежності	7,0	17,2	7,2	3,6	2,6
Теперішня історія України починається з Запорізької Січі	5,2	3,7	5,7	3,6	6,3
Теперішня історія України починається з Галицько-Волинського князівства	3,8	2,4	4,9	4,0	3,3
Теперішня історія України починається з розпаду Російської імперії (1917-1918 р.)	2,1	2,1	1,2	5,3	1,5
Інше	1,9	1,1	1,8	1,3	2,7
Важко відповісти	11,6	10,2	11,7	12,5	12,0

Національний суверенітет: український вимір

О. Майборода – завідувач відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України вважає, що поглиблення цих відмінностей, якщо вони до того ж штучно інспіруються, становитимуть серйозну загрозу і територіальній цілісності України, і її унітарності, і громадянському миру [144]. Виявлені відмінності вважає нормальними для демократичного суспільства президент Київського міжнародного інституту соціології В. Хмелько [144]. Еріх Хоннегер – президент Інституту Європи Університету Цюріха на власному досвіді, який мають у Швейцарії, зауважує, що інтеграція культур потребує певного часу. «У Швейцарії ми навчилися жити з кількома культурами, тому що була сильна воля побудувати і об'єднати націю» [144]. І. Франко ще у 1905 р. говорив: «Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіційних кордонів» [145].

Зважаючи на регіональну неоднорідність країни, суттєві розбіжності геополітичних і ціннісних орієнтацій населення, відсутність значущих соціально-економічних результатів розвитку країни для більшості громадян хоча і повільно, але зростає громадянська ідентичність. Проаналізувавши причини існування конфлікту ідентичностей і відповідні результати опитувань населення вже у 2016 році ми спостерігаємо деякі позитивні зрушення. На діаграмі представлені дані, щодо думки українців з приводу необхідності зазначення в паспорті національності:

Результати опитування «Чи потрібно, щоб в українському паспорті вказувалася національність його власника» (% опитаних). Листопад 2016 р. [146]

в контексті світової політичної думки

Суттєві відмінності щодо ставлення до цього питання у регіонах. Так, вважають це необхідним на Заході 52,7 % (проти 25,5 %), у Центрі – 39,4 % (проти – 23,9 %), на Півдні – 25,6 % (проти – 20,5 %), на Сході – 29,6 % (проти – 29,3 %) на Донбасі – 29,7 % (проти – 33,8 %). Порівняно з попередніми опитуваннями 2005 року спостерігається тенденція зміни відношення до цього питання. Так, зросла кількість байдужих на 1,7 % (з 26,9 % до 28,6 %). Дещо збільшилась (на 2,9 %) кількість громадян, які вважають, що це є потрібним у сучасних умовах (з 34,5 % до 37,4 %). Громадян, для яких не важливим є зазначення в паспорті національності стало на 7,1 % менше (з 33,5 % до 26,4 %).

Певні динамічні процеси відбулися навколо відношення українців щодо розуміння історії України. Так, значно збільшилась кількість опитуваних, які вважають, що Україна має власну історію із початком від виникнення перших поселень і періодом перебування українських земель у складі інших державних утворень та часом існування незалежності.

Результати опитування стосовно ставлення до історичного минулого (2016 р.) [146]

З яким твердженням щодо історії України Ви згодні більшою мірою? (% опитаних)					
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Україна має свою власну історію, яка починається від виникнення перших поселень людей на її території і охоплює періоди перебування українських земель у складі інших державних утворень та час існування України як незалежної держави	86,8	68,7	40,7	30,2	47,6
Історія України є невід'ємною частиною історії великого східнослов'янського народу, як і історія Росії і Білорусії	6,6	21,2	42,1	63,6	45,7
Важко відповісти	6,6	10,1	17,1	6,2	6,2

Як можна побачити значно змінилася кількість й тих, хто не заперечує, що історія України є невід'ємною частиною східнослов'янських народів. Особливо це відчувається у Центрі 21,2 % (на 20,3 % менше від опитування 2005 р.) та на Півдні країни – 42,1 % (на 18 % менше від опитування 2005 р.). А от на Сході кількість таких людей збільшилась: 63,6 % (45,7 % на Донбасі) у порівнянні з 54,0 % у 2005 році. Значно змінився відсоток громадян, які вважають себе громадянами колишнього СРСР.

Результати опитування стосовно ставлення громадян України до колишнього СРСР (2017 р.) [147]

Я вважаю себе громадянином колишнього СРСР						
	Абсолютно згоден	Скоріше згоден	Скоріше не згоден	Абсолютно не згоден	Не знаю	Не відповіли
Україна	15,1	23,1	24,9	27,2	9,5	0,1
Захід	14,8	26,1	26,1	26,1	7,0	0,0
Центр	16,0	23,6	25,5	22,9	11,9	0,1
Південь	22,0	20,7	23,2	24,9	9,7	0,4
Схід	10,4	18,6	23,7	40,8	6,3	0,2
Донбас	13,6	28,8	25,4	16,1	16,1	0,0

Загалом по Україні таких людей стало на 10 % менше. Громадянами колишнього СРСР найчастіше себе вважають жителі Півдня (42,7 %) і Сходу (29 %), на Донбасі (42,4 %) та у Центрі (39,6 %) жителів.

Результати опитування стосовно співіснування української і російської мови в Україні (2005 р.) [144]

Яким чином повинні співіснувати українська і російська мови в Україні? (% опитаних)					
	Україна	Захід	Центр	Південь	Схід
Обидві мови повинні бути державними мовами в Україні	37,0	3,2	27,1	54,8	57,8
Українська мова – єдина державна та офіційна, російська мова може використовуватися на побутовому рівні як і мови інших національних меншин	35,0	78,6	41,0	12,2	14,6
Українська мова – державна, російська може бути офіційною в деяких регіонах України	20,3	15,3	25,1	14,2	21,3
Російська мова – державна, українська мова може бути офіційною в деяких регіонах України	3,0	0,0	0,0	12,5	3,3
Російська мова – єдина державна та офіційна, українська мова може використовуватися на побутовому рівні	0,8	0,0	0,3	2,0	1,2
Важко відповісти	3,9	2,9	6,5	4,3	1,8

Найбільш дискусійним питанням в Україні є питання про статус мов. Саме мовне питання є центральним у формуванні відповідних ідейно-політичних пріоритетів. Наведені в наступній таблиці дані

в контексті світової політичної думки

опитування 2005 року свідчать про те, що понад третини жителів України вважали, що українська мова повинна залишатися єдиною державною і офіційною мовою. На думку п'ятої частини, українська мова повинна бути державною, а російська може бути офіційною в деяких регіонах.

Упродовж одинадцяти років відбулися деякі зрушення. По-перше, політика мовного квотування медіа-простору та реклами, запроваджена в період президенства В.Ющенка, значно наблизила українську мову до молодого покоління українців. По-друге, більш низька значимість культурно-мовної ідентичності порівняно з соціально-економічним статусом для російськомовного населення країни зумовила посилення його лояльності до української мови як державної. Порівнюємо динаміку цифр і відповіді населення у різних регіонах України.

Результати опитування стосовно співіснування української і російської мови в Україні (2016 р.) [146]

Яким чином повинні співіснувати українська і російська мови в Україні?
(% опитаних)

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Українська мова повинна бути єдиною державною і офіційною мовою, російська мова може використовуватись на побутовому рівні як і мови інших національних меншин.	80,6	74,8	36,9	33,9	20,8
Українська мова повинна бути державною, російська мова може бути офіційною в деяких регіонах України	14,5	15,9	30,4	34,4	37,3
Обидві мови повинні бути державними в Україні	2,0	3,6	23,1	24,8	34,7
Російська мова повинна бути державною, українська мова може бути офіційною в деяких регіонах України	0,4	0,5	1,4	3,4	2,6
Російська мова повинна бути єдиною державною і офіційною в Україні, українська мова може використовуватись на побутовому рівні	0,5	1,3	1,0	0,9	1,8
Важко відповісти	2,1	4,0	7,2	2,5	2,8

Національний суверенітет: український вимір

На Заході та в Центрі України переважна більшість (81 % та 75 %, відповідно) громадян підтримують статус української мови як єдиної державної і офіційної, а надання російській мові статусу офіційної у певних регіонах тут підтримують 15 % і 16 % громадян відповідно, державну двомовність – відповідно 2 % і 4 %. На Півдні відносна більшість (37 %) підтримують державний і офіційний статус української мови, 30 % – можливість надання російській мові статусу офіційної в певних регіонах, 23 % – державний статус обох мов. На Сході рівні частки (по 34 %) респондентів підтримують варіанти державної української мови та можливості надання російській мові статусу офіційної в регіонах. Прихильників державної двомовності тут 25 %. На Донбасі відносно більшість становлять прихильники надання офіційного статусу російській мові в регіонах, за збереження державної української мови (37 %). Прихильників державної двомовності на Донбасі 35 %, української мови як єдиної державної і офіційної – 21 %. Статус української мови як єдиної державної не підлягає сумніву, тоді як ідея державної двомовності на сьогодні значною мірою втратила популярність в усіх регіонах, насамперед, на Півдні і Сході України.

Отже, існуюче розмаїття культур і традицій України, які щороку досліджуються і вивчаються багатьма науковцями, має бути задіяним у спільному розвитку України, і ні в якому разі не стати причиною антагоністичних протистоянь. Думки відомих дослідників і діячів, стосовно регіональних відмінностей, були наведені вище. Опитування Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [20] пересічних громадян показало наступні результати: на питання «Відмінності між жителями різних регіонів України – це «добре, оскільки це збагачує країну, її культуру відповіли 48,5 %; з них стверджувально відповіли 53,2 % жителів Заходу, 47,5 % – Центру, 42,3 % – Півдня, 55,4 % Сходу та 41,1 % Донбасу. Вважають це поганим, «оскільки створює можливості для «навішування ярликів», виникнення сепаратистських рухів, задрості одних до інших тощо» 32,1 % опитаних; з них 34,5 % українців, які проживають на Заході, 29,9 % – у Центрі, 33,5 % – на Півдні, 27,3 % – на Сході й 38,3 % на Донбасі; важко відповісти на це питання було 19,4 % респондентам.

Як бачимо, наявність регіональної своєрідності може викликати певні непорозуміння, тому під час побудови конструктивної моделі національної ідентичності необхідно: усвідомлення і визнання історичної і культурної самобутності українського народу; визнання громадянського принципу формування сучасної української нації та її полікультурного, поліконфесійного, поліетнічного складу; врегулювання мовного питання за принципом розділення функцій державної мови та інших мов, що можуть виконувати, серед іншого,

в контексті світової політичної думки

й роль засобу міжетнічної та міжнародної комунікації (принциповим є розмежування саме функцій, а не сфер вживання); розуміння того факту, що в сучасних умовах твориться нова форма української національної культури та національної самосвідомості, яка зберігає світоглядні, культурні елементи, успадковані представниками різних субідентичностей від попередніх періодів, але має й принципово нові складові, що формуються під впливом нової політико-культурної суб'єктності України та досвіду співжиття різних груп в умовах української державності; мотивація до творення образу нової української культурної ідентичності як принципово діалогічної, що вимагає дотримання принципу взаємоповаги, передбачає культурне взаємозбагачення, має потенціал стрімкого розвитку та відкриває можливості творення нових культурних синтезів [142]. За влучною ідеєю І. Кресіної кваліфікувати націю не «плавильним казаном», а «салатом», у якому кожен інгредієнт має свій смак, а смак «салату» залежить від багатства цих інгредієнтів. Адже нації зберігаються завдяки багатоманітності і поліетичності, без домінування однієї народності над іншими, а навпаки із надаванням прав та збереження своєї самобутності [138].

У відповіді на питання, що можуть зробити прості громадяни, щоб посилити єдність суспільства за результатами опитування найпопулярнішими були такі відповіді:

- займати більш активну громадянську позицію у різних її проявах: не бути байдужим до чужих проблем, уміти співчувати та допомагати іншим, брати участь у вирішенні проблем на рівні будинку, під'їзду;
- не ігнорувати вибори різного рівня з думкою, що «від мене нічого не залежить, і оберуть тих, кого треба»;
- реагувати на факти несправедливості та неповаги з боку держави, не боятися відстоювати свою позицію;
- бути більш толерантними, терплячими, розсудливими. З повагою ставитися до жителів інших регіонів, не бути жертвами стереотипів, бути порядними та відповідальними;
- більше подорожувати, більше знайомитися із традиціями, звичаями, особливостями інших регіонів;
- підвищувати власний культурний та освітній рівень;
- виховувати в дітях повагу один до одного, прищеплювати любов до України. Виховувати гідних, щирих, добрих, працьовитих патріотів.

Опитування засвідчили, що у суспільстві є наявний потенціал для консолідації і запит на формування нової спільної національної ідеї із чіткими, зрозумілими спільними перспективами. Попри наявні проблеми успішно подолана криза ідентичності є найважливішим

Національний суверенітет: український вимір

моментом розвиненої ідентичності [138]. Попереду – головна робота по вихованню патріотизму у підростаючого покоління. Школи, вищі навчальні заклади, мережі культурних установ повинні об'єднати зусилля по розв'язанню цієї нагальної проблеми. Необхідно переосмислити філософію виховання, привести її у відповідність з потребами становлення української державності, громадянського суспільства.

Для дослідження сприяння розвитку національної самоідентифікації важливо враховувати фактори, що впливають на здійснення соціалізації людини (Д. Альжев):

- мегафактори – космос, планета, світ, які в тій чи іншій мірі через інші групи чинників впливають на соціалізацію всіх жителів Землі;
- макрочинники – що впливають на соціалізацію країни, етнос, суспільство, державу;
- мезофактори – які дозволяють виділяти групи людей за: місцевістю і типом поселення, в яких вони живуть (регіон, село, місто); засобами для слухачів тих або інших мереж масової комунікації (радіо, телебачення, Інтернет тощо); засобами для певної субкультури;
- мікрочинники – фактори, що безпосередньо впливають на конкретних людей: сім'я і домівка, сусідство, групи однолітків, виховні організації, різні суспільні, державні, релігійні, приватні і контрсоціальні організації, мікросоціум.

Ідентифікаційний статус етносу зазвичай визначається за потенціалом середнього та старшого покоління, а гіпотетичне майбутнє, завтрашній день – за молодим поколінням (15–30 років) [138]. У рамках загальноукраїнського соціологічного моніторингового опитування (2010, $N = 1800$) молодих людей віком до 30 років стосовно їхньої просторової ідентифікації отримані наступні результати [148].

Результати відповіді молодих людей (до 30 років) на запитання «Ким Ви себе перш за все вважаєте?»

Варіанти відповідей	% опитаних
Мешканцем села, регіону чи міста, в якому живе	21,4
Мешканцем регіону, області, де живе	5,9
Громадянином України	62,3
Представником свого етносу, нації	2,5
Громадянином колишнього Радянського Союзу	1,1
Громадянином Європи	1,4
Громадянином світу	3,9
Інше	1,4

Національно-просторова ідентифікація розглядається за такими позиціями, як громадянин України, мешканець села, району чи міста,

в контексті світової політичної думки

мешканець регіону чи області, представник свого етносу (нації), громадянин колишнього Радянського Союзу, громадянин Європи та громадянин світу. Як видно, почуття національної державної єдності у молоді дещо неоднозначні, але 62,3 % молодих людей і є тим наявним потенціалом, що сприятиме повноцінному формуванню національної ідентичності громадян України на основі загальноприйнятих ідеалів, базових цінностей та об'єднавчої української національної ідеї.

Висновок до розділу 2

У західній політичній думці домінує розгляд нації насамперед як політичної категорії, в той час як українські вчені до цих пір використовують прийнятий в радянській науці етніцистський підхід. Однак, незважаючи на відмінності в поглядах на порядок формування національних спільнот (як біологічних або як культурно-історичних), практично всі дослідники головною особливістю нації вважають її політичну (державну) суб'єктність.

Отже, базовою політичною характеристикою нації є те, що саме члени нації являються політично суб'єктними громадянами держави, володіючи колективним монопольним правом на використання її механізму. Таким чином, нація визначається як основний державотворчий елемент, джерело державної влади і носій державного суверенітету. Нація як колективний носій суверенітету не може мати суб'єктності без єдності політичної волі та інтересів у індивідів і соціальних груп, із яких вона складається.

Трагування національної ідеї можуть бути різноманітними, але головним є те, що вона визначає сенс існування того чи іншого народу, етносу, нації. Національна ідея містить концентроване вираження національних інтересів, почуттів, спрямувань та є формою духовної самосвідомості, показником того, як народ бачить себе та свої роль та місце у світі. Вона є соціально-політичним, морально-етичним та психологічним феноменом народного буття, менталітетом народу, що згуртовує в єдине ціле, запорукою збереження його розвитку, культури та мови, способу співіснування та історичних перспектив і спрямована на відродження та становлення нації. Основними функціями національної ідеї є консолідуєча, координуюча, мотивуюча, смислоутворюєча. На наш погляд, обов'язковою умовою реальної функціональності національної ідеї є її адаптація відповідно до змін та розвитку суспільства, країни, світу, оскільки мирне існування і подальший розвиток країн світу можливі лише у тому випадку, коли діяльність однієї країни не заважає іншій або іншим.

Розділ 3. Механізм реалізації національного суверенітету: політико-інституційний аналіз

Проблема суб'єктності суверенітету знаходиться в центрі уваги представників різних напрямів і галузей наукового знання на протязі майже половини тисячоліття. Проте основні її питання досі залишаються дискусійними, що свідчить про недостатню вивченість самої сутності даного феномену. Це природно, оскільки по мірі дослідження проблеми проявляються нові рівні взаємозв'язків, що носять системний характер і потребують нових підходів наукового аналізу. Так, в останні десятиліття питання про те, кому належить (чи має належати) суверенна влада і чиєю волею вона може бути обмежена поступилося місцем питанню про те, які параметри лежать в основі дієздатності суб'єкта суверенітету.

Дослідження проблеми реалізації суверенітету є магістральним у ряді наукових дисциплін і має досить значний обсяг концептуальних підходів. У різні часи значний вклад у розгляд цієї проблеми внесли Ж.Боден, М.Вебер, Т.Веблен, Ф.Гізо, Г.Гроцій, Р.Даль, М.Дюверже, Й.Кельзен, К.Кребіл, Ж.Марітен, Ж. де Местр, Л.Оппенгеймер, Т.Парсонс, Ж.-Ж.Руссо, Р.Хаас, К.Шмітт. В сучасній українській науковій літературі дана проблематика підіймалася в працях В. Гапотія, М. Розумного, Н.Палієнка, Ю. Тарана, А.Ященка та ін.

Як правило, дослідники із задоволенням заглиблюються у філософські та юридичні проблеми визначення суб'єктності суверенітету. Проте мало хто з них звертає увагу на технологічну сторону здійснення верховної влади. Однак не треба забувати, що саме технологічні особливості реалізації суверенітету, власне, й формують його сутнісні характеристики[149]. Ці характеристики є сутнісними саме тому, що вони не залежать від самого носія суверенітету — будь то одноосібного (монарх, диктатор), групового (правляче угруповання, політична еліта) чи колективного (нація, народ, правлячий клас). При цьому формальний статус носія суверенітету не обов'язково передбачає суб'єктність його як суверена, тобто реальну здатність до здійснення верховної влади.

Метою даного розділу є розгляд механізму реалізації та інституційного забезпечення національного суверенітету як балансу владних відносин в самій нації на основі урахування технологічних характеристик його суб'єктності.

3.1. Проблема суб'єктності суверенітету в контексті технології здійснення влади

У цілому суб'єктність суверенітету можна охарактеризувати як сукупність певних характеристик, які визначають здатність носія суверенітету до реалізації влади. Такими характеристиками можна

в контексті світової політичної думки

визначити реальне право владного розподілу ресурсів та повноважень, а також політичну волю як здатність до прийняття цілеспрямованих владних рішень та готовність виділяти на їх досягнення максимум доступних ресурсів і нести пов'язані з цим ризики.

Прийняття таких рішень у свою чергу передбачає здатність до політичної самоідентифікації, аналізу і цілепокладання. Під політичною самоідентифікацією ми розуміємо стійке ототожнення у свідомості носія суверенітету його особистих цінностей та інтересів з певними політичними концепціями та стратегіями. Політичний аналіз дозволяє розкрити причинно-наслідкові зв'язки політичного процесу, виявити основні тенденції та значущі складові елементи, які їх формують, а також інтереси тих чи інших політичних сил, які стоять за політичними подіями. Політичне цілепокладання — це формулювання сувереном стратегії і тактики досягнення найбільш прийнятної для нього за даних умов стану системи державної влади, організації виробництва та розподілу ресурсів у суспільстві, стану справ у різних сферах суспільного життя і визначення досягнення цього стану в якості своєї політичної мети.

Із точки зору політичної науки здійснення влади є постійним процесом підтримання панування суб'єкта влади над її об'єктом за допомогою застосування актуальних ресурсів влади. Враховуючи, з одного боку, потенційну спроможність об'єкта влади до опору, а з другого — конкуренцію між угрупованнями, які претендують на статус суб'єкта влади, ці ресурси у будь-якому випадку є обмеженими. Тому здійснення влади передбачає управління підкореним об'єктом заради створення його силами ресурсів, які суб'єкт влади зможе експропріювати на свою користь, конвертувавши частину їх у ресурси влади і за рахунок цього отримати переваги в подальшій конкурентній боротьбі.

Практика корпоративної діяльності свідчить, що навіть у колективах із чисельністю в декілька десятків чоловік завдання управління потребують створення декількох рівнів управління, які до того ж доповнюються галузевим розмежуванням повноважень та компетенцій. У масштабах же цілої країни обсяг управлінських завдань зростає на багато порядків. Відповідно зростають масштаби управлінської ієрархії — як по лінії горизонталі (територіальне підпорядкування) так і по горизонталі (галузеве розмежування). Все це передбачає не лише передачу сувереном відповідних ресурсів і повноважень управлінському апарату, але й інституціональне закріплення організації управління з внутрішнім порядком перерозподілу ресурсів, влади та організованою процедурою прийняття рішень і контролю за їх виконанням.

Національний суверенітет: український вимір

При цьому створюються усталені канали та рівні концентрації ресурсів і владних повноважень, обсяг яких зростає у відповідності із зростанням актуальності завдань того чи іншого сегменту управлінського апарату. Як правило, підвищена концентрація ресурсів влади в руках довіреного розпорядника ресурсів сприяє зростанню його незалежності від суверена і зниженню лояльності до нього.

У випадку ж, коли суверен не є одноосібним, технологія здійснення влади ще більш суттєво ускладнюється. Нагадаємо, що реалізація статусу носія суверенної влади суб'єктом суверенітету неможлива без наявності політичної волі, тобто узгодженого прийняття цілеспрямованих владних рішень. Це передбачає наявність організованості колективного чи групового носія суверенітету, тобто інституціоналізацію влади з усіма атрибутами цього процесу, в тому числі організаційними. Тому організація виконання владних рішень доповнюється організацією процесу прийняття самих рішень.

Таким чином, управлінські завдання диктують необхідність ієрархізації влади. Остання, в свою чергу, потребує розподілу владних ресурсів та повноважень. Відповідно, завдання управління доповнюються завданням підтримання порядку такого розподілу. Тому процес управління, так само як і процес підтримання порядку відчуження ресурсів на користь суб'єкта влади, неможливий без передачі тим довіреним особам суверена, на яких покладено відповідні функції, частини ресурсів влади та відповідних владних повноважень.

Разом із отриманням ресурсів та повноважень довірені особи отримують і змогу задовольняти за їхній рахунок власні інтереси, які можуть не співпадати з інтересами суверена. Звідси випливає необхідність постійного контролю за діяльністю цих осіб, що потребує створення контрольно-наглядного апарату та наділення його владними повноваженнями більш високого порядку і відповідних затрат ресурсів на його функціонування. Однак більш високий рівень влади цього апарату тягне необхідність і більш високого рівню контролю над ним, що в свою чергу обумовлює постійне розширення ресурсних затрат.

У результаті суверен вимушений сам створювати та підтримувати інститут розпорядників формально приналежних йому владних ресурсів та повноважень, який, по суті, обмежує його реальний суверенітет. І хоча статус довірених розпорядників ресурсів та влади є залежним від волі суверена і носить тимчасовий характер, наявність у їхніх руках права користування фактично майже всім обсягом ресурсів влади від імені суверена створює для останнього значну загрозу своєму становищу верховного розпорядника цих ресурсів.

Суб'єктність суверенітету нерозривно пов'язана з політичним

в контексті світової політичної думки

вибором при прийнятті владних рішень різного рівня, контролем за їх виконанням (у тому числі — за витратами наданих виконавцям ресурсів) та оцінці їх ефективності. Це потребує достатньої інформованості суб'єкта прийняття рішень і відповідних додаткових затрат на збір та обробку інформації. При цьому необхідно враховувати багатоплановість інформації, її суб'єктивний характер (включно з цілеспрямованою дезінформацією в інтересах певних груп) та складність врахування основних компонентів реальності, що будуть мати визначальний вплив на ефективність прийнятого рішення[150]. Збір у кожній ланці інформаційного ланцюжка може мати критичні наслідки для суб'єкта прийняття рішення, позбавивши його ресурсного забезпечення і лояльності з боку об'єктів влади. У той же час володіння всім комплексом інформації фізично недоступне одноосібному суверену (не кажучи вже про колективного носія суверенітету, де роль суб'єктивного сприйняття і оцінки інформації багатократно зростає). Звідси цілком логічно інформаційний комплекс стає надбанням осіб, яким суверен делегує повноваження по збору і обробці інформації та підготовці на основі цього варіантів владних рішень. Таким чином, і сам процес прийняття рішень не є беззаперечною прерогативою суверена.

Ще однією проблемою суб'єктності суверенітету є оцінка характеру держави як інституту влади. Ряд авторів апріорі наділяють її такою суб'єктністю, не замислюючись над тим, що будь-який політичний інститут є лише безособовим механізмом здійснення влади у відповідності з рішеннями її носія, які реалізуються через цей інститут. Разом з тим, оскільки держава здійснює свою діяльність за посередництвом осіб, наділених державною владою, їх вплив на прийняття рішень сувереном та фактичну реалізацію цих рішень може бути критичним для влади останнього. Історичний досвід надає безліч прикладів фактичного відсторонення від влади суверенів, що формально мали необмежені повноваження, їхніми довіреними розпорядниками владних ресурсів і повноважень.

Особливої ваги ця проблема набуває у випадку з колективним носієм суверенітету — нацією. Оскільки суб'єктність влади потребує постійної участі у компетентній оцінці підготовлених рішень, їх прийнятті та нагляді за контролем над їх реалізацією, у реальному політичному житті постійно приймає участь мізерна (не більше за декілька відсотків) частина громадян. Причому навіть на рівні представницьких органів залежність народних представників від професійних управлінців прослідковується достатньо чітко. Так, чиновники виконавчої влади приймають активну участь у підготовці рішень представницьких органів усіх рівнів. Уряди більшості держав наділені правом законодавчої ініціативи і активно ним користуються,

Національний суверенітет: український вимір

«продавлюючи» підготовлені ними законопроекти через законодавчі органи.

Більше того, вся вертикаль виконавчої влади (а саме вона становить основу державного механізму) має своєрідний імунітет від народного волевиявлення, яке реалізується через вибори персонального складу органів державної влади. Чиновники виконавчої влади напряму не підзвітні і не підконтрольні народу як суверену. Змінити їхній статус неможливо, оскільки він продиктований необхідністю спадкоємності та стійкості державної влади. Разом з тим цей статус надає їм можливість при визначених умовах перебирати на себе значну частину реальної державної влади, порушуючи суверенні права її формального носія. Звідси бере початок погляд на державу як на «корпорацію чиновників», яка має свій власний інтерес і протистойть «суспільству».

Юридично переважна більшість сучасних держав є загальносуспільними політичними організаціями, які формально діють від імені цього суспільства. Однак реалізація цього положення обмежена потенційними затратами кожного з громадян на участь у державному управлінні. Тому при умові рівноправного доступу до ресурсів влади окремих громадян не має змоги напряму реалізувати своє право на владу. Він вимушений вступати з іншими громадянами в об'єднання, яке неминуче набуває ознак політичної організації з усіма притаманними останній ознаками-ієрархією влади, професійними управлінцями та інституційованим порядком прийняття рішень. Причому персональний склад апарату політичної організації, яка створена з метою реалізувати право громадянина на участь у відправленні державної влади, набуває статусу, аналогічного статусу державних чиновників, а самі громадяни фактично відсторонюються від прийняття рішень в організації. Цей процес, докладно описаний німецьким соціологом Робертом Міхельсом ще в першій чверті ХХ ст.[42], отримав назву «залізного закону олігархізації політичних організацій» через безальтернативність описаної ним тенденції до узурпації владних повноважень вищим ешелonom функціонерів такої організації.

В умовах нерівноправного доступу громадян до ресурсів влади малочисельні групи, що мають пільговий доступ до суспільних ресурсів, за рахунок цих ресурсів можуть здійснювати довготривалий вплив на державну владу від імені суспільства, фактично підкоряючи своїм інтересам державний механізм та політичні організації більш низького порядку. Однак їхні можливості по встановленню власного групового суверенітету обмежуються тими ж параметрами, що й для всіх інших носіїв верховної влади.

Затрати ресурсів на здійснення суверенної влади в ідеалі мають

в контексті світової політичної думки

компенсуватися надходженням нових ресурсів від об'єкта влади. Обсяг цих ресурсів має постійно збільшуватися, у всякому разі дозволяючи підтримувати належний рівень утримування апарату управління, охорони правопорядку та адміністративного контролю. Збільшення обсягу надходження ресурсів можна забезпечити двома шляхами: за рахунок збільшення норми експлуатації об'єкта влади, або через створення нових технологій, які дозволяють інтенсифікувати виробництво ресурсів.

Перший шлях є менш затратним у короткотерміновому плані, однак він веде до збільшення опору з боку об'єкта влади з відповідними затратами на його придушення. Ці затрати зменшують обсяг ресурсів, що мають надходити в сферу управління, і відповідно-викликають зниження лояльності управлінського апарату, що потребує додаткових затрат на контроль над ним. Крім того, знижується керованість діяльністю об'єкта влади. Управлінська сфера отримує все менший обсяг ресурсів, необхідний для створення нових ресурсів. Відповідно, обсяг ресурсів, вироблених об'єктом влади, буде невпинно зменшуватися, а затрати на управління, адміністративний контроль та підтримання правопорядку збільшуватимуться. Тому в довготерміновому плані цей шлях є безперспективним.

У свою чергу, стратегія інтенсифікації виробництва, хоча й надає змогу розширити ресурсну базу та за рахунок зменшення темпів зростання експлуатації підвищити лояльність об'єкта влади, потребує розширення управлінського, а відтак-і контрольно-наглядового апарату.

Звідси видно, що при будь-якому варіанті стратегії, направленої на збільшення обсягу надходження ресурсів, що її обирає суверен, його можливості по здійсненню верховної влади обмежені граничною затратністю на її підтримання. Більш того, в реальності найчастіше спостерігається ситуація, коли у випадку спротиву одного з довірених розпорядників владних повноважень та ресурсів суверен може придушити його лише за активної підтримки всіх інших розпорядників. Тому він вимушений створювати і підтримувати такий порядок розподілу ресурсів і владних повноважень, який би влаштував переважну більшість його довірених розпорядників — у всякому разі, більше, ніж невизначеність боротьби за ресурси і владу після зламу цього порядку.

Розглядаючи суверенітет як владу державну, більшість науковців абстрагуються від того факту, що остання не є єдиною формою соціальної влади. Соціальний простір пронизаний різноманітними формами влади, що здійснюється над досить великими суспільними групами і потенційно мають змогу набутися політичного характеру.

Національний суверенітет: український вимір

Найбільш значний потенціал у сучасному суспільстві має економічна влада. Її вищий рівень концентрується в руках великих бізнес-груп, частина з яких до того ж має транснаціональний характер як у плані ресурсної бази, так і в плані стратегічних інтересів[151].

Вважається, що економічна влада базується на вільному обміні ресурсами, на відміну від політичної, яка здійснює їх примусовий перерозподіл. Проте насправді в рамках економічних відносин адміністративні обмеження та примус застосовуються не рідше, ніж у політичній сфері[152]. Великі фірми та корпорації мають власний адміністративно-управлінський апарат, внутрішні нормативно-розпорядчі кодекси (які в ряді випадків не співпадають із законодавством) та значну ресурсну базу.

Все це дозволяє носіям вищого рівня економічної влади здійснювати довготривалий вплив на механізм державної влади в своїх інтересах-від лобізму і прямого підкупу державних чиновників до підкорення центрів прийняття державних рішень. До того ж, на відміну від довірених розпорядників владних ресурсів і повноважень суверена, центри економічної влади, як правило, мають власні джерела надходження ресурсів, незалежні від носія верховної влади. Тому державна влада суверена, входячи в зіткнення з економічною владою великих фірм та корпорацій, вимушена рахуватися з інтересами останніх значно більше, ніж з інтересами власних представників.

Ситуація ускладнюється тим, що інтереси центрів економічної влади полягають у самостійному розпорядженні своїми ресурсами. Великі фірми та корпорації завжди наполягають на мінімізації своїх податкових та митних зобов'язань перед державою, або навіть на їх ліквідації. Фактично це означає, що суверен діє в умовах конкуренції за отримання ресурсів із контрольованої ним у державному відношенні території з іншими ресурсозабезпеченими суб'єктами влади. Зрозуміло, що це суттєво звужує ресурсну базу суверена і як наслідок-його потенціал політичної суб'єктності. У прикладній політології та політичній практиці транснаціональні корпорації давно визнано реальними суб'єктами політичного процесу не лише на міжнародному рівні, але й у внутрішньополітичній конкуренції. Тому відмова від урахування політичного потенціалу суб'єктів економічної влади є однією з найгрубіших (хоча й найчастіших) помилок представників академічної політичної науки.

Проведений аналіз технологічних особливостей реалізації суверенітету дозволяє зробити висновок про те, що в політологічному плані суверенітет не можна розуміти як найвищий чи тим більше всеосяжний обсяг політичної влади. Носій державного суверенітету не може його здійснювати без передачі частини належних йому ресурсів

в контексті світової політичної думки

та повноважень на рівень інститутів управління, охорони правопорядку та адміністративного контролю, створюючи колективного конкурента в особі «корпорації чиновників». Фактично суверен не реалізує верховну владу. Він є лише розпорядником державно-владних ресурсів і повноважень та схвалює чи не схвалює підготовлені для нього державно-владні рішення (у тому числі ті, що стосуються контролю за виконанням раніше прийнятих рішень).

З іншого боку, він вимушений ділити ресурсну базу з центрами не державної влади — у першу чергу економічної. Співіснування з цими конкурентами досить затратне, оскільки їхня лояльність обумовлена постійною роздачею сувереном ресурсів та фіскальних пільг. У разі, якщо суверен зберігає за собою джерела ресурсного забезпечення і виступає як гарант загальновизнаного порядку розподілу ресурсів, його статус є більш чи менш стабільним. Однак у випадку, коли він випускає з рук основні джерела ресурсного забезпечення, його ексклюзивне становище основного розпорядника ресурсів опиняється під загрозою через опір інших центрів влади. Таким чином, вільний вибір суверена при прийнятті рішень обмежений конфігурацією владних позицій ресурсозабезпечених центрів влади — як в самому апараті держави, так і тих, чия влада носить формально неполітичний характер. Звідси випливає, що сутність суб'єктності суверенітету полягає не стільки в площині прийняття самостійних державно-владних рішень, скільки в контролі за розподілом та використанням владних ресурсів та повноважень в рамках механізму держави.

3.2. Модель соціум — держава — нація — еліта в умовах конкурентної боротьби за доступ до ресурсів

Методології, що застосовуються переважною більшістю вітчизняних науковців при дослідженні еволюції політичного режиму сучасної України, базуються на концепції демократичного транзиту. Ця ліберальна в своїй основі концепція була створена Д. Растоу для опису модернізаційних перетворень у країнах третього світу після виходу їх із колоніальної залежності. У рамках транзитології двадцятилітній період українського державотворення розглядається як перехідний від стану колоніальної залежності (з усіма притаманними колонії ознаками політичного, соціального та економічного характеру) до стану модерніті. Задана методологічна схема пояснює відхилення від напрямку розбудови демократії та правової держави європейського типу невдачею модернізації суспільної та економічної систем країни.

Однак таке пояснення не є коректним із наукової точки зору, оскільки модернізація на території України розпочалася майже одночасно зі США — в останній третині XIX ст., а завершилася

в основному в 1960-ті роки. У повоєнний період українське суспільство, відносини в якому формувалися на основі розвиненого індустріально-аграрного виробництва, характеризувалося високим рівнем соціальної мобільності, освіти, соціального забезпечення. Наприклад, за індексом розвитку людського потенціалу СРСР згідно досліджень 1990 року, знаходився на 23 місці, тоді як США — на 17[153]. Подолання голоду, високої смертності, масового безробіття через відсутність індустріального виробництва, безграмотності та низького рівня кваліфікації робочої сили, а також створення раціонально-бюрократичної системи державного управління — типових проблем країн, що здійснюють модернізацію, в Україні було здійснено ще в 1930-1950-ті роки. На подібні (невідомі англо-американським аналітикам) особливості демократичного транзиту посткомуністичних держав неодноразово звертав увагу координатор програм ООН у країнах Східної Європи М. О'Доннелл[154]. Однак незнання реалій радянського суспільства західними дослідниками, цілком зрозуміле в контексті багатолітніх ідеологічних баталій періоду холодної війни, зовсім неприпустиме для дослідників вітчизняних. Нездатність визначити базові соціально-економічні характеристики вітчизняного суспільства як об'єкта досліджень автоматично зводить нанівець ефективність екстраполяції на нього сучасних методик світової політичної науки.

У той же час, підганяючи трансформації вітчизняної політичної системи під транзитологічну концепцію, дослідники змушені допускати суттєві концептуальні натяжки в інтерпретації категорії демократія[3; 155]. Так, сьогодні майже загальноприйнятим є положення про те, що наявність зовнішніх ознак демократичного режиму не означає реального доступу більшості громадян до процесу формування політичних рішень, а існування формальних інституцій демократії не означає самої демократії в її класичному розумінні. Прибічники концепції відсталості України вказують на те, що в ментальності українців не реалізований основний культурний аспект модернізації — заміна системи відносин з особистісних на раціонально-бюрократичні, коли особисті мотиви прийняття рішень замінюються чіткою усталеною процедурою. Проте насправді сутність відносин у країнах, що позиціонуються як розвинені демократії, також зводиться до впливу зацікавлених груп на індивідів, що здійснюють вирішальний вплив на процес підготовки та прийняття владних рішень (що закріплено в політичній практиці як лобізм. І хоча останній є усталеною бюрократичною процедурою, однак його сутність — індивідуальний, особистісний вплив на центри прийняття рішень заради особистої вигоди, реалізація якої може суперечити інтересам

в контексті світової політичної думки

суспільства — характерна саме для традиційних суспільств). Відтак виникає проблема дослідження реального процесу функціонування політичної влади в сучасній Україні, сутність якого визначається поза рамками формальних політичних інституцій, що існують у суспільстві.

Необхідність урахування впливу проблеми розподілу ресурсів на формування суспільних відносин викликали до життя такі теоретичні моделі як концепція неопатримоніалізму (основними представниками якої в західній науці вважаються Ш. Ейзенштадт, Г. Рот, Р. Теобальд) та демографічно-структурна модель Дж. Голдстоуна. Побудована на основі останньої модель кліодинаміки професора Каліфорнійського університету Павла Турчина фактично повертає нас до методології історичного матеріалізму, де діалектика взаємовпливу трьох сторін суспільних відносин (економічної, соціальної, політичної) була розроблена досить детально. Однак більшість застосовуваних сучасними вітчизняними політологами моделей і досі не враховують такого важливого фактору суспільно-політичних відносин як конкурентна боротьба за доступ до обмежених ресурсів. Тому отримані ними наукові висновки й прогнози розвитку суспільства досить часто залишаються далекими від реальності.

Одним із основних методів, що застосовуються в сучасній науці є дослідження за допомогою аналітичних моделей. Аналітична модель є спрощеним мінімізованим відображенням реально існуючої багатовимірної дійсності у вигляді окремої умовної системи, що включає в себе чітко визначені елементи з власними системними функціями та загальну площину комунікаційної взаємодії елементів на основі реалізації даних функцій. Теоретичний опис аналітичної моделі включає в себе опис елементів моделі, їх системних функцій та наслідків реалізації цих функцій. Опис елементів та їх функцій здійснюється у відповідності до мети аналізу, тобто виокремлюються лише ті з них, які є системоутворюючими для даної конкретної моделі.

У сфері суспільно-політичних досліджень застосовуються аналітичні конструкції, побудовані на принципах моделей класової боротьби К.Маркса – Ф.Енгельса, раціонального вибору М.Вебера, еволюції політичних організацій (базою яких є модель Р.Міхельса), політичних систем (Д.Істона та Г.Алмонда) та ін. Сучасні вітчизняні дослідження політичної реальності використовують конструкції моделей національної держави, демократичного транзиту тощо.

Метою даного підрозділу є спроба аналізу логіки трансформації політичного режиму на основі моделі суспільно-політичних відносин, де конкурентна боротьба за доступ до ресурсів між різними групами окремого суспільства регулюється через механізм держави, а держава початково є політичною організацією більшості населення.

Національний суверенітет: український вимір

Елементами даної моделі визначено:

1) соціум — як населення, що проживає на території, контрольованій даною державою;

2) державу — як суверенну організацію соціальної влади, що охоплює певну територію з проживаючим на ній населенням (соціумом);

3) націю — як сукупність більшості соціуму, що має формальне (юридично закріплене за собою) право приймати участь у процесах прийняття владних рішень та формування органів соціального влади, які приймають ці рішення;

4) політичну еліту — як меншість, що володіє здатністю позаекономічного (за допомогою застосування політичної влади) панування над суспільством. Категорія політична еліта в системному плані включає в себе не тільки персональний склад органів державної влади, керівний склад вищих органів управління, керівництво парламентських партій, але і лідерів угруповань, що володіють високим ступенем концентрації ресурсів, достатнім для системного впливу на прийняття державних рішень на свою користь.

Функціями соціуму в даній моделі визначено:

- господарську: освоєння ресурсів заради власного відтворення;
- організаційну: відтворення та розвиток інфраструктури, що дозволяє найбільш ефективно здійснювати освоєння ресурсів і адаптуватися до мінливих умов їх освоєння;
- культурну: генерування певної парадигми співіснування різних індивідів і соціальних груп у суспільстві, а також стандартів поведінки, заснованих на даній парадигмі.

Функціями держави в даній моделі визначено:

- забезпечення умов для освоєння ресурсів території через владну організацію праці населення;
- підтримання певного порядку соціальних відносин, заснованого на відповідному порядку перерозподілу (вторинного розподілу) освоєних ресурсів позаекономічним шляхом (оскільки первинний розподіл відбувається у сфері господарської діяльності);
- захист даної території, її ресурсів і соціуму від експансії з боку інших держав і соціумів.

Функціями нації в даній моделі визначено:

- контроль над діяльністю держави (насамперед через механізм партійної системи) та забезпечення безперервного «очищення» і «оновлення» персонального складу державного апарату допомогою процедури виборів;
- формування «сукупної вимоги» соціуму до держави;

в контексті світової політичної думки

- об'єднання ресурсів окремих громадян для впливу на механізм держави (в рамках політичної системи суспільства).

Функції політичної еліти для даної моделі визначено як:

- здійснення політичної влади над соціумом з метою забезпечення його цілісності та стійкого відтворення (оскільки збереження соціуму як джерела вилучення ресурсів є вирішальною умовою збереження елітою свого елітного статусу);
- вироблення стратегії розвитку соціуму і мобілізація суспільства на її реалізацію з допомогою політичних методів і засобів впливу на населення;
- забезпечення (шляхом вилучення у соціуму на користь держави) концентрації ресурсів, необхідної для реалізації виробленої стратегії розвитку та забезпечення цілісності суспільства.

Здійснення визначених функцій елементами моделі в процесі взаємодії між собою запускає мережу причинно-наслідкових зв'язків, в якій і реалізується сам механізм моделі як умовної аналітичної конструкції. Процес цієї реалізації можна описати наступним чином.

У процесі освоєння ресурсів відбувається їх первинний розподіл серед суб'єктів господарської діяльності. В даному випадку розглядається діяльність у сфері виробництва і відтворення (в т. ч. реальних послуг, а також управлінської та контрольної діяльності, що сприяють відтворенню ресурсів та господарської інфраструктури). Первинний розподіл обумовлений, як мінімум, двома факторами, що мають системний характер:

- початковою вартістю ресурсів, доступних суб'єкту господарської діяльності для освоєння (прибутковість обробки алмазів перевищує прибутковість вирощування картоплі, а прибутковість посередницької діяльності перевищує прибутковість діяльності виробничої);
- місцем індивіда в господарській діяльності (власник засобів виробництва має можливість привласнення частини результатів праці безпосереднього виробника товарів і послуг).

Для здійснення господарської діяльності більш високого порядку необхідна більш складна інфраструктура, існування якої неможливе без підвищення рівня концентрації ресурсів. Складність управління ресурсами більш високої концентрації диктує необхідність розвитку інститутів господарського управління, які в своїй сукупності становлять інституційний сегмент господарської інфраструктури. Цей сегмент для здійснення своїх функцій володіє певними владними повноваженнями в сфері управління господарством і розпоряджається доступними йому господарськими ресурсами. Звідси еволюція господарської діяльності

відбувається шляхом концентрації господарських ресурсів (власності) і економічної влади в руках меншості соціуму. Відповідно, більшість соціуму відчужується від ресурсів, що викликає соціальне невдоволення, а при певних умовах і активний опір із боку значної частини соціуму.

Таким чином, нерівномірність доступу до ресурсів для різних соціальних груп в процесі первинного розподілу обумовлює внутрішню нестабільність соціуму. При цьому концентрація ресурсів прямо пропорційна концентрації влади. Пільговий доступ до ресурсів для певної соціальної групи означає її більш високу здатність до їх відчуження у менш забезпеченій ресурсами частини соціуму, і відповідно — більший ступінь здійснення панування над ними. Таким чином, соціальні відносини в описуваній моделі формуються в процесі розподілу, причому нерівномірність останнього є системним фактором. Внутрішня нестабільність соціуму також є системним фактором, для компенсації деструктивного впливу якого необхідний відповідний елемент моделі.

Варіанти такої компенсації можуть бути наступними:

а) перехід до рівномірності первинного розподілу, що в рамках реально існуючої системи господарської діяльності неможливо в принципі;

б) створення системи вторинного розподілу ресурсів (перерозподіл через позаекономічні механізми, тобто за допомогою соціальної влади), яка дозволила б зняти існуючу напругу у відносинах між різними частинами соціуму.

Вторинний розподіл можливо реалізувати лише за допомогою системи примусу, що генерується державою як механізмом політичної влади над соціумом в цілому. Для здійснення своїх функцій держава здійснює вилучення частини ресурсів на свою користь (на громадські потреби). При цьому апарат держави, в рамках якого приймаються загальнообов'язкові для всього соціуму владні рішення та забезпечується їх реалізація, сам є технологічним ресурсом влади над суспільством. При певному обсязі ресурси, сконцентровані в руках держави, стають окремим об'єктом потенційного освоєння тими соціальними групами, котрі здатні чинити вирішальний вплив на прийняття рішень щодо перерозподілу [156].

Ефективне здійснення державою своїх функцій має наслідком збільшення доступних для соціуму ресурсів, а це в свою чергу детермінує розширення соціуму. Останнє робить необхідним перехід соціуму на більш високий ступінь освоєння ресурсів і відповідно — ускладнення господарської інфраструктури і культурної сфери. Внаслідок ускладнення сфер життєдіяльності суспільства

в контексті світової політичної думки

ускладнюються завдання управління ним, що викликає ускладнення і розширення державного апарату, і відповідно зростає частка ресурсів, відчужуваних державою на свою користь.

Однак обсяг частки відчужуваних державою на свою користь ресурсів залежить від наступних основних факторів:

- загальна кількість ресурсів, доступних для даного суспільства. Дана обставина може викликати два варіанти критичної ситуації:

- а) при певному співвідношенні цього показника та показника обсягу апарату держави одиниця ресурсів на одиницю структури держапарату стає недостатньою для ефективної діяльності держави;

- б) при перевищенні частки відчужуваних державою на свою користь ресурсів певної норми, частка ресурсів, що залишаються в розпорядженні соціуму, стає недостатньою для відтворення останнього. Це веде до зниження обсягу освоєння ресурсів соціумом;

- ступінь примусу при відчуженні ресурсів, на який здатна держава. У випадку а) здатність держави до примусу знижується в результаті нестачі у держапараті ресурсів влади. У випадку б) ця здатність знижується як в результаті зростання опору з боку населення, так і в результаті зниження загального обсягу ресурсів, що надходять у розпорядження соціуму в результаті господарської діяльності;

- здатність персонального складу держапарату (функціонери) використовувати надані владні повноваження для відчуження частини державної частки ресурсів на свою користь або на користь соціальних груп, здатних здійснювати вирішальний вплив на прийняття функціонерами рішень щодо перерозподілу. При цьому виникає два варіанти взаємин між держапаратом і зацікавленими групами:

- а) надання групам частини державних ресурсів в обмін на лояльність цих груп до суб'єкта прийняття відповідного рішення (тобто обсяг ресурсів у розпорядженні останнього повинен значно перевищувати обсяг ресурсів, доступних для зацікавлених груп). Суб'єкт прийняття державних рішень, що стосуються перерозподілу ресурсів, є відносно незалежним від цих груп, однак зацікавленим в їх підтримці. Він може самостійно обирати групу, якій передасть ресурси. Основним джерелом його доходів стає рента від можливості використання державних ресурсів на власний розсуд. Дана система взаємин описана теоріями патримоніалізму і неопатримоніалізму [157];

- б) підпорядкування суб'єкта прийняття державних рішень зацікавленими групами і прямий контроль останніх над розподілом державних ресурсів.

Суб'єкт прийняття державних рішень, що стосуються перерозподілу ресурсів, залежний від зацікавлених груп і сам демонструє лояльність до них шляхом прийняття рішень на їхню користь.

У процесі впливу на механізм прийняття владних рішень в особі держави різні соціальні групи набувають характеру суб'єктів і об'єктів політичної діяльності. Інструментами такого впливу стають політичні партії, організації та рухи, а також «групи інтересів», що представляють інтереси окремих соціальних груп (або більш вузьких угруповань в їх складі) в конкурентній боротьбі за позаекономічний пільговий доступ до ресурсів. Враховуючи, що висока ступінь концентрації ресурсів у руках найбільш ресурсозабезпечених соціальних груп означає більш високу здатність останніх до позаекономічного (за допомогою застосування державної влади) відчуження ресурсів у решти соціуму, політичне панування ресурсозабезпеченої меншості над більшістю є системним фактором. Більшість здатна компенсувати для себе даний фактор через об'єднання в масові політичні партії (створення об'єданого мегаресурсу). Однак при цьому виникає описана «залізним законом олігархізації політичних організацій» Р. Міхельса проблема відчуження функціонерами, що складають партійний апарат, на свою користь наданих їм від імені організації повноважень і ресурсів управління [158].

Положення політичної еліти як розпорядника ресурсів, що вилучаються у соціуму на користь держави (на громадські потреби), дозволяє їй відчужувати частину цих ресурсів на свою користь. При цьому прибутковість розпорядження державними ресурсами (в тому числі технологічними — такими як держапарат, законодавча система тощо) істотно перевищує прибутковість від господарської діяльності. Збільшення відчужуваних у соціуму ресурсів в довгостроковому плані тягне за собою збільшення чисельності політичної еліти і зростання її запитів, а також збільшення чисельності та зростання запитів соціальних груп, що обслуговують інтереси політичної еліти і тому отримують від неї певні ресурси, управлінські та контрольно-наглядові повноваження. Це, в свою чергу, веде до збільшення частки ресурсів, відчужуваних у соціуму елітою на свою користь. Зменшення ресурсів, що надходять в сферу господарської діяльності, вже в короткотерміновому плані веде до зниження обсягу ресурсів, що надходять від цієї діяльності. Відповідно, це знижує і рівень споживання основної маси соціуму, і рівень споживання ресурсів на одиницю елітарної його частини. Результатом є виведення найменш ресурсозабезпечених сегментів еліти і обслуговуючих її груп з елітарними запитами (квазіеліта) за рамки елітарного статусу і відповідно — втрата ними звичного пільгового доступу до ресурсів.

в контексті світової політичної думки

У разі використання такими групами своїх знань і навичок у сфері політичного управління, вони формують контреліти, що пред'являють претензії на вигнання існуючої еліти і заняття її місця в системі перерозподілу.

Не володіючи концентрацією ресурсів, достатніх для боротьби з існуючою елітою, контреліти змушені проводити мобілізацію більшості соціуму на боротьбу з нею. При цьому використовується технологія впливу на маси, заснована на принципі викриття несправедливого порядку розподілу на користь існуючої еліти. Для придушення опору більшості соціуму вирішальним фактором є здатність еліти до підвищення примусу. При цьому збільшується обсяг ресурсів, які відволікаються як елітою, так і контрелітою для політичної боротьби між собою. У довготерміновому плані це сприяє зниженню обсягу ресурсів, що надходять від господарської діяльності суспільства. Таким чином, політична криза провокує економічну а та у свою чергу — соціальну.

Аналіз суспільно-політичних відносин на основі даної аналітичної моделі дозволяє зробити наступні висновки.

1. Еволюція господарської діяльності йде шляхом концентрації господарських ресурсів (власності) і економічної влади в руках меншості соціуму. Таким чином, нерівномірність доступу до ресурсів для різних соціальних груп в процесі первинного розподілу обумовлює внутрішню нестабільність соціуму, для компенсації якої застосовується владний перерозподіл ресурсів через механізм держави.

2. Держава як розпорядник значного обсягу ресурсів, що вилучаються у соціуму в процесі перерозподілу, є об'єктом владного впливу з боку соціальних груп, здатних сконцентрувати достатній для цього обсяг ресурсів. Відносини між державою і даними групами визначаються співвідношенням обсягів концентрації ресурсів та ефективністю їх застосування. Вилучення державою ресурсів на свою користь і вилучення державних ресурсів на свою користь найбільш ресурсозабезпеченими соціальними групами і угрупованнями є системними факторами описуваної моделі.

3. Нація, яка складається з конкуруючих між собою в боротьбі за доступ до ресурсів соціальних груп і угруповань, не є внутрішньо єдиним суб'єктом політики. Стан конкурентної політичної боротьби всередині нації є системним фактором. При цьому меншість нації завдяки високій концентрації ресурсів здатна підкоряти своєму пануванню більшість, завдяки чому отримує право діяти у своїх інтересах від імені цієї більшості. Таким чином, в реальності нація представлена політичною елітою — ресурсозабезпеченою меншістю, що панує над соціумом.

4. Політична еліта перетворюється на чинник дестабілізації соціуму при перевищенні критичного для відтворення соціуму порогу частки відчужуваних на свою користь ресурсів. Враховуючи, що відчуження елітою ресурсів на свою користь має системний характер, дане явище також є системним. Таким чином, політичні еліти відіграють ключову роль в утворенні криз, що супроводжують розвиток держави і суспільства.

У цілому пропонується модель дозволяє аналізувати кризові явища, що існують у вітчизняній політичній реальності, не як прояви позасистемного характеру, а як системні фактори, які є наслідком нормального функціонування елементів соціальної, економічної та політичної систем суспільства. Звідси завданням подальших досліджень у даному напрямі постає виявлення системних елементів та відносин, здатних виступити факторами, що компенсують генеровані системою кризові явища.

3.3. Формування політичних інститутів національної держави як результат конкурентної боротьби еліт

Реалізація національного суверенітету є процесом політичного характеру і відбувається через механізм політичних інститутів суспільства, що конституційоване як нація. Проблема ефективності політичних інститутів традиційно є однією з найбільш досліджуваних у політичній науці та однією з найбільш обговорюваних у політичному середовищі. Саме з дослідження інститутів держави, через які вона здійснює свої функції, починалася сучасна політична наука. Ще на початку минулого сторіччя вона сприймалась насамперед саме як «державознавство». І навіть незважаючи на всі намагання ряду дослідників вийти поза рамки суто нормативно-юридичних форм аналізу, тогочасна політологія довгий час розглядала політичний процес як похідний від політичних, переважно державних інститутів. Згодом класична традиція вивчення формально-юридичних зовнішніх характеристик політичного інституту як цілого була доповнена розглядом його внутрішніх елементів, але у руслі тієї ж концепції. Цей «класичний» інституціоналізм репрезентовано у дослідженнях В.Вільсона, Дж.Брюса, Т.Коула, Г.Картер, К.Фрідріха та інших. У якості домінуючої методологічної системи політичних досліджень він проіснував фактично аж до початку 1950-х років[159].

Після цього політичні інститути у якості основної теми досліджень на деякий час опинилися на узбіччі політичної науки, поступившись місцем іншим концепціям. Серед них можна назвати контекстуалізм, що досліджував вплив на політику географії, етнічності, класів, клімату, культури, економіки, демографії та інших факторів; редукціонізм, що

в контексті світової політичної думки

розглядав політику як агрегацію індивідуальних дій; утилітаризм, згідно якого політичні дії детерміновані раціональними рішеннями; функціоналізм, що стверджував, що кожне політичне рішення виконує функцію досягнення «еквілібріуму» (балансу) в даній конкретній ситуації; інструменталізм, що розглядав політичні дії як всього лише інструмент реалізації егоїстичних інтересів політичних акторів. Але у 1980-ті роки спостерігається відродження дослідницького інтересу до інституціонального підходу, та він знов посідає лідируючі позиції, хоча вже на нових засадах та під новою назвою неоінституціоналізму[160].

Так, теорія неолібералізму, на якій будується й ідеологія вітчизняного політико-державного будівництва, розглядає наявність правильних політичних інститутів як основу ефективного розвитку будь-якої країни. Зокрема, концепція демократичного транзиту передбачає, що саме політичні інститути демократичного, західного зразка є базисом переходу від економічно неефективного тоталітаризму до ефективної демократії, яка несе Україні добробут і процвітання. Вихідна передумова цієї концепції, заснованої на неоліберальній традиції пояснення політичного процесу, формулюється наступним чином: на пострадянському просторі багатонаціональна тоталітарна держава розпалася на національні. При цьому боротьба націй за незалежність від радянської колоніальної імперії несла в собі той же демократичний потенціал і мала ті ж цілі, що і національні рухи європейських народів XVIII-XIX ст. Тому для будівництва демократії пострадянським націям і їх державам необхідно перейняти політичні системи західного зразка. Звідси стратегія розвитку для новостворених держав окреслювалася наступним чином.

Крім того, згідно транзитологічній концепції демократичні інститути західного типу організаційно і законодавчо закріплюють суверенітет нації як асоціації політично суб'єктних громадян держави в поєднанні з правом приватної власності як економічної базою цієї суб'єктності та внесенням в масову свідомість західної системи моральних цінностей. Такі інститути неминуче приведуть нові нації до демократії і «європейського рівня життя». Культуртрегерську функцію з впровадження західних інститутів і цінностей (включаючи право приватної власності) заради переходу до демократії і відповідно — підвищення рівня життя нації — виконує національна еліта. Остання включає в себе кращих представників нації і тому отримує від нації право на представництво її інтересів. Інструментом, який дозволяє реалізувати політику переходу до демократії, є національна держава — спільна «власність» всієї сукупності громадян (нації). Нація, будучи сувереном, доручає управління державою від свого імені національній еліті. Та, у свою чергу, формує відповідальний перед собою (а, отже,

і перед нацією) апарат чиновників-фахівців у конкретних галузях управління.

Ще одним завданням національної еліти ліберальна традиція називає узгодження різноспрямованих інтересів різних соціально-культурних страт. При цьому визнається, що і нація неоднорідна, і еліта яка представляє її різнорідні частини, не може бути однорідною за визначенням. Однак заради стабільності суспільства і його блага різні фракції національної еліти повинні навчитися досягати угод між собою (так званий консенсус чи пакт еліт, який власне, і формує демократичну політичну систему з її механізмом стримувань і противаг). Основним завданням цього механізму є збереження для тимчасово переможених велекторальній боротьбі фракцій еліти гарантій доступу до ухвалення державних рішень. І, звичайно ж, сутністю політичної конкуренції різних фракцій національної еліти неолібералізм подає змагання за найбільш повне представництво інтересів нації (національних інтересів). Таким чином, вищою метою і держави, і національної еліти, є благо всієї нації.

Проте всі спроби перенесення на вітчизняний ґрунт політичних інститутів західного зразка засвідчили їх повну непридатність завданням демократизації українського суспільства. При цьому недоліки вітчизняної політичної системи, яка сформувалася в результаті цього перенесення, пояснюються або тим, що не всі потрібні інститути вдалося скопіювати та інтегрувати в демократично недорозвинене українське суспільство, або тим, що деякі інститути були скопійовані неправильно. Одне з найчастіших виправдань неефективності західних політичних інститутів полягає в тому, що потрібен певний час, необхідний для того, щоб незвичні інститути як слід «прижилися» у суспільстві, а посттоталітарні політичні еліти навчилися користуватися ними. Однак такі пояснення розбиваються об залізну логіку реальної дійсності останніх двох десятиріч. Вітчизняні еліти не лише досить швидко опанували управління західними політичними інститутами, але й успішно пристосували їх до своїх потреб. Дану ситуацію яскраво ілюструють навмисно створювані лакуни в законодавстві, постійні зміни виборчої системи й державного режиму на тлі перетікання суспільних ресурсів за межі контролю з боку суспільства. Картину доповнюють кишенькові профспілки, приватні медіа-холдинги, профанація громадянського суспільства грантовими структурами «третього сектору» тощо.

Невідповідність транзитологічної гіпотези (яка, тим не менш, продовжує подаватися в якості повноправною теорії) реальним політичним процесам із усією очевидністю проявлялася всі двадцять з гаком років пострадянського періоду. В результаті значна частина

в контексті світової політичної думки

дослідників — як вітчизняних, так і закордонних змушена була визнати некоректність основних вихідних положень транзитології.

У рамках теорії раціонального вибору дану проблему розглядали Р.Аксельрод, Д.Норт Р. Пірс, К.Шепсл. На загальносуспільних аспектах політичних інститутів акцентували увагу Б.Ротстайн, Дж.Марч і Й.Ольсен. На взаємопов'язаність процесів, що відбуваються в політичній, економічній та соціокультурній сферах суспільного життя, вказував І. Валлерстайн[161, с.109]. У сусідній з нами Росії, яка так само переживає період інституційної модернізації на основі запозичення західних зразків, пов'язані з проблемою ефективності інститутів питання зустрічаються в дослідженнях економістів ЄБренделєвої та В.Полтеровіча. Останній, зокрема, цілком слушно вказує на те, що ефективність інституційної системи генетично пов'язана з конкретними реаліями суспільного життя, тому в нових умовах ця система втрачає свої сутнісні характеристики[162].

Вітчизняна політична наука розглядає дане питання в основному в руслі концепції демократичного транзиту, пов'язуючи неефективність перенесених у політичну площину сучасної України західних політичних інститутів з її «комуністично-тоталітарним» минулим. В якості причин цієї неефективності як у науковій літературі, так і в політичній риторичі прийнято називати моральну і політичну незрілість пострадянського українського суспільства, відсутність сформованої нації, слабкість або навіть відсутність національних еліт, консенсусу між цими елітами, невміння еліт використовувати нехарактерні для пострадянського суспільства демократичні інститути західного зразка а також сформувати національну ідею як стратегію досягнення національних інтересів. Такий підхід уже за визначенням не може бути придатним для аналізу політичної дійсності, оскільки він:

- фактично визнає глибоку соціальну вкоріненість радянської системи (що є нонсенсом після факту її розвалу);
- інсталює на радянське суспільство такі нехарактерні для нього явища як тотальна корумпованість державного апарату, пряме поза інституційне втручання бізнес-еліт у процеси прийняття та реалізації політичних рішень, неспроможність політичних еліт до вироблення стратегії розвитку країни та до узгоджених дій взагалі тощо;
- пояснює неефективність засобів, що мають виконати вирішальну роль у трансформації системи, недоліками не засобів, а самої системи, яку ці засоби покликані змінити.

Необхідно відмітити, що нове покоління вітчизняних дослідників, нарешті, почало звертати увагу на такі важливі фактори становлення

політичних інститутів як конкурентна боротьба фінансово-промислових груп за політичне домінування та необхідність підтримання привілеїв еліти. Так, аналіз впливу фінансово-політичних груп на соціально-економічні та політичні процеси у державах перехідного типу подано у дослідженні сучасного вітчизняного науковця Ігоря Рейтеровича. Зокрема він констатує, що в Україні ще й досі не відбулося відходу цих груп від політики прямого втручання в політико-економічні процеси та кулуарного лобіювання інтересів, а основні вектори розвитку країни визначає саме великий капітал [163, с. 11]. Вплив інтересів бізнес-груп на формування окремих елементів вітчизняної інституційної системи та структуру тіньової економіки в Україні прослідковує й К.Швабій. Проте сутність механізму формування політичних інститутів та вплив тих або інших факторів на цей процес, на жаль, досі залишається не розкритою. У цілому ж до аналізу системних причин невідповідності транзитологічній концепції вітчизняним політичним реаліям ніхто з політологів не опускався.

Даний підрозділ ставить за мету розглянути проблему загальносуспільної ефективності політичних інститутів у контексті конкурентної боротьби еліт за доступ до суспільних ресурсів та контроль над їх розподілом. Методологічною базою дослідження є Ігор положення теорії політичних систем, а також демографічно-структурної теорії Дж.Голдстоуна, розвинуті П.Турчиним та А.Коротаєвим.

Згідно теорії політичних систем рущійною силою політики є конкурентна боротьба за доступ до ресурсів, доступних для даного суспільства. У сучасному суспільстві первинний розподіл ресурсів здійснюється в економічній сфері життєдіяльності, за допомогою економічних механізмів. Перерозподіл же здійснюється позаекономічним шляхом, за допомогою політичної влади і обов'язково передбачає примус — насильство чи загрозу його застосування у відношенні об'єкта експропріації в разі його опору. Звідси впливає два вирішальних фактори перемоги в конкурентній боротьбі:

- здатність зосередити концентрацію ресурсів влади, достатню для вирішального довготермінового впливу на прийняття рішень щодо перерозподілу;
- спроможність придушення спротиву владним діям щодо перерозподілу з боку тих груп суспільства, що виступають об'єктами експропріації.

Захист прав власності пов'язаний із затратами, при чому затрати для власника одночасно є прибутками для охоронця цих прав. Однак для груп, що борються за присвоєння ресурсів, конкурентне

в контексті світової політичної думки

протистояння є взаємно затратним. Мінімізації цих затрат слугує система ustalених правил і форм політичної діяльності, яка втілюється у політичних інститутах. Інститути програмують, регулюють, оцінюють поведінку членів соціуму (як індивідуальну, так і групову) та здійснюють санкції за відхилення від ustalених норм. Норми обмежують вибір, а відповідно — шляхи отримання вигоди. Якщо при цьому, згідно теорії раціонального вибору, вигода від порушення інституційного обмеження буде перевищувати затрати на порушення та накладення санкцій, то це порушення буде раціональним, тобто виправданим із точки зору затрат. Звідси прагнення зменшити ймовірність накладення санкцій за порушення також є раціональним методом підвищення конкурентоспроможності. Таке зменшення досягається за рахунок «розмивання» відповідних норм та обмежень, позбавлення їх визначеності, що ускладнює накладення санкцій та забезпечує легальність дій, які по своїй суті носять незаконний характер.

Однак системне порушення інституційних норм формує ситуацію невизначеності, в результаті чого інститути втрачають функцію мінімізації затрат на конкурентну боротьбу, яка й є основною підставою для їх існування. У такому разі відбувається поступове формування нової системи інститутів, яка відповідає новому балансу сил між ресурсозабезпеченими суб'єктами конкурентної боротьби. Початок цьому процесу дає формування кін'єкції суб'єктів, які зацікавлені у відповідних інституційних нормах. Створювані ними інститути можуть носити характер неформальних угод та домовленостей, які існують паралельно із формальними політичними інститутами. Механізмом захисту прав є перш за все держава, влада якої відрізняється від усіх інших видів влади монопольним правом на легальне застосування насильства. Монопольність на прийняття і реалізацію рішень щодо захисту прав власності формує монопольність прибутків, які пов'язані із дозволом доступу до найбільш прибуткових форм діяльності. Такі прибутки набувають характеристики ренти, а поведінка, яка направлена на отримання цієї ренти шляхом владних рішень щодо перерозподілу ресурсів, стає ренто орієнтованою[155].

Реальними суб'єктами політики виступають лише ті актори, які змогли створити концентрацію ресурсів, достатню для конкуренції за владу та впливу на прийняття політичних рішень. У сучасному постіндустріальному світі змогу сконцентрувати відповідний обсяг ресурсів має лише його незначна (не більше за декілька відсотків) меншість. Цей факт відображено в багатьох теоретичних розробках, що розглядають різні аспекти і різні рівні відносин залежності — наприклад, у концепції ресурсної залежності організацій в теорії

менеджменту; теорії соціального обміну та макроекономічній теорії залежності країн Третього світу. У доповіді Гельсінського Міжнародного науково-дослідницького інституту економіки розвитку при Університеті ООН за 2006 рік, присвяченому розподілу особистої власності, відмічається, що 40% приватної власності в масштабах планети зосереджено в руках 1% її повнолітніх жителів. При цьому, за даними доповіді, 85% світового багатства належить 10% населення, у той час як на частку половини жителів планети припадає лише 1% власності[164]. Логічно припустити, що асиметричний перерозподіл власності веде до зниження рівня основної маси населення. Так, у дослідженні Wealth Management Ukraine 2012, яке здійснили видання Ukraine Business Insight і Eurasia Insights, відмічається, що в Україні, яка впевнено утримує положення найбільшої країни в Європі, кількість долларових мільйонерів щорічно збільшується майже на 6% від їх попередньої кількості[165].

Дослідники відмічають, що нерівний доступ до економічних ресурсів і відносини асиметричного обміну, які виникають у зв'язку з цим, створюють систему статусних відмінностей між людьми, забезпечуючи владні переваги одним і ставлячи в залежне становище інших. «Економічній системі внутрішньо належить тенденція генерувати всередині себе структуру влади, тобто конституювати форму соціальної влади»[166]. Ці владні переваги поширюються не тільки на власне економічні ресурси, але і забезпечують розпоряднику ресурсів широкі можливості соціального контролю, можливість здійснення цієї влади в політичному контексті. Владні переваги можуть представляти інструментальну цінність, полегшуючи доступ до інших ресурсів — соціальним, культурним, політичним. Це відображає здатність економічних ресурсів конвертуватися в інші види ресурсів. Так, російські дослідники П. Бурдье і В. Радаєв [167, 168] відмічають, що саме наявність економічного капіталу визначає кількість і якість інших ресурсів. Тому політичні інститути виступають як засоби закріплення відносин особистої залежності та позаекономічного примусу, «зрощування» політичної влади та економічного панування. Сформовані в даному суспільстві соціальні, економічні та політичні інститути і відповідні інституційні взаємодії визначають правила, за якими суб'єкт може використовувати свої індивідуальні ресурси для досягнення значущих для нього цілей. Внаслідок інституційного обмеження доступу акторів до ресурсів та можливостей розпоряджатися ними формується структурна економічна залежність.

Обмежуючи ряд можливих засобів і форм діяльності, політичні інститути впливають на обсяг затрат діяльності. Тому навіть якщо політичні інститути прямо не розподіляють ресурси, вони все одно

в контексті світової політичної думки

виконують розподільчу функцію. Так, встановлення високих ценових обмежень при ліцензуванні прибуткових видів діяльності значно знижує рівень конкурентності відповідних ринків. Це в свою чергу сприяє монополізації ціноутворення на них та в кінцевому підсумку перерозподіляє ресурси покупців на користь суб'єктів, що отримали пільговий доступ до даних видів діяльності[155, с.22].

У результаті навіть актор, що потенційно володіє ресурсами, нерідко виявляється залежним внаслідок штучно створених інституційних бар'єрів, котрі скорочують кількість альтернативних взаємодій, в які він може вступати з метою реалізації своїх інтересів та отримання важливих для нього благ[152, с. 25-52].

Тому законодавство, навіть у галузі господарського права, фактично набуває статусу політичного інституту. Аналіз сучасної вітчизняної нормативно-правової системи дає велику кількість прикладів штучного обмеження доступу громадян до економічних ресурсів. Це й неможливість власника земельного паю розірвати договір оренди з орендарем за власним бажанням, і обмеження доступу громадян до найприбутковіших видів економічної діяльності через поріг статутного капіталу для відповідних суб'єктів господарської діяльності, і відсутність гарантованого права приватної власності на приватизовану земельну ділянку та житло та багато іншого. Враховуючи, що рівень концентрації ресурсів прямо пропорційний концентрації влади, система політико-правових інститутів відсікає більшість суспільства від доступу до політичної влади і створює передумови політичної залежності від політично суб'єктної меншості, яка розпоряджається ресурсами від імені всієї нації. Причому, як відмічає І. Валлерстайн, «процес перетікання економічної влади в державну і навпаки утворює замкнутий цикл»[169].

Інтерес політично суб'єктної меншості, яка й складає національну еліту, до отримання економічної ренти від впливу на прийняття політичних рішень визначається суттєвим перевищенням даної ренти над прибутками від економічної діяльності. Ця меншість у реальному житті відстоює перш за все власні інтереси, в основі яких полягає закріплення за собою права на безконтрольну експропріацію суспільних ресурсів. Зрозуміло, що відтак інтереси національної еліти не завжди відповідають національному інтересу як агрегованому вираженню загальносуспільних потреб та запитів. Однією з системних функцій політичних інститутів можна вважати закріплення нерівноправного доступу до ресурсів для різних сегментів нації.

У сучасному суспільстві існує іманентна необхідність у підтримці його стабільності при наявності різноспрямованих сегментованих інтересів різних суспільних груп. Забезпечення стабільності суспільства

і його політичної системи не може носити апріорний характер та регулюватися в автоматичному режимі, на кшталт «невидимої руки політичного ринку». Інструментом, що забезпечує стабільність, спадкоємність та відтворення політичних відносин шляхом нормативної регуляції політичної поведінки та процесу прийняття політичних рішень і є політичні інститути.

Серед політичних інститутів виокремлюють інститути влади та інститути участі. До перших відносять інститути, що здійснюють державну владу на різних ієрархічних рівнях, до других – інститути участі, структури громадянського суспільства. Державні сучасні політичні інститути – це інститут парламентаризму, що виконує функції регулювання відносин з приводу створення основних правових норм, законів, та представництва інтересів різних груп, інститути виконавчої влади, що регулюють систему взаємодії між місцевими органами та посадовими особами, які здійснюють поточне керування суспільними справами, інститут державної служби, що регулює професійну діяльність людей, які належать до особливої статусної групи, інститут глави держави, що виступає від її імені, інститути судочинства. Політичні інститути структурують поле політичних відносин, роблять їх достатньо визначеними та стійкими.

Саме тому політичне життя суспільства регламентоване безліччю правил, норм і процедур. Політичні актори в своїх діях обмежені комплексом різноманітних умов, а саме буття в політичній сфері являє собою суцільний компроміс (не лише добровільний, але й примусовий) із вимогами встановлених рамок поведінки. Однак сутність цього компромісу, що в рамках неоліберального напрямку визначається як загальносуспільний, насправді продиктована реальною розстановкою сил на арені політичного протистояння, а також кінцевою метою цього протистояння. І хоча неоліберальний дискурс із самого початку базувався на визнанні монополії еліти на реальне здійснення влади, він відводить цій еліті роль представника інтересів усієї нації як асоціації громадян (чи через представництво суспільства в цілому, чи через представництво його окремих сегментів).

Як уже зазначалося, перемогу в конкурентній боротьбі за владу отримують суб'єкти, для яких витрати на придушення конкурентів покриваються рентаю від впливу на прийняття політичних рішень. Мінімізації витрат сприяє наявність політичних інститутів, що закріплюють досягнутий на визначеному етапі конкуренції status quo у відносинах між суб'єктами та об'єктами політики, одночасно з цим створюючи умови для подальшого нарощування конкурентних переваг зацікавлених суб'єктів. При безумовному стійкому домінування суб'єкта чи групи суб'єктів політичні інститути жорстко закріплюють їх

в контексті світової політичної думки

панівне становище у суспільстві, відсікаючи конкуруючі угруповання від легального впливу на процес прийняття державних рішень.

Залежно від співвідношення витрат на боротьбу та преференцій від її результатів стратегія домінуючого суб'єкта при цьому, як правило, полягає або в придушенні конкурентів аж до їх ліквідації чи витиснення з поля політичної боротьби, або у використанні їх статусів і ресурсної бази на своїх умовах в обмін на право участі в підготовці (але ніяк не в затвердженні) політичних рішень. При нестійкій рівновазі між конкуруючими угрупованнями, яка супроводжується поперемінним приходом їх до влади, політичні інститути можуть закріплювати гарантії участі у процесі впливу на прийняття державних рішень для суб'єктів, тимчасово усунутих від державної влади, створюючи для них можливість знов-таки тимчасового повернення на владні позиції у майбутньому. Таким чином обмежуються владні можливості угруповання, яке на даний час утримує державну владу, але не має ресурсів, достатніх для постійного закріплення її за собою. При цьому підтримуються гарантії участі цього угруповання у прийнятті державних рішень після чергової ротації владних еліт. Завдяки такому процесу циркуляції елітних угруповань в полі державної влади у суспільній свідомості створюється ілюзія конкуренції носіїв альтернативних політичних ідей та концепцій суспільного розвитку. Одночасно відбувається маргіналізація та витискування на периферію масової політичної свідомості потенційно конкурентних ідеологій та стратегій суспільного розвитку, несумісних із тим порядком перерозподілу, який існує в даному суспільстві.

Право на інституційні перетворення отримує той сегмент національної еліти, який одержав перемогу на загальнонаціональних виборах. Разом із цим він отримує право на керівництво виконавчою владою та неформальне право на лідерство в процесі консолідації нового складу правлячої еліти. Відсутність гарантій недоторканності сфер політичного впливу кожного разу напередодні чергових виборів штовхає як правлячу, так і опозиційну еліту до розриву закулісних домовленостей та як наслідок – ліквідацію інститутів, що її фіксують. Так, І. Рейтерович, зазначає, що на сьогодні конкуренція між фінансово-промисловими групами є одним з найважливіших чинників відтворення влади в Україні, при чому надмірне загострення боротьби часто призводить до взаємного ослаблення[163, с.14].

Конфігурація системи політичних інститутів відображає спосіб і порядок перерозподілу ресурсів, застосування санкцій до порушників цього порядку а також систему обмежень на альтернативні способи отримання ресурсів для відтиснутих від здійснення державної влади груп. Відповідно до співвідношення очікуваних витрат та преференцій

тимчасово домінуючі суб'єкти конкуренції можуть дотримуватися двох основних стратегій відносно потенційних претендентів на владу. Перша з них полягає у кооперації з підвладними акторами, а друга — у їх умиротворенні за допомогою роздачі ресурсів в обмін на лояльність з боку конкурентів.

Уникнути зайвої боротьби еліти намагаються також поза полем формально існуючої системи політичних інститутів через укладення у своєму середовищі негласних домовленостей щодо розподілу сфер політичного впливу – так званих міжелітних пактів. У подальшому на основі системи цих пактів відбувається формування нових складових елементів інституційного поля, аж до конституційних змін. Такі пакти є усталеною практикою здійснення політичної влади у західних демократіях. Більш того, саме така система в рамках концепції демократичного транзиту вважається основою переходу пострадянських країн, в тому числі і України, до демократії.

Але не завжди така стратегія виявляється успішною. Ось як, наприклад, описує особливості договірного процесу у сусідній Росії Л. Шевцова: «Однієї з перших спроб «пактизму» в російській політиці були негласні домовленості між російською верхівкою, демократичним рухом та прагматиками з союзних структур у період та безпосередньо після серпневого путчу з питань опанування влади та власності СРСР. Однак ці домовленості так і не стали основою політики згоди, бо вони не лише не мали системи взаємних обов'язків сторін та не були публічними, але й не містили консенсусу з ключових питань розвитку... На початку 1996 року Єльцин спробував укласти новий пакт – Договір про суспільну згоду. Але цей договір теж провалився, бо при його підготовці не були враховані найважливіші складові – участь опозиції, необхідність самообмеження правлячої групи та підтримка суспільства... Протягом 1991 – 1996 років між різними «групами інтересів», включаючи також частину опозиції, досягалося багато домовленостей. Але жодна з них так і не стала повноцінним пактом[170, с. 104].

Таким чином, регулювання взаємовідносин між реальними суб'єктами політики з приводу перерозподілу передбачає існування як формальної, так і неформальної (тіньової) інституційних систем. Перша з них у вирішенні проблемних питань головну роль відводить законодавству і спеціально створеним політико-правовим інституціям (саме прагнення унормувати навіть апріорно неформальні відносини призвело до інституціонування лобізму в англо-саксонській правовій системі). У рамках другої на перший план виходять персональні зв'язки, що не передбачені державно-правовими нормативними актами. Як відмічають відомі американські дослідники Г.Алмонд,

в контексті світової політичної думки

Дж.Пауелл, К.Стром та Р.Далтон, «у сучасних країнах персональні знайомства зазвичай особливо дбайливо культивуються. У Вашингтоні професія радника з питань доступу до політичних діячів, обслуговуючого групи інтересів та окремих індивідів, стає все більш прибутковою (і все активніше регулюється урядом). Подібною діяльністю часто займаються колишні державні чиновники, які використовують особисті зв'язки в уряді в інтересах своїх клієнтів-лобістів»[171].

Одним із варіантів такого формату інституційної системи є система міжкласних пактів, патримоніалізм та його сучасні різновиди. Однак тіньові політичні інститути є менш жорсткими маркерами рівноваги політичних статусів, тому їх існування пов'язане з періодами відносно короткочасного порушення останньої. З досягненням чергового стану рівноваги нова розстановка сил відображається в унормуванні через офіційні політичні інститути нової системи прав і привілеїв, а також обов'язків та відповідальності.

Слід зауважити, що процеси еволюції формальної та тіньової інституційних систем протікають паралельно, враховуючи одночасне існування останніх. При цьому відбувається їх взаємопроникнення та дифузія. У результаті виникає парадоксальна з точки зору класичного інституційного аналізу система взаємовідносин, при якій закони можуть бути змінені у некоректний з конституційної точки зору спосіб, а тіньові доходи легалізуються, перетворюючись у законні прибутки. Тіньові політичні практики можуть деякий час мати лише відносну перевагу над офіційними, та навпаки. Перші більше пов'язані з процесами накопичення капіталу, а другі – з процесами його захисту та утримання. Показово, що в умовах перманентного змагання бізнес-еліт за доступ до більш широкого обсягу політичної влади фінансово-політичні групи постійно з одного боку зацікавлені у легалізації своєї діяльності, а з іншого – максимально намагаються обмежити контроль своєї діяльності з боку органів державної влади та інститутів громадянського суспільства.

Як свідчить історичний досвід, політична еліта не завжди здатна вирішити проблему зміни політичних інститутів та ефективно використовувати їх для пом'якшення політичних криз виключно у власному колі. У такому випадку різні сегменти еліти змушені шукати підтримку громадської думки. Але при цьому взаємодія політичної еліти та політичних орієнтацій населення залишається односторонньою, оскільки підтримка населенням вимог того чи іншого сегмента еліти використовується останнім перш за все заради укріплення власного статусу в системі перерозподілу ресурсів за допомогою політичної влади. З іншого боку, імітація елітами використання політичних

інститутів заради «суспільного блага» призводить до розчарування основної маси громадян у цих інститутах та стагнації процесу демократизації. У результаті еволюція політичних інститутів та їх взаємодія за масовими політичними орієнтаціями має нестійкий, спорадичний та суперечливий характер.

Така ситуація постійно відтворюється тому, що більшість суспільства складають індивіди з досить обмеженим обсягом індивідуальних ресурсів, який не дає їм змогу набути реальної політичної суб'єктності. Ця більшість представляє інтерес для політичних еліт лише у тому випадку, коли від неї залежить обсяг доступних для експропріації ресурсів. Зазначимо, що в нашому розумінні політичні еліти включають не лише істеблїшмент, але в першу чергу ті бізнес-еліти, що здатні здійснювати цілеспрямований довготерміновий вплив на процес прийняття та реалізації політичних рішень.

Для цих еліт політика є прямим продовженням бізнесу, її метою є накопичення капіталу. Населення ж виступає не як об'єкт піклування про його громадянські та людські права, а як фактор накопичення. Пряма залежність обсягу ресурсів від кількості населення спостерігається в аграрних та індустріальних суспільствах, хоча навіть у них вже виникає проблема надлишкового населення, не зайнятого у накопиченні ресурсів. У суспільстві ж постіндустріального типу накопичення капіталу відбувається не стільки за рахунок матеріального виробництва, скільки шляхом фінансових операцій. Тому частка населення, не зайнятого у суспільному виробництві, постійно зростає. Вказаний фактор також ставить під сумнів розповсюджений у суспільній свідомості постулат про те, що метою політичних інститутів є виключно підтримання найкращих умов для ефективного розвитку суспільства.

Констатація сутності політичних інститутів як інструменту внутрішньо елітних домовленостей вже стала надбанням західної політичної науки. Так, Девід Гарві доходить висновку щодо суттєвого зростання впливу «корпоративних груп» на внутрішню політику держав та міжнародні відносини [172, с. 46]. Сутністю західної системи політичних інститутів дослідник вважає юридичне маніпулювання, за допомогою якого права великих корпорацій та пересічних людей нібито вирівнюються. В результаті «індивіди, що вільні на перший погляд у власному виборі, насправді не мають права здійснювати вибір, що сприяв би утворенню «сильних» колективних інститутів на кшталт, наприклад, профспілок. Але при цьому вони можуть формувати лише «слабі» добровільні асоціації типу благодійних товариств» [172, с. 97].

Ті ж самі тенденції еволюції західної демократії відзначає й Ноам Хомський. За його оцінкою завдяки втіленню у життя неоліберальних

в контексті світової політичної думки

інститутів відносно невелика за чисельністю група людей отримує та всіляко намагається використати можливість поставити під контроль більшу частину суспільного життя, результатом чого стала безпрецедентна концентрація влади обмеженого кола фінансово-промислових груп. До цього ж робиться це задля збільшення власної вигоди, керуючись суто власними приватними інтересами. [173, с. 9].

Коріння ще однієї проблеми ефективності політичних інститутів міститься в необхідності для еліт за всяку ціну утримувати своє привілейоване становище в суспільстві. Рівень споживання еліт обумовлений їх здатністю вилучати на свою користь суспільні ресурси — або шляхом насильницького придушення опору більшості, або шляхом створення в масовій свідомості позитивного ставлення до існуючого порядку перерозподілу. Тому політичні еліти, які отримують ренту від прийняття владних рішень щодо перерозподілу, вимушені досить значну частку цієї ренти витратити на легітимацію свого статусу в очах більшості суспільства.

Така мета досягається цілим комплексом засобів від встановлення контролю над традиційними та новими засобами масової комунікації до банального підкупу виборців. До цього ж явища можна віднести відмивання грошей та політичну корупцію під виглядом «соціальної відповідальності» бізнесу, вибудовування патрон-клієнтських відносин, насамперед на великих підприємствах та в сільській місцевості, а також створення схем купівлі лояльності найбільш соціально вражених верств населення невеликими, але регулярними подачками, на кшталт тієї, що існувала в Києві за часів мера Леоніда Черновецького. Але навіть при всьому тому, більшість, навіть не маючи достатнього обсягу концентрації ресурсів для участі у прийнятті владних рішень, завжди залишається потенційною загрозою привілейованого положення еліт.

В даному контексті постає питання легітимності інститутів. Це поняття вживається, як правило, для характеристики діяльності інститутів держави та державної влади. Р.Баркер визначав політичну легітимність як «віру в правомірність держави, в її повноваження видавати накази з таким розрахунком, щоб ці накази виконувались не лише зі страху або меркантильних міркувань, але тому, що вони якимось чином будуються на моральному праві, що змушує людей вірити в свої обов'язок підкорюватися»[174].

Але при цьому численні автори вважають легітимність атрибутом не лише держави, а також будь-якого політичного інституту – партії або руху, недержавної організації, що має політичну мету, механізму виборів тощо. Легітимність у такому випадку визначається визнанням з боку значної частини суспільства необхідності існування такого інституту. Це передбачає досить високий рівень інформованості

суспільства, тобто наявність каналів комунікації між інститутом та суспільством. Якщо впевненість в необхідності існування даного інституту відсутня, кожна незгода або сумнів у компетентності його дій можуть перетворитись на його відторгнення, та зробити його нелегітимним.

Слід зупинитися також на проблемі невідповідності політичних інститутів та суспільного уявлення про них сучасним соціально-політичним реаліям. Справа в тому, що перехідним суспільствам за концепцією демократичного транзиту пропонується запозичувати політичні інститути та практики, що складались, еволюціонували та існували протягом довгого часу в умовах індустріального суспільства. В той же час система, досвід та інститути якої пропонується копіювати та переносити на новий ґрунт, сьогодні існує в умовах вже зовсім іншого суспільства — постіндустріального.

Індустріальне суспільство з його масовим виробництвом сприяло високій концентрації робочої сили з відносно низьким рівнем купівельної спроможності. Це створило об'єктивні умови для об'єднання дрібних ресурсів зайнятої в індустріальному виробництві більшості населення. Результатом тривалого тиску більшості суспільства на привілейований статус еліт стало визнання останніми таких політичних інститутів як масові політичні партії, загальне та рівне виборче право, відкритість бюджетного процесу і, нарешті, недоторканність громадянських прав та рівноправність великої та дрібної власності. Все це сприяло підвищенню рівня споживання для основної маси населення індустріальних суспільств, підвищенню рівня її загальної і як наслідок — політичної культури, а в результаті створило реальні умови для розширення участі в процесі підготовки політичних рішень.

Саме в результаті цих процесів розвитку індустріального суспільства склалася саме та суспільна модель, що зробила спосіб життя західної цивілізації найбільш привабливим не тільки для еліт, але й для народних мас решти світу, та спонукала їх до запозичення політичних інститутів західного зразку більше, ніж будь-які інші чинники. Мова йде про концепцію держави загального добробуту. Найбільш повно цю концепцію було реалізовано у західних країнах протягом 1945 – 1975 років. Цю епоху шведський соціолог Густав Еспін-Андерсен навіть назвав «золотою добою капіталізму»[175].

Концепція держави загального добробуту виникла після Другої світової війни у протиставлення класичній ліберальній концепції «держави — нічного сторожа», згідно з якою держава не втручається в суспільне життя, за винятком випадків правопорушень. Основоположником цієї концепції є Дж.Кейнс, який сформулював її

в контексті світової політичної думки

основні положення в 30-х роках ХХ ст. Подальший свій розвиток концепція дістала в роботах А.Пігу, Д.Мюрдала та ін. Позитивна сторона цієї концепції полягає у визнанні обов'язку держави захищати інтереси всіх своїх громадян, забезпечуючи їм нормальні умови існування.

Держава загального добробуту стала результатом компромісу між елітою та суспільством, капіталом та трудом, своєрідною угодою між державою, бізнесом та профспілками. Завдяки цьому компромісу західна цивілізація змогла забезпечити тривале та стабільне економічне зростання, високий рівень зайнятості, зростаючі прибутки та суттєве покращення рівня життя більшості населення, його надійну соціальну захищеність. Економічним базисом такого компромісу став перехід до масового виробництва в умовах дешевої сировини та енергоносіїв. Політична необхідність компромісу визначалася силою масового організованого робітничого руху на тлі зростання політичного впливу СРСР та партій марксистського спрямування.

В таких специфічних умовах економічно домінуючі угруповання в індустріально розвинених країнах змінили стратегію придушення робітничого руху на стратегію його умиротворення шляхом надання основній масі населення гарантованого рівня споживання, значно вищого за норму фізіологічного прожиткового мінімуму. Підвищення купівельної спроможності значної маси населення суттєво поглибило ємність внутрішніх ринків і позитивно вплинуло на розвиток виробництва, технологій, науки та освіти. У свою чергу, зростання рівня грамотності населення поряд зі стабілізацією рівня прибутків місцевих громад створило засади для розвитку місцевого самоврядування та структуризації громадянських неполітичних організацій.

Але з початку 1970-х років почалася криза держави загального добробуту. Цьому сприяло багато чинників, і перш за все — монополізація енергетичної сфери, виснаження традиційних джерел природних ресурсів, необхідність значних витрат на відновлення екології, перенасиченість ринку товарами масового виробництва, прорахунки у фінансово-економічній політиці, зростаючі військові витрати. Після того, як закінчився потік значних обсягів дешевої робочої сили з сільської місцевості, капітал став перегікати в країни Південно-Східної Азії. Завоювання внутрішніх ринків дешевими товарами з цих країн не лише значно скоротило попит на власну робочу силу (що зразу ж відбилося на нормі зарплатні та відповідно на ємності внутрішнього ринку), але й знизило бюджетні прибутки від виробництва.

Соціальна реальність, що склалася в результаті переходу західної цивілізації до постіндустріального суспільства, виявилася

неоднозначною. З одного боку, неоліберальні реформи дозволили забезпечити зростання економічної ефективності виробництва, збільшення суспільного прошарку високооплачуваних та привілейованих членів суспільства. З іншого – безперечно спостерігається економічна стагнація для непривілейованої більшості, погіршення соціально-економічного становища найменш захищених, подальше розшарування суспільства за економічною ознакою.

Автори концепції постіндустріального суспільства та неолібералізму стверджували, що суттєво сприяти розширенню політичної участі і відповідно – демократизації політичних інститутів зможе поширення освіти. За останні три десятиріччя чисельні емпіричні соціологічні дослідження були спрямовані на перевірку цих тез. Результати таких досліджень дозволили їх авторам зробити висновки, що фактор освіти не проявив себе у якості сили, яка б у даному контексті помітно зменшила вплив фактору соціально-класового походження. Не зважаючи на поширення доступності освіти у розвинених країнах, люди різного класового походження мають нерівні шанси на отримання освіти, диплому та професії, та як наслідок – нерівні шанси на політичну участь.[176; 177]. Постіндустріальне мерітократичне суспільство виявилось набагато менш егалітарним, ніж попереднє суспільство періоду розбудови держави загального добробуту.

Безконтрольне вилучення на користь еліт частини ресурсів, необхідних для розвитку суспільства, веде до зниження рівня споживання більшості населення. Це виглядає дещо парадоксально, якщо врахувати, що пролетаріат у постіндустріальному суспільстві призначений насамперед саме для споживання, бо його роль у виробничих процесах все більш стає допоміжною та другорядною. Фактично головна соціальна функція індивіда у сучасному західному суспільстві – це функція споживача. Класом-виробником при цьому стає нова креативно-інтелектуальна еліта. Так, на думку М.Кастельса, глобалізація цих процесів призводить до маргіналізації двох третин населення, оскільки у нашому столітті для функціонування економіки вистачатиме 20% населення (так звана нова світова модель – «суспільство однієї п'ятої»). На зміну попередній соціальній диференціації у складі найманих працівників між новим середнім класом та традиційним класом робітничим приходять нова. Концепція «біполярної» робочої сили констатує її розшарування на відносно невелику групу інформаційних виробників, елітний прошарок високоефективних фахівців – «золотих» та «платинових» комерційців, та загальну масу мобільної робочої сили, що знаходиться в перманентному очікуванні заміни на інших робітників або машини[178, с.260].

в контексті світової політичної думки

У такому стані, за умов безробіття, атомізації, зниження своєї соціальної ролі, більшості населення все важче протистояти процесам свого відсторонення від політичного життя та зменшення свого соціального та політичного впливу.

Разом із відстороненням від впливу на прийняття владних рішень, відірваність національної еліти від нації та посилення соціальної диференціації детермінує зниження рівня довіри до політичних еліт, що представляють на політичній арені угруповання, які контролюють перерозподіл. Відповідно збільшуються витрати на підтримку легітимації як самих еліт, так і створених ними політичних інститутів. Це ще більше знижує обсяг ресурсів, що надходять на потреби суспільного розвитку і ще більш загострює проблему легітимації. У даних умовах перекидання частки ресурсів, що раніше витрачалися на конкурентне протистояння та споживання, на потреби охорони привілейованого положення еліт в цілому потребує досить жорсткої системи внутрішньоелітних домовленостей. Звідси частка ресурсів, які еліта здатна повернути суспільству для потреб його подальшого розвитку, постійно знижується.

Ще одним свідченням неефективності запозичення інститутів та внутрішньої суперечливості концепції демократичного транзиту є провал так званої «концепції наздоганяючого розвитку». В деяких регіонах світу прецеденти успішного «наздоганяючого» розвитку майже відсутні – зокрема в Африці та на «розширеному» Близькому Сході.

Як відмічають російські дослідники Владислав Іноземцев та Сергій Карганов, «кидається в очі відсталість цих регіонів, стагнація та навіть деградація людського капіталу, безрозсудність та безвідповідальність владних еліт, що готові звинувачувати у власних бідах кого завгодно, але не власну некомпетентність, корисливість та корумпованість»[179]. При цьому такі процеси не властиві виключно зазначеним регіонам. В тому чи іншому ступені вони фіксуються в багатьох країнах з перехідними економіками.

Критикуючи концепцію демократичного транзиту, ряд представників політичної науки відмічають той факт, що неолібералізм, пропонуючи запозичення інститутів демократичної держави та громадянського суспільства, сам багатьма дослідниками не вважається прихильником демократії. Неоліберали ставляться до демократії з серйозними підозрами. Скоріше можна сказати, що вони надають перевагу мерітократичним концепціям правління та готові віддати владу експертам і еліті суспільства, ніж сприймати правління за принципом більшості, яке надає демократія. Тобто, послідовна та необмежена політика неолібералізму у своєму логічному розвитку

здатна призвести до зникнення демократії як такої, та заміни її правлінням еліти, позбавленої контролю з боку суспільства. З цього приводу Н. Хомський зазначав, що «неолібералізм є прямим та найпершим ворогом справжньої представницької демократії, не тільки в США, але й по всій планеті, і він залишиться таким у найближчому майбутньому» [173, с. 16].

У цілому необхідно констатувати, що система стримувань і противаг, яка вибудовується в процесі конкуренції політичних еліт при нестійкій рівновазі їх ресурсного забезпечення, слугує конкретній меті — підтримці рівноваги статусів суб'єктів конкуренції при мінімізації затрат на протистояння. Саме цим і визначається основна функція системи політичних інститутів. Тому жодний політичний інститут не є утворенням, що слугує абстрактному суспільному благу. Як відмічає Д.Норт, «інститути ... далеко не завжди створюються для того, щоб бути соціально ефективними; інститути ... створюються скоріше для того, щоб служити інтересам тих, хто займає позиції, що дозволяють впливати на формування нових правил» [180, р.9].

Звичайно, дане твердження одного з основоположників неоінституціоналізму і нобелівського лауреата потребує деякого уточнення. Соціальна ефективність політичного інституту полягає не лише у створенні максимально сприятливих умов для ефективного розвитку всіх сторін суспільного життя, а й у забезпеченні стабільності суспільства. Оскільки ключову роль у дестабілізації суспільних відносин відіграють саме еліти, змагаючись поміж собою за збільшення власних часток контролю над ресурсами [181], то обмеження їх конкурентної боротьби є соціально ефективним явищем. Системна ж соціальна неефективність політичних інститутів зумовлена їх орієнтацією на потреби еліти — вилучення ресурсів на її користь стримує розвиток суспільства.

Крім того, відсікання від доступу до ресурсів нових потенційних учасників цієї боротьби зумовлює інституційну консервацію існуючих виробничих відносин, економічно та владно значимих соціальних статусів і привілеїв. Така консервація неминуче відбувається в суспільствах, де вільна, довершена конкуренція в економічній сфері життєдіяльності еволюціонує в обмежену, недовершену конкуренцію — від картельних угод до монополії. Так, інституційне закріплення привілейованого доступу до ресурсів в українській нормативно-правовій системі відбувається через ряд нормативно-правових актів різних галузей законодавства та підзаконних актів.

Ряд таких актів носять адресний, обмежений у часі характер. Прикладами є також інституційне унормування практики адресної приватизації, закритих для небажаних учасників тендерів, зниження

в контексті світової політичної думки

відповідальності за розкрадання чи нецільове витрачання державних та муніципальних коштів тощо.

Принесення ефективності суспільного розвитку в жертву інтересам підтримки status quo політичних еліт у довготерміновому плані невігідне і самим елітам, оскільки знижує обсяг вироблених суспільством ресурсів, доступних експропріації на користь цих еліт. Однак доти, доки для тих суб'єктів конкуренції за політичну владу, що володіють контрольним пакетом владних ресурсів, вигоди від привілейованого статусу будуть переважати втрати від неефективності розвитку, вони будуть інвестувати свої ресурси у підтримку й відтворення даної системи політичних інститутів.

Аналіз сутності механізму формування політичних інститутів дозволяє зробити ще один важливий висновок щодо напрямку державно-політичного будівництва. Запозичення передових з точки зору неоліберальної парадигми західних зразків для країн пострадянського простору виявилось неефективним саме через те, що ці інститути є елементами системи соціальних взаємовідносин, яка діє у визначеному суспільному середовищі.

Так, в умовах швидкої олігархізації України система парламентського представництва інтересів населення всього за декілька років перетворилася на систему легалізації грабунку ресурсів країни, а народні представники — на інституційних паразитів. Зазначимо, що однопорядкові процеси, хоча й з меншою інтенсивністю, відбуваються сьогодні і в країнах Євросоюзу, які вважаються класичними ліберальними демократіями. Ці процеси викликані зміною умов соціально-економічного середовища, в якому функціонують політичні інститути, пов'язаних з переходом до постіндустріального суспільства та відповідними змінами економічної та соціальної структури.

У цілому навіть побіжний аналіз сутності механізму формування політичних інститутів дозволяє зробити наступні висновки. Конфігурація системи політичних інститутів визначається в результаті конкурентного впливу на суспільні відносини з боку реальних суб'єктів політики, що захищають свої різноспрямовані інтереси, не завжди враховуючи інтереси більшості суспільства. Політичні інститути завжди носять конкретно-історичний характер, відображають існуючі політико-економічні відносини у визначеному суспільстві на даний момент співвідношення сил акторів. Без цього вони не здатні працювати відповідно соціальним очкуванням. Тому перенесення інститутів в інші соціальні умови спричиняє або втрату ними дієздатності, або настільки серйозні трансформації в результаті адаптації до нового середовища, що у ряді випадків можна говорити

про втрату сутнісних ознак, характерних для вихідної форми даного інституту, та надбання їм таких ознак, що не були передбачені при плануванні його перенесення.

Даний висновок дозволяє внести суттєві корективи в ідеологію політико-державних трансформацій, засновану на концепції демократичного транзиту посттоталітарних держав. Подальші дослідження у галузі вивчення причин соціальної неефективності політичних інституцій доцільно проводити саме з урахуванням методологій, які враховують фактор конкурентної боротьби за перерозподіл суспільних ресурсів.

3.4. Неопатримоніалістська модель описання владних відносин

Пошук нових концептів опису вітчизняної політичної реальності детермінує повернення до положень класичних концепцій політичних конфліктів, згідно яких основою політичного розвитку є конкурентна боротьба за пільговий доступ до ресурсів та цінностей, доступних для даного суспільства. Наступним кроком у даному напрямі досліджень можна вважати спроби аналізу вітчизняної системи державного управління на основі положень теорії неопатримоніалізму (основними представниками якої в західній науці вважаються Ш.Ейзенштадт, Г.Рот, Р.Теобальд). Дана теорія розглядає державно-владні відносини як патронально-клієнтарні, при яких відбувається обмін владних ресурсів патрона на політичну й електоральну лояльність його клієнтів. Концепція пропонує схему, в якій лідер керує державою, як своїм володінням (від лат. *patrimonium* — сімейне володіння) і, користуючись управлінськими повноваженнями, отримує вигоду від експлуатації державних ресурсів і перерозподілу їх між бізнес-утрупуваннями в обмін на підтримку з боку останніх[182].

Ряд дослідників — як зарубіжних (А. Аслунд, М. Макфол) так і вітчизняних (Г. Касьянов, О. Фісун) відмічають, що в сучасній Україні вирішальна роль у структуруванні політико-владного процесу належить саме патронально-клієнтарним відносинам і зв'язкам.

Загалом принципова схема реалізації патримоніальних відносин через політичну систему вибудовується таким чином. Основний обсяг ресурсів, за які відбувається боротьба в системі, контролюється державою. Розподіл ресурсів відбувається через вертикаль виконавчої влади. Фактичний глава останньої є незалежним актором політичних відносин, суб'єктом формування основних державних рішень. Він є персональним патроном, під якого вибудовується вся архітектура політичної системи. Бізнес-групи в процесі конкурентної боротьби за ресурси орієнтуються саме на доступ до його персони. Сутність

в контексті світової політичної думки

політичної боротьби полягає саме в такому доступі, а основна її форма — у демонстрації бізнес-групами своєї необхідності та лояльності персонально фактичному главі виконавчої вертикалі державної влади.

З позиції даної методології вітчизняна політична система описується як складна піраміда різноманітних регіональних, галузевих і бізнесових патронатів, що поєднуються вертикально президентської влади через механізм клієнтарних відносин. Сенса політичної боротьби в цій системі полягає в конкуренції за доступ до ресурсів, владних позицій і посад. Нагромадження капіталу відбувається шляхом позаекономічного, владного перерозподілу вже існуючої вартості та отримання рентоорієнтованими (rent-seeking) підприємцями доступу до політичних і адміністративних ресурсів через «політичні інвестиції» у основні центри прийняття державних рішень[183].

Такий підхід не лише дозволяє пояснити з наукової точки зору реальні процеси поглиблення розриву в можливостях отримання прибутків між різними соціально-економічними групами українського суспільства, але й виділити в якості первинних суб'єктів політичної боротьби не політичні партії та їх формальних лідерів, а орієнтовані на отримання ренти від близькості до центрів прийняття політичних рішень бізнес-угруповання, що є інвесторами партій. Самі патронально-клієнтарні відносини розглядаються не як «дитяча хвороба» посттоталітарної трансформації, а як модель балансу раціонально обраних стратегій суб'єктів політичних відносин, яка може бути притаманна різним політичним системам [184].

Однак застосування теорії неопатримоніалізму для аналізу конкретно-історичних умов розвитку вітчизняної політичної системи виявляє ряд проблемних аспектів. Головна проблема такого аналізу міститься у самій суті патримоніальних відносин: патрон має бути реальним розпорядником ресурсів влади. Отже, вибір патрона задається рамками політичного режиму, який у свою чергу детермінований співвідношенням ресурсного забезпечення основних суб'єктів конкурентної боротьби за владу. Такі характеристики режиму як конституційний баланс сил президента і парламенту і монолітність політичного простору визначають кількість центрів прийняття державних рішень по владному перерозподілу ресурсів, патрональні мережі яких привабливі для рентоорієнтованих бізнес-груп.

У реальності можливі три варіанти взаємовідносин між державним апаратом та бізнес-угрупованнями з приводу перерозподілу. Перший: політичні та силові інституції держави контролюються фактичним главою виконавчої влади (президентом чи прем'єр-міністром), який має можливість самостійно приймати політичні рішення щодо перерозподілу. Другий варіант передбачає перерозподіл через

прийняття парламентських рішень, при цьому останні залежать від глав фракцій коаліції більшості, а не від глави виконавчої влади. Нарешті, в третьому варіанті перерозподіл здійснюється на регіональному рівні, через місцеві органи влади та самоврядування. При цьому різко зростає політичне значення глав цих органів як найбільш актуальних патронів. Більший обсяг президентських повноважень щодо контролю над діяльністю вертикалі виконавчої влади сприяє моноцентризму патрональних мереж, більший обсяг повноважень парламенту — їх поліцентризму.

Оскільки у системному плані концентрація влади прямо пропорційна концентрації власності, обсяг ресурсів влади патрона в значному ступні детермінований обсягом ресурсів матеріальної групи, що знаходяться в його розпорядженні. Обсяг концентрації матеріальних ресурсів патрона повинен суттєво перевищувати обсяги концентрації матеріальних ресурсів клієнтів, інакше втрачається його актуальність як самостійного суб'єкта прийняття рішень. Фрагментація простору прийняття владних рішень щодо перерозподілу аж до рівня місцевих органів влади та самоврядування (які не мають ресурсного рівня центральних органів державної влади) полегшує рентоорієнтованим бізнес-групам досягнення ресурсного балансу з патроном.

Саме баланс ресурсів суб'єктів політичних відносин визначає співвідношення затрат на боротьбу з можливими вигодами від її результатів. Мінімальний розрив у контролі над ресурсами з політичними центрами прийняття рішень дозволяє рентоорієнтованим бізнес-групам виступати в якості неформальних альтернативних центрів, що претендують на самостійне розпорядження суспільними ресурсами. В свою чергу, чим менший обсяг ресурсів, доступних патрону, тим вищою для нього стає ціна придушення потенційних альтернативних центрів. У результаті цього, як свідчить історичний досвід, при двох останніх варіантах бізнес-угруповання швидко встановлюють власний контроль над органами державної влади та місцевого самоврядування, самі набуваючи статусу фактичних суб'єктів прийняття владних рішень.

Таким чином, процес прийняття рішень щодо перерозподілу ресурсів виноситься за рамки механізму держави. Органи державної влади перестають відігравати роль центрів прийняття рішень, перетворюючись лише у виконавців рішень, прийнятих бізнес-групами. Відтак маємо ситуацію «держава як комітет з управління справами найбільшої буржуазії», досить точно визначену ще К.Марксом. Однак, якщо розподіл ресурсів відбувається не через прийняття державних рішень, то відповідно до загальноприйнятої

в контексті світової політичної думки

парадигми демократії як «відкритого суспільства» патримоніальні відносини втрачають характер політичних і виносяться за рамки політичної системи.

На нашу думку, термін «неопатримоніалізм», сконструйований західними дослідниками для характеристики авторитарних державно-владних відносин в африканських та латиноамериканських країнах із пережитками вождівства, не доцільно переносити на український соціум, який пройшов період модернізації суспільних відносин ще сто років тому. Неопатримоніалізм пропонує схему, в якій лідер керує державою як власним сімейним володінням, обмінюючи свої владні ресурси на політичну підтримку «молодших членів владної сім'ї чиновників та бізнес груп. І хоча кровні зв'язки в цій схемі поступаються місцем владно-бізнесовим, їх сутність (відносини домінуючого суб'єкта з підкореними при нестачі в нього ресурсів для прямого придушення об'єднаного спротиву з боку останніх) залишається незмінно. Однак в Україні глава виконавчої влади, через яку відбувається фактичний перерозподіл ресурсів, не є незалежним суб'єктом формування основних державних рішень і персональним патроном, під якого вибудовується вся архітектура політичної системи та навколо доступу до персони якого точиться боротьба між бізнес-групами. Реальний баланс ресурсного забезпечення дозволив найвпливовішим бізнес-групам ще з початку 2000-х років отримувати ренту не від можливості доступу до персони президента, а від прямого впливу на прийняття державних рішень через своїх представників у парламенті та уряді.

Висновок до розділу 3

Практичне здійснення суверенітету нації передбачає вирішення проблеми адекватного представництва політичних інтересів соціальних груп. Можемо виділити наступні моделі такого представництва.

Перша з них виходить із того, що нація є внутрішньо монолітним суб'єктом продукування політичного інтересу. Останній при цьому зводиться до того, що етнокультурні характеристики детермінують необхідність абсолютної консолідації нації в рамках її національної політичної організації — держави. Така модель найбільш повно відповідає ситуації, в якій дана нація вимушена протистояти тиску з боку інших націй. Іншокультурні соціальні спільноти даного соціуму, які з тих чи інших причин не виявляють готовності відмовитися від власної культурної ідентичності заради інтеграції до складу нації, позиціонуються як національні меншини з обмеженими етнокультурними правами. В рамках такої моделі основний акцент ставиться на політичну єдність, ігноруються проблеми внутрішніх

Національний суверенітет: український вимір

протирич соціуму — перш за все економічні. Таким чином, у масовій свідомості внутрішня соціальна напруга переводиться з економічної сфери у етнокультурну. Основний вектор протистояння всередині соціуму проводиться по лінії «панівна нація — іншокультурні національні меншини». Звідси прагнення «панівної нації» до будівництва державного устрою на унітарній основі. Для компенсації утисків, які при цьому зазнають «національні меншини» їм виділяються квоти етнокультурного представництва в органах влади. Ідеологічне втілення дана модель дістала в різноманітних варіантах націоналізму.

Другий тип моделі — нація як асоціація всіх політично суб'єктних громадян держави без урахування різноманітності етнокультурних характеристик. При цьому можуть використовуватися такі основні варіанти моделі.

Перший варіант передбачає рівні політичні можливості для всіх громадян, які вільно конкурують на політичному ринку представництва інтересів. Інституційним забезпеченням конкурентного поля є виборний характер формування органів влади та парламентська модель представництва «владна більшість-опозиційна меншість». Однак дана модель не передбачає механізму захисту можливостей представництва інтересів для аутсайдерських груп, оскільки розрив у ресурсозабезпеченості різних соціально-економічних груп ігнорується взагалі. Основний вектор протистояння всередині соціуму проводиться по лінії «громадяни-держава», уособленням якої вважаються не стільки виборні представники нації в органах влади, скільки державна бюрократія. Звідси прагнення до обмеження влади держави та інституційного закріплення громадянських прав і свобод. Ідеологічне втілення дана модель дістала в ранньобуржуазних концепціях лібералізму.

Другий варіант виходить із визнання того, що приватна власність на засоби виробництва детермінує розрив у ресурсозабезпеченості власників та найманих працівників, що веде до неможливості рівноправного доступу громадян до інститутів політичного представництва. Основний вектор протистояння всередині соціуму проводиться по лінії «власники-роботодавці — наймані представники». Звідси прагнення забезпечити механізм захисту можливостей представництва інтересів для аутсайдерських груп шляхом доповнення парламентської системи представництва корпоративним представництвом інтересів через об'єднання роботодавців та профспілок, де держава відіграє роль незалежного арбітра. Ідеологічне втілення дана модель дістала в корпоративістських та солідаристських концепціях періоду розвинутого індустріального суспільства.

в контексті світової політичної думки

Третій варіант, визнаючи системний характер неможливості рівноправного доступу громадян до інститутів політичного представництва, вважає цілком слушним і обґрунтованим відсутність доступу до інститутів політичного представництва для аутсайдерських груп. Право на вплив на центри прийняття державних рішень визнається лише за власниками великих капіталів, оскільки саме вони є організаторами економіки та найбільшими роботодавцями. Натомість може використовуватися обмеження права участі у конкуренції за політичне представництво в інституційних рамках на основі майнового цензу. Звідси прагнення до заміни електорального представництва політичних інтересів лобізмом, коли політичні партії чи профспілки заміщуються групами інтересів. Оскільки останні отримують прямий поза електоральний доступ до центрів прийняття владних рішень щодо перерозподілу ресурсів, цей варіант представництва фактично виходить за рамки політичних відносин. Досить часто в політичній науці він описується як процес обміну, при якому державні чиновники обмінюють суспільні ресурси, що вони ними розпоряджаються, на лояльність зі сторони груп інтересів. Цей варіант походить з положень неоліберальних та неоконсервативних концепцій, які були сконструйовані в другій половині ХХ ст. для опису постіндустріального суспільства.

Кожна з указаних моделей може бути реалізованою лише за умови її відповідності реаліям суб'єктності політичних інтересів та балансу ресурсозабезпеченості, що на даний момент існують у суспільстві.

У світлі описаного вище впливу феномену асиметричного обміну ресурсів на формування владної суб'єктності нація не може розглядатися як монолітний суб'єкт владних відносин. В її складі існують конкуруючі між собою групи з політичними інтересами, які протирічать один одному. Крім того, нація за виключенням надзвичайних ситуацій не володіє агрегованою політичною волею. Це проявляється, по-перше, у різноманітності політичного представництва обраних до органів публічної влади її уповноважених представників. А по-друге, в тому, якими методами ці представники ведуть боротьбу між собою в органах влади, відстоюючи інтереси ресурсозабезпечених груп, що виступали їх інвесторами в передвиборчий період.

Можна було б констатувати, що найбільш близько до адекватного описання механізму реалізації національного суверенітету є концепція консоціальної демократії. Однак відчуження владних повноважень нації політичними елітами та нерівноправність доступу до центрів прийняття державно-владних рішень, що постійно репродукується через феномен асиметричного обміну, наводять на думку про те, що національний суверенітет, не дивлячись на постійне декларування його

принципу в політичній та юридично-правовій площині, ще далекий від реального втілення в життя.

Необхідно розуміти, що таке втілення не може бути здійснене через формально-юридичне унормування у вітчизняному конституційному праві «передових західних зразків демократії», оскільки воно не враховує самої сутності процесу інституціоналізації — закріплення рівноваги статусів учасників політичної конкуренції відповідно до конкретної розстановки сил між ними на даному етапі. Особливо в ситуації, коли державний апарат та виконавчі органи місцевого самоврядування як технологічний інструмент здійснення публічної влади неминуче стають об'єктами впливу ресурсозабезпечених груп. Тому мова має йти не про урядову програму щодо ліквідації впливу олігархів на суспільні процеси, а про самоорганізацію тих суспільних груп, які складають абсолютну більшість нації, однак у силу недостатньої ресурсозабезпеченості не можуть на даний момент адекватно представляти власні інтереси в сфері політичної конкуренції. Для набуття політичної суб'єктності таким групам необхідно не просто порушити існуючий порядок розподілу ресурсів та влади (в цьому випадку одні привілейовані групи просто будуть замінені іншими), а ліквідувати сам феномен асиметричного обміну. Зрозуміло, що ця проблема виходить за рамки даного дослідження та потребує окремих наукових розвідок.

**Розділ 4. Реалізація концепту національного суверенітету
в процесі еволюції політичної системи сучасної України:
політологічний аналіз**

Магістральний напрям досліджень еволюції сучасної вітчизняної системи державної влади базується на уявленні про її розвиток у напрямку розбудови демократії та правової держави європейського типу. Проте двадцятирічний період існування суверенної української держави засвідчив стійку тенденцію до відчуження основної маси громадян від усвідомленого системного впливу на процес формування та прийняття політичних, а тим більше — державних рішень. Як результат, значна частина дослідників політичної системи України відмічає, що її динаміку неможливо вписати в класичну концепцію демократичного транзиту, закладену Д.Растоу і продовжену Г.О'Доннеллом та Ф. мітгером. Дійсно, розглядати період довжиною в два десятиліття як «перехідний», тобто фактично позасистемний, не надто коректно з наукової точки зору. У той же час, підганяючи трансформації вітчизняної політичної системи під транзитологічну концепцію, дослідники змушені суб'єктивно обирати спосіб визначення категорії «демократія» та допускати концептуальні натяжки в її інтерпретації. Так, сьогодні майже загальноприйнятним є положення про те, що наявність зовнішніх ознак демократичного режиму не означає реального доступу більшості громадян до процесу формування політичних рішень, а існування формальних інституцій демократії не означає самої демократії в її класичному розумінні. Відтак виникає проблема дослідження реального процесу функціонування політичної влади, сутність якого визначається поза рамками формальних політичних інституцій, що існують у суспільстві.

Майже двадцятирічний досвід державотворення в незалежній Україні засвідчив, що незважаючи на досить високу динаміку інституційних перетворень, рівень розвитку країни невпинно знижується. Відповідно знижується рівень ефективності державного управління соціально-економічними процесами. Боротьбу за контроль над виконавчою гілкою влади між Президентом і Верховною Радою України, а пізніше деякий час – між Президентом та главою уряду, яка становить видиму основу процесу еволюції владних відносин в Україні, досить важко вписувати в концепцію демократичного транзиту державних інституцій. Разом із тим науковий аналіз сутності трансформацій системи державної влади має не лише академічне, але й прикладне значення, оскільки перехід українського суспільства до реальної демократії неможливий без визначення чинних суб'єктів перманентної боротьби за концентрацію владних повноважень та

цілей, які вони ставлять перед собою в процесі використання механізму держави.

Даний розділ ставить за мету визначити реальні рушійні сили та тенденції процесу трансформації системи державної влади в Україні, виходячи з аналізу основних напрямків перерозподілу власності в країні.

В якості методологічної бази дослідження поставленої проблеми автори використали неоінституціоналістський варіант теорії політичних систем, згідно з якою владні відносини пов'язані з:

- способом організації отримання необхідних для існування суспільства матеріальних і духовних благ;
- порядком доступу до матеріальних і духовних благ, які знаходяться у розпорядженні даного суспільства;
- розподілом ресурсів здійснення влади.

Досягнення поставленої мети намічається реалізувати, виходячи з наступної робочої гіпотези: оскільки в суспільстві з асиметричним обміном ресурсами конфігурація політичних інститутів закріплює перерозподіл владних повноважень на користь ресурсозабезпечених груп, то децентралізація виконавчої влади в Україні буде мати своїм результатом інституційне закріплення картельних угод між мережами владно-бізнесових зв'язків по розподілу влади в межах окремих територій країни. При цьому ми не розглядаємо в якості реального суб'єкта владних відносин громадянське суспільство чи націю. Дана позиція витікає як із закономірності прямо пропорційного співвідношення концентрації ресурсів і концентрації влади, так і з описаного вище впливу асиметричного обміну ресурсів на формування владних відносин, який сприяє системному відновленню нерівномірного розподілу ресурсів у суспільстві. До того ж інтерес збереження привілейованими групами своїх статусів ексклюзивних розпорядників суспільно значущих ресурсів може серйозно відрізнятись від загальносуспільного інтересу. Таким чином, і громадянське суспільство і нація у контексті даного дослідження не можуть розглядатися як внутрішньо монолітний актор політичної конкуренції.

Розгляд процесів формування інститутів виконавчої влади в Україні у тому чи іншому контексті підіймався в дослідженнях таких зарубіжних авторів як Д.Арель, Е.Вілсон, А.Віттковські, К.Вольчук, С.Вітмор, Б.Герасимів, Т.Кузьо, Р.Туровський, Р.Шпорлюк. Ряд цінних фактів та узагальнень з даної проблематики міститься в роботах вітчизняних дослідників О.Безрука, О.Воронянського, І.Денисенко, Г.Касьянова, С.Кульчицького, Г.Куц, А.Лясоти, Т.Нагорняк, І.Поліщука,

в контексті світової політичної думки

М.Примуша, І.Радіонової, І.Рейтеровича, О.Романюка, І.Сало, О.Скакун, О.Стогової, С.Телешуна та інших.

4.1. Система влади на українських землях у період до створення сучасної держави

Формування українського народу відбувалося з частини східнослов'янського населення, що у IX–XII ст. входило до складу єдиної Древньоруської держави, на території якої у XIV–XV ст. склалися Київське, Переяславське, Чернігово-Сіверське, Волинське та Галицьке князівства [17]. Не дивлячись на спроби Володимира Мономаха зберегти єдину Древньоруську державу, вона розпалася спочатку на 15 князівств, а згодом їх кількість ще збільшилася. Найбільшої шкоди від роз'єднання держави одержали Переяславське, Київське та Чернігівське князівства, яким прийшлося самотужки протистояти кочовим племенам. Крім того, Київське князівство втратило своє значення «Центру Русі» і стало яблуком розбрату в боротьбі між агресивними та марнославними князями.

Київська Русь, яка існувала на території сучасних України, а також частини Польщі та Російської федерації в IX–XIII ст., у політичному плані була постійно змінюючим свої політичні форми конгломератом державних утворень, в котрих «військова демократія» варягів наклалася на громадське і племінне самоврядування слов'янського населення. Своєрідними органами влади Київської держави часів Олега і Ігоря були так звані княжий двір — аналог західноєвропейського феодального замку, а також замки інших напівсуверенних ватажків дружин і система фортифікацій, з яких здійснювався збір дани — «поллоддя». Апарат управління державою на той час ще не склався, територією держави могли вважатися землі, які в даний час контролювалися княжою дружиною (тобто фактично це були лише сфери впливу без певних кордонів). Після реформ княгині Ольги, в ході яких було встановлено постійне оподаткування населення підконтрольних Києву земель і введений інститут намісництва, виникли зачатки апарату управління і фінансової системи.

Компетенція і влада князя були необмеженими і залежали від його авторитету та реальної сили, на яку він спирався. Перш за все, князь був воєначальником, йому належала ініціатива військових походів і їх організація. Князь очолював адміністрацію й суд. Крім того, він мав право приймати нові закони, змінювати старі. Так, Ярославичі вирішили скасувати кровну помсту, замінивши її штрафом. Князь збирав податки з населення, судові збори і кримінальні штрафи. Князь Київський мав вплив на церковні справи. З літописів відомо, що Ярослав і Ізяслав II наказували скликати собор єпископів і обирати

мигрополита.

Необхідно відзначити, що сама правляча еліта розглядала Русь не як державу в сучасному розумінні, а як колективне володіння всього княжого роду Рюриковичів. Старший над князями одержував титул великого князя. Влада, таким чином, була прерогативою не сім'ї монарха, а всього роду і передавалася не сину великого князя, а старшому в роді (на засаді так званої «лествиці»). У свою чергу, великий князь автоматично ставав главою роду. З родового принципу походив і звичай розділу власності великого князя між його синами-спадкоємцями (уділи), а також боротьба між синами і їх сім'ями за старшинство в роду.

Боярська рада, первинно — рада дружини князя, була невід'ємною частиною механізму влади. Радитися з дружиною, а пізніше — з боярами було моральним обов'язком князя. У своєму «Повчанні...» Володимир Мономах указував на наради з боярами як на постійні, щоденні. Не дивлячись на це, боярські ради не стали державним органом із чітко окресленим складом, компетенцією, функціями.

Віче було органом влади, який зберігся з часів родоплемінного ладу. Із зростанням влади князя віче втрачає своє значення і з'являлося на історичній арені лише в ті періоди, коли влада київських князів з якихось причин різко йде на спад. У Києві першу звітку про віче літопис надає під 1024 роком, коли кияни на віче не дали перемождо Ярослава Володимировича, Мстиславу Чернігівському, зайняти київський престол.

Віче мало право обирати князя або відмовляти йому в княжінні. Обраний населенням князь повинен був укласти з віче договір — «ряд». Зміст таких «рядів» до нас не дійшов. Швидше за все, в цьому договорі указувалися обов'язки князя перед населенням.

У Київській Русі віче не мало такого значення, як у Новгороді або Пскові. Воно не мало окресленої компетенції, порядку скликання. Іноді віче скликав князь, частіше воно збиралося без його волі. Не ясно, як проходили вічові збори, хто на них головував. На віче голосів не підраховували, перемогала та ідея, яку підтримувала явна більшість. Участь у віче брали глави сімей вільних людей. Ні боярська рада, ні віче в Київській Русі не еволюціонували до парламентської форми і не перетворилися на постійні державні органи.

Чітко визначених органів управління в Київській Русі не було. Тривалий час існувала десятинна система (тисяцькі, скотські, десятники), яка збереглася від військової демократії і виконувала адміністративні, фінансові та інші функції. З часом її витіснила палацово-вотчинна система управління.

Розділення князівств на адміністративні одиниці не було чітким.

в контексті світової політичної думки

Літописи згадують про волость та погост. Місцеве управління в містах князі здійснювали через посадників, які були представниками князя. Адміністративні і судові функції в містах виконували також княжі тіюни, вірники, мечники і отроки. Органом самоврядування була верв — сільська територіальна громада. Місцева адміністрація «годувалася» за рахунок підлеглого населення.

Влада князя і його адміністрації розповсюджувалася на міста і населення земель, які не були власністю бояр. Боярська вотчина поступово отримувала імунітет і звільнялася від княжої юрисдикції. Населення цієї вотчини стало повністю підвладним боярам-власникам.

Галицько-Волинське князівство існувало на території нинішніх українських і польських земель в XII — XIV ст. Органами влади в Галицько-Волинському князівстві були князь, боярська рада і віче, але їх роль в житті держави була дещо іншою, ніж в Київській Русі.

Князю, який стояв на чолі держави, формально належала верховна влада. Він міг приймати законодавчі акти, мав право вищого суду, здійснював центральне управління державою. Князь видавав грамоти про передачу спадку, про наділення своїх васалів землею тощо. Але ця законодавча творчість не була всеохоплюючою, до того ж законодавча влада князів часто не визнавалася боярами. Князь мав верховну судову владу, хоча не завжди міг її здійснити. Якщо князь добивався відповідної домовленості з боярами, судова влада повністю зосереджувалася в його руках. У разі розбіжностей судова влада фактично переходила до боярської аристократії.

Васали князя разом з посадою отримували і право суду в межах свого володіння. У боярській вотчині всі судові повноваження знаходилися в руках бояр. І хоча на місцях створювалися княжі судові органи, куди князь направляв своїх тіунів, вони не могли протистояти судовій владі бояр.

Князь очолював військову організацію, через уповноважених ним осіб збиралися податки, чеканилася монета, здійснювалося керівництво зовнішньополітичними відносинами з іншими країнами.

Спираючись на військову силу, князь прагнув зберегти своє верховенство і у сфері державного управління. Він призначав посадовців (тисяцьких, воєвод, посадників) в містах і волостях свого домену, наділяючи їх земельними володіннями на умові служби. Крім того, князь прагнув упорядкувати також фінансово-адміністративну систему, оскільки в цей час ще не було розмежування між загальнодержавними і княжими прибутками.

Основною формою правління в Галицько-Волинській землі була ранньофеодальна монархія, проте тут мала місце і така форма правління, як дуумвірат. Так, з 1245 року і до своєї смерті князь Данило

Галицький правив разом з братом Васильком, який володів більшою частиною Волині. Наприкінці XIII ст. з'явилася можливість встановити дуумвірат князів Лева (Галицького) і Володимира (Волинського), проте розбрат між ними не дозволив реалізувати цю можливість. Сини князя Юрія — Андрій і Лев — спільно виступали в зовнішньополітичних питаннях. У грамоті 1316 року вони називають себе «князі всієї Русі, Галичини й Володимирії». Авторитет великих князів підтримували королівські титули, якими їх іменували Папа римський і правителі європейських держав.

Проте зосередити всю державну владу в своїх руках великим князям так і не вдалося. У цьому їм перешкоджали заможні бояри, особливо галицькі. Великий князь вимушений був допускати бояр до управління державою. І хоча Великий князь в окремі періоди був необмеженим правителем, фактично він залежав від боярської аристократії, яка всіма способами прагнула обмежити його владу.

Деякі князі вели рішучу боротьбу проти боярства. Так, Данило Галицький застосовував проти бояр навіть каральні дії: багатьох страчував, у багатьох конфіскував землі, які роздавав новому, служивому боярству.

Проте боярська аристократія підтримувала владу Великого князя, оскільки він був виразником її соціальних інтересів, захисником її земельних володінь. У окремі періоди Галицько-Волинської Русі значення княжої влади настільки знижувалося, що князі не могли зробити ні кроку без згоди боярства. Все це дозволяє зробити висновок, що в Галицько-Волинській землі існувала така форма правління, як монархія, обмежена впливом аристократичного боярства.

Боярська рада як постійний державний інститут діяла в Галицько-Волинському князівстві вже в першій половині XIV ст. У її склад входили заможні бояри-землевласники, головним чином представники боярської аристократії, галицький єпископ, суддя княжого двору, деякі воеводи і намісники. Боярська рада збиралася за ініціативою самого боярства, але іноді і на вимогу князя. Проте князь не мав права скликати боярську раду проти волі бояр. Раду очолювали найвпливовіші бояри, які прагнули регулювати діяльність Великого князя. В період княжіння Юрія-Болеслава боярська олігархія настільки посилилася, що найважливіші державні документи підписувалися Великим князем лише спільно з боярами. В окремі періоди вся повнота влади в державі належала боярам. Так, у Галичині під час княжіння малолітнього Данила Галицького «вокняжився» боярин Владислав Кормільчич. З 1340 по 1349 роки державою правив представник боярської аристократії Дмитро Детько.

Не будучи формально найвищим органом влади, боярська рада до

в контексті світової політичної думки

XIVст. фактично управляла князівством. З XIV ст. вона стала офіційним органом влади, без згоди якого князь не міг видати жодного державного акту. Боярська рада, визнаючи владу князя, фактично обмежувала її. Саме цей орган галицькі бояри використовували в боротьбі проти посилення княжої влади, за збереження своїх привілеїв. Фактично в руках бояр була зосереджена адміністративна, військова і судова влада.

Як і в інших землях Русі, в Галицько-Волинському князівстві діяло віче, проте воно не мало тут великого впливу на політичне життя, чітко окресленої компетенції і регламенту роботи. Частіше за все віче збирав князь. Так, Данило Галицький під час боротьби за Галичину скликав віче в Галичі і запитав, чи може він розраховувати на допомогу населення. Іноді віче збиралося стихійно в тих випадках, коли Галицько-Волинській землі загрожувала небезпека з боку зовнішніх ворогів.

Розвинене центральне і місцеве управління в Галицько-Волинській землі склалося раніше, ніж в інших землях Русі. Це була система дворянсько-вотчинного управління. Тут швидко відбувався процес формування палацових чинів. Літописи зберегли згадки про чини дворського, канцлера і стольника.

Центральною фігурою серед цих чинів був дворський. Він управляв княжим двором, перш за все господарством княжого домену, і стояв на чолі апарату управління. Від імені князя дворський часто відправляв судочинство, був «суддею княжого двору» і в цій якості входив до Боярської ради. До його обов'язку входив також супровід князя під час поїздок за межі князівства.

Серед інших чинів в літописах згадується канцлер (печатник). Він відповідав за княжу печатку, складав тексти грамот або керував роботами з їх складання, завіряв княжі документи. Він також зберігав княжі грамоти і інші державні документи, відповідав за їх доставку на місце. Деякі джерела свідчать, що канцлер керував княжою канцелярією.

Серед чинів Галицько-Волинського князівства літописи називають стольника, який відповідав за своєчасне надходження доходів з княжих земельних володінь. Літописи згадують також зброяра, який відповідав за княже військо, отроків, які супроводжували князя у військових походах, і т. д.

У Галицько-Волинській землі існувала досить розвинена система місцевого управління. Містами управляли тисяцькі й посадники, яких призначав князь. У їх руках зосереджувалась адміністративна, військова і судова влада. Вони мали право збирати з населення данину і різні податки, які складали важливу частину княжих доходів.

Територія Галицько-Волинського князівства підрозділялася на воєводства з воєводами на чолі, а ті, у свою чергу, — на волості, управління якими здійснювали волостелі. І воєвод, і волостелей призначав князь. В межах своєї компетенції вони мали адміністративні, військові та судові повноваження.

Тисяцькі, посадники, воєводи і волостелі мали в своєму розпорядженні допоміжний адміністративний персонал, на який вони спиралися при виконанні обов'язків з управління підвладною територією. Місцеве управління будувалося за системою «кормління».

На початку XIII ст. Литва відібрала у галицького князя Берестейську землю, а війська литовського князя Гедиміна дійшли до Володимира — столиці Волині. У 1340 р. Волинський трон дістався литовському князю Любарту, сину Гедиміна. Галицькі землі на той час були під владою Польського короля Казимира III, який намагався завоювати і Волинь. У 1362 р. литовський князь Ольгердт скинув київського князя Федора Святославовича і на його трон посадив свого сина Володимира. Влада Великого князівства Литовського поступово була розповсюджена на Поділля та чернігово-сіверські землі. У XIV — XVI ст. українські землі входили до складу Великого князівства Литовського, яке успадковувало законодавство, культуру, форми феодальної залежності і політичний устрій Київської Русі. У його склад українські землі входили не як єдине ціле, а як окремі князівства. Новим в політичному устрої Литви, в порівнянні із староруською державністю, стало остаточне відмирання ролі народного віча, місце якого в деякому розумінні заступив сейм (по суті, аналог англійського парламенту). Сейм був органом політичного представництва земельної аристократії — князів і магнатів, яка привласнила собі право обрання і затвердження кандидатури великого князя, а також вирішення найважливіших зовнішньополітичних питань.

Крім того, з другої половини XV ст. деякі великі міста, у тому числі й українські, отримали право самоврядування. І хоча пов'язані з цим тенденції відносної демократизації суспільного життя в таких містах були дуже слабкими і не змогли викликати до життя виникнення розвинених політичних організацій населення на зразок сучасних партій, деякі функції останніх проявилися в діяльності ремісничих цехів і так званих «братств» — українських культурно-конфесійних об'єднань. В цілому ж, як і за часів Київської Русі, основна маса населення, яка не належала до феодально-шляхетського стану і верхівки духовництва, була позбавлена всіх політичних прав.

На чолі Литовсько-руської держави стояв Великий князь. Він був монархом, але владу передавав на змішаних підставах спадкоємства: обирали одного з синів Великого князя. У його руках була вища

в контексті світової політичної думки

законодавча, виконавча і судова влада, він очолював збройні сили, оголошував війну і мир, призначав і звільняв державних службовців, підтримував дипломатичні відносини з іншими державами.

Значне місце в структурі державної влади мали удільні князі. Нащадки князів Київської Русі, а пізніше — Гедіміновичі були верховними правителями своїх земель. З ухваленням привілею 1434 року князі в своїх землях стають підданими Великого князя і втрачають свої державні права.

Важливим органом була рада при князі, яка одержала назву «пани-рада». Спочатку до неї входили лише васали князя. Після Кревської унії 1385 року Литви з Польщею до складу ради ввійшли католицькі єпископи, а пізніше й вищі посадовці центрального управління: канцлер, підканцлер, гетьман, маршалки та інші.

Спочатку пани-рада була консультативним органом, як колись боярська рада при київському князі. З часом її роль посилюється, і в 1492 році видається привілей, яким дещо обмежується влада Великого князя. Так, він не міг без ради призначати послів до іноземних держав, вищих урядовців на українській землі, приймати і скасовувати закони. Найважливіші питання внутрішньої і зовнішньої політики він також повинен був вирішувати з радою.

Вступ у пани-раду був відкритим лише для католиків, хоча траплялися виключення. Наприклад, в членах цього органу перебував князь В.-К. Острожський, який був православним. У XVI ст. у пани-раду входило до 80 урядників. Велика кількість членів ради робила її громіздким і негнучким органом влади. Раду було важко скликати. Зокрема, з цієї причини Великий князь створив таємну раду з 8-10 приближених осіб.

Великий вальний сейм був феодальним з'їздом, який представляв панів і шляхту всієї держави. Вперше він зібрався в 1507 році у зв'язку з наміром Великого князя одержати кошти від панів і шляхти на війну з Московським князівством. З часом Великі вальні сейми стали збиратися також для розгляду інших важливих державних справ. Сейми породили привілеї шляхти, які звільняли цей стан від сплати податків. Статут 1529 року вже визнав Великий вальний сейм за державну установу.

Центральна адміністрація складалася з урядників Великого князя (господаря). Першою особою був маршалок земський, який у відсутність Великого князя головував на засіданнях пани-ради. Його заступником був маршалок дворський. Державною канцелярією завідував канцлер, а його заступником був підканцлер. Фінансами відав земський підскарбій і його заступник — дворський підскарбій. Військом командували гетьман земський і гетьман дворський.

Національний суверенітет: український вимір

Відповідно до Люблінської унії 1569 року Велике князівство Литовське і Польща об'єдналися в єдину державу — Річ Посполиту. Державний лад Польщі був поширений на українські землі — Волинь, Поділля, Київщину.

Великий вплив на формування державної системи Речі Посполитої мали «Артикули» короля Генріха Валуа 1573 року, які проголошували тут дворянську республіку на чолі з королем. Згідно з «Артикулами» короля обирали. Він відмовлявся від принципу спадкоємства влади і зобов'язувався найважливіші питання внутрішньої і зовнішньої політики вирішувати з урахуванням думки сенату, кожні два роки скликати сейм. За «Артикулами» у разі порушення королем прав і привілеїв шляхти остання мала право відмовитися від підкорення королю.

Відповідно до Люблінської унії найвищим законодавчим органом республіки був Вальний сейм, до складу якого входили король, сенат і посольська ізба. Король головував на засіданнях сейму. До сенату входили вищі посадовці Речі Посполитої. Сенатори не брали участі в голосуванні, вони лише висловлювали свою думку з того або іншого питання.

Визначальну роль в ухваленні рішень сейму виконувала посольська ізба. До неї входило 170 депутатів-послів від земської шляхти. Як правило, посольська ізба збиралася за декілька тижнів до відкриття сейму. Депутати в посольську ізбу обиралися на шляхетських повітових сеймиках, перед якими вони й звітували після закінчення роботи сейму. Свої рішення Вальний сейм оформляв у вигляді ухвал, які називалися конституціями.

Центральне управління в Речі Посполитій здійснювали король і ряд посадовців. Так, королівським двором завідував коронний, або великий, маршалок, королівською канцелярією — канцлер, скарбницею корони — коронний підскарбій, військом корони — коронний гетьман. Система місцевих органів управління будувалася відповідно до адміністративно-територіального розподілу Речі Посполитої.

Після Люблінської унії українські землі остаточно втратили свою автономію і були поділені на шість воєводств: Руське (Львівська, Галицька, Перемишльська, Санокська і Холмська землі), Белзьке (Володимирський, Луцький і Кременецький повіти), Подільське (Каменецький, Червоноградський і Лeticівський повіти), Брацлавське (Брацлавський і Вінницький повіти), Київське (Київський, Овручський і Житомирський повіти). У 1635 р. було утворене Чернігівське воєводство, яке складалося з Чернігівського і Новгород-Сіверського повітів.

в контексті світової політичної думки

Своєрідною адміністративно-територіальною одиницею було старство, яке надавалося королем за службу. У деяких українських землях продовжувала існувати волосна система адміністративно-територіального розподілу. Декілька волостей склали повіт.

У кожному воєводстві були свої сеймики. Місцеве управління зосереджувалося в руках воєвод, каштелянів, старост та інших громадських і земських посадовців. Великий вплив на місцеве управління мали шляхетські сеймики в земствах і повітах.

До низових органів місцевого управління відносилися волосні і сільські органи. Справами волості завідував королівський волосний староста, а на селі всі питання вирішував сільський схід, якому був підлеглий сільський староста. На землях, що знаходилися в приватному володінні, систему місцевого управління визначав сам власник. Майже не змінюється в даний період система управління в містах. Частина з них отримала право самоврядування на засадах магдебурзького права.

Українські землі, які опинилися під владою Польщі, достатньо швидко відчули всі особливості безроздільного панування магнатів і шляхти. Польський король щедро роздавав українські землі своїм підданам, які заводили нові порядки: повна залежність селян від хазяїв, збільшення податків, заборона на спілкування рідною мовою, примусове підпорядкування православних християн католицької церкві, перешкоди на шляху розвитку української культури. Звісно, Люблінська унія наблизилася українські землі до Європи, але місцеве населення, як не дивно, не відчувало від того сусідства особливих радощів і шукало шляхів позбавлення від нього.

Зародком нової української державності стали два протодержавні утворення — Запорізька Січ і реєстрове козацьке військо, які носили одну і ту ж назву — Військо Запорізьке Низове. Козацька адміністративна і судова влада розповсюджувалась як на козаків, так і на населення, що проживало на території війська. Військо (на Січі — Кіш) очолював виборний гетьман (кошовий отаман). Йому допомагали виборний суддя, писар, обозний осавул, хорунжий. Кошовий отаман (гетьман), військовий суддя і військовий писар складали так звану військову старшину. Вони обиралися Військовою Радою щорічно 1 січня. У мирний час військова старшина виконувала адміністративні і судові функції, а під час військових походів очолювала Запорізьке Військо, передаючи свої «мирні» повноваження наказній старшині.

Найважливіші питання військового і політичного характеру розглядалися на засіданнях Військової Ради. Згідно з козацьким звичаєвим правом на них міг бути присутнім будь-який козак. Збиралася Військова Рада тоді, коли для вирішення того або іншого

Національний суверенітет: український вимір

питання необхідна була воля всього товариства, але двічі на рік — 1 січня і 1 жовтня — вона збиралася обов'язково. Існували також ради на місцевому рівні (на Січі — на рівні куренів і паланок, в реєстровому війську — в полках і сотнях).

Кошовий отаман (гетьман) зосереджував у своїх руках вищу військову, адміністративну і судову владу. Його влада не була абсолютною: він звітував перед Військовою Радою, його повноваження обмежувалися річним терміном перебування на посаді. Військовий суддя здійснював суд над козаками і призначав начальника артилерії. Військовий писар завідував канцелярією і зовнішніми стосунками війська. Військовий осавул стежив за дотриманням козаками порядку, завідував охороною кордонів, заготівлею продовольства для війська тощо.

Визвольна війна 1648 — 1654 років привела до відродження національної державності. Вперше в ході Визвольної війни територія незалежної України (гетьманщини) була оформлена Зборівським договором 1649 року. Відповідно до нього територія України займала три воєводства: Київське, Брацлавське і Чернігівське, які після звільнення були поділені на 16 полків і 272 сотні. Полково-сотенна організація реєстрового війська була взята за основу державного територіального устрою. Вже починаючи з літа 1648 року полки і сотні як територіальні одиниці включили в себе все населення, яке проживало в їх межах, і на нього розповсюдилася влада полкових і сотенних урядників.

На початку Визвольної війни найвищим органом влади була Військова Рада Війська Запорізького. У компетенцію Військової Ради входило вирішення найважливіших державних питань, як військових, так і політичних: вона обирала гетьмана і Генеральний уряд і мала право їх усунення, вирішувала всі питання зовнішньої політики, відправляла посольства, приймала послів, здійснювала правосуддя. Право участі в ній мали всі козаки.

Починаючи з 1649 року Військова Рада скликала рідко. Є відомості про одну раду в 1650 році, дві — 1651 року, декілька — в 1653 році і ще одну (останню) в січні 1654 року — в Переяславі. Одночасно з падінням ролі Військової Ради зростало значення старшинських рад. І хоча це був дорадчий орган при гетьмані, його рішення були обов'язковими.

Система управління складалася з трьох ступенів: Генерального, полкового і сотенного урядів.

Генеральний уряд був центральним органом управління. Він очолював всю систему управління і був постійно діючим органом. Генеральний уряд обирався Військовою Радою. Очолював Генеральний

в контексті світової політичної думки

уряд гетьман: як глава держави, вищий суддя, верховний головнокомандуючий і законодавець, оскільки він видавав універсали — нормативні акти, обов'язкові для виконання на всій території України. Генеральний уряд був найвищим розпорядчим, виконавчим і судовим органом держави. Окрім гетьмана, в Генеральний уряд входили генеральні старшини, які керували окремими сферами управління.

Найближчим до гетьмана державним посадовцем був генеральний писар. Він керував зовнішніми стосунками і канцелярією, через яку проходили всі документи як до гетьмана, так і від нього. Генеральний обозний, генеральний осавул і генеральний хорунжий займалися військовими справами, відповідали за боєздатність війська і його матеріальне забезпечення. Генеральний бунчужний охороняв клейноди гетьмана і Війська Запорізького, а також виконував окремі доручення гетьмана. Генеральний суддя був вищою апеляційною інстанцією по відношенню до полкових і сотенних судів. Генеральний підскарбій очолював фінансову систему держави. Перераховані державні посадовці складали Раду генеральної старшини, яка з часом витіснила Військову Раду.

Місцеве управління здійснювали полкові і сотенні уряди, а також виборні особи в містах і селах. Полковий уряд складався з полковника і полкової ради, яка обирала полкову і сотенну старшину. Часто полковники узурпували в своїх руках всю владу на місцях і ігнорували полкові ради, а іноді, навпаки, полкові ради активно впливали на діяльність полковників, перешкоджали їх свавілля і навіть усували їх з посади. У полкову раду входили обозний, писар, суддя, осавул і хорунжий. За таким же принципом будувалася сотенна адміністрація. Сотенний уряд очолював сотник. Йому допомагала сотенна адміністрація: осавул, писар і хорунжий. Судові функції в сотні виконував городовий отаман. Міста мали свою адміністрацію, її влада не розповсюджувалася на козаків. У селах війти управляли селянами, а отамани — козаками.

Гетьманська держава вже з часів Богдана Хмельницького набула рис монархічного правління станово-представницького типу. Засновник цієї держави Богдан Хмельницький, ставши на чолі національно-визвольної війни, спирався на підтримку всього козацтва, селянства і міських низів, що дало йому можливість успішно боротися з сепаратизмом полкової старшини, який намітився одразу після вигнання польських феодалів. Однак Хмельницький рідко збирав козацькі ради, більшість питань вирішував зі старшинською радою. Офіційно землі, що знаходилися під владою Б. Хмельницького, мали назву «Військо Запорізьке», але існувала і неофіційна назва —

Гетьманщина.

Наступники гетьмана — І. Виговський, І. Самойлович та І. Мазепа, фактично відроджуючи панщину, не могли спиратися на підтримку народних мас. Вони вимушені були заgravати зі старшиною, роздаючи їй військові землі й майно, сприяючи закріпаченню селянства і рядового козацтва. Врешті-решт, прагнення старшини зайняти в українському суспільстві те місце, яке займали раніше польські феодала, викликало обурення в середовищі рядового козацтва. Соціально-економічний розкол козацтва надалі дозволив російському уряду майже без опору ліквідувати залишки української державності.

У 1762 році в результаті палацового перевороту до влади у Росії прийшла жінка Петра III, яка після хрещення отримала ім'я Катерина. Гетьманом у той час був Кирило Розумовський, який виступав на боці змовників. Скориставшись цією обставиною, К. Розумовський натякнув Катерині на її залежність від учасників заклоту. Але не такою жінкою була Катерина II, щоб ділити свою владу з іншими. А тут ще наприкінці 1763 року козацька старшина почала (мабуть за ініціативи самого Розумовського) збір підписів під проханням передати гетьманську владу у спадщину династії Розумовських. К. Розумовського було викликано до Петербургу, де він відмовився від гетьманства, отримав колосальну на той час пенсію у 60000 крб. на рік. 10 листопада 1764 року Катерина II видала указ про ліквідацію гетьманства і передачу всієї влади в Гетьманщині Малоросійській колегії, до якої ввійшли чотири представника козацької старшини та чотири російських чиновника. Президент Малоросійської колегії граф П. Румянцев склав кадастр всіх земель Гетьманщини, навів порядок в системі керування, відмінив несправедливі побори, обмежив самоуправство гетьманських чиновників. Населення Гетьманщини достатньо байдуже сприйняло ліквідацію гетьманства (селянство було змучене податками й практично не приймало участі у політичному житті, козацтво вже не було організованою силою), а на козацьку старшину розповсюдили дію «Дарованої грамоти дворянству», якою дворянство Гетьманщини визнавалося єдиною правлячою силою імперії на рівні з російським дворянством.

У другій половині XVIII ст. більша частина земель сьогоднішньої України входила до складу Російської імперії та імперії австрійських Габсбургів. Катерина II не тільки об'єднала під своєю владою Лівобережжя і Правобережжя, але й приєднала до імперії татарські і турецькі землі (зокрема, Крим та Причорномор'я), а також частково землі Речі Посполитої. На західноукраїнських землях (східна Галіція) та на західній Галіції, яку населяли поляки, імперією Габсбургів було створено єдине губернаторство – Королівство Галіції і Лодомерії.

в контексті світової політичної думки

Оскільки абсолютну більшість дворян Галиції складали поляки, вони проводили достатньо жорстку політику колонізації. Багато хто з українських духовних осіб намагалися зберегти східнослов'янську культуру й мову. В 1833 році у Львові навіть була створена перша західноукраїнська національна організація «Руська трійця», яка мала за мету збереження та розвиток української культури. Але австрійська влада заарештувала значну кількість українських націоналістів і «Руська трійця» розпалася. 2 травня 1848 р. у Львові була створена Головна руська рада, яка об'єднувала українців-русинів східної Галиції і виступила на боці австрійської влади у боротьбі з польськими повстанцями. Інша частина галичан створила організацію «Руський собор», яка, навпаки, виступала на боці поляків. Таким чином, слов'янські народи в Галичині замість підтримувати одне одного, почали боротьбу між собою, що звісно стримувало розвиток української культури і мови.

В середині XIX ст. у Російській імперії відбувалися значні зміни. Важливішою з них була відміна кріпацтва у 1867 р. В імперії були створені виборні органи місцевого самоврядування – земства, проведені реформи судової системи, освіти, війська. Епоха свободи при імператорі Олександрі II благотворно позначилася на малочисельній українській інтелігенції. Члени Кирило-Мефодіївського братства почали видавати у Петербурзі журнал «Основа», який було присвячено українській тематиці. В Києві було створено українську громаду, метою якої був розвиток української мови та культури. Активність руху української громади то збільшувалась, то зменшувалась, а після Емського указу 1876 р., яким заборонявся (без особливого дозволу) друк і ввезення з закордону книжок українською мовою, фактично зникла.

Росія стрімко модернізувалася, перетворюючись з феодальної імперії на капіталістичну. Царська влада підтримувала та заохочувала відкриття нових заводів та фабрик. Почала швидко розвиватися промисловість, одним з центрів якої став південь Росії (район Донбасу та Кривого Рогу). Подальшого розвитку набули портові міста – Одеса та Херсон, а також промислові центри – Харків, Катеринослав, Юзівка. Розподіл українських земель між Російською та Австрійською імперіями здійснив суттєвий вплив на розвиток українського суспільства та його культуру у відповідних регіонах.

28 червня 1914 року розпочалася Перша світова війна. Супротивниками у цій війні стали два блоки: потрійний союз (Австро-Угорщина, Німеччина та Італія) та Антанта (Англія, Франція та Росія). Українські землі опинилися у складі двох протиборчих країн і стали ареною чисельних битв між народами. Українці, що жили на території Російської імперії, підтримували її уряд. В Австро-Угорщині

москвофіли, як і більшість слов'ян імперії бажали бачити Росію переможницею, за що піддавалися жорстоким репресіям. Українофіли підтримували Австро-Угорський уряд і навіть сформували підрозділ українських добровольців – Легіон Сечових стрільців (2500 осіб), який воював за Австро-Угорщину. Три роки постійних бойових дій спустошили західноукраїнські землі. З кожним роком війни погіршувалася ситуація і в тилу імперій, що воювали. Народи були незадоволені війною, яка затягнулася. Все частіше було чути вимоги миру, спалахували страйки та виступи по обидві сторони фронту. Назривала революційна ситуація.

У лютому 1917 р. у Петрограді почалися революційні виступи робітників, яких підтримали солдати петроградського гарнізону, а вже 2 березня імператор Микола II зрікся престолу. Вся влада перейшла до рук Тимчасового уряду, який було сформовано Державною Думою. У Києві окремі представники українських лівих партій створили власний орган влади – Українську Центральну Раду. Головою Ради було обрано історика Михайла Грушевського, який на той час перебував на поселенні у Сибіру. М. Грушевський звертався до Росії: «Ми хочемо, щоб держава, до складу котрої входить Україна, була федеративною, демократичною республікою». З тим 10 червня 1917 р. її проголосили I Універсал з вимогою надати Україні автономію у рамках демократичної і федеративної Росії.

Центральна Рада, яка утворилася в ході революції 1917 року, виникла спочатку не як державна установа, а як орган національно-культурного представництва українського народу. Розвиток революції обумовив еволюцію Ради у бік органу парламентського типу. Проте справжнім парламентом Центральна Рада так і не стала через відсутність всенародного представництва (що, втім, характерно для всіх органів влади, що виникають під час революцій). Виконавчим органом Ради була так звана Мала Рада – Комітет Центральної Ради, а урядом – Генеральний Секретаріат (після проголошення УНР – Рада Народних Міністрів), що обирався Центральною Радою за партійно-фракційним принципом. Таким чином, УНР була фактично парламентською республікою, в якій роль глави держави виконував Голова Центральної Ради (лише за декілька годин до розгону Ради німецьким окупаційним командуванням нею було ухвалено рішення про введення посади Президента республіки). На місцях в період існування Центральної Ради на території України діяли:

1. Місцеві державні органи колишньої Російської імперії.
2. Місцеві громадські органи, створені за часів імперії і тоді ж наділені державними функціями (земства і т.д.).
3. Місцеві державні органи і громадські органи з державними

в контексті світової політичної думки

функціями, створені Тимчасовим урядом Росії (продовольчі та земельні комітети і т. д.).

4. Місцеві органи, створені Центральною Радою.

5. Органи, створені стихійно населенням.

6. Місцеві державні і громадські органи, створені більшовиками (ради солдатських, робітничих, селянських депутатів, комітети тощо).

Практично всі вони були одночасно і місцевими органами державної влади, і органами місцевого самоврядування.

На жаль, за весь період існування УНР її найвищі владні органи не змогли створити власну мережу органів влади і управління на місцях, а також знайти постійні джерела фінансування державної політики, що фактично зводило нанівець всю діяльність Центральної Ради і її уряду у сфері державного будівництва. У результаті вона втратила підтримку українського народу і фактично без спротиву зійшла з історичної арени.

Українська держава гетьмана П. Скоропадського виникла в 1918 році у період громадянської війни в Україні під протекторатом і контролем австро-німецького окупаційного командування. Відсутність в цій державі представницьких демократичних органів була обумовлена конкретними завданнями, які окупаційна влада ставила перед гетьманським урядом: забезпечення армії і своїх країн продуктами харчування і сировиною. Необхідно зазначити, що навіть у таких умовах в рамках Української держави був закладений фундамент національної освітньої, науково-академічної і культурно-просвітницької систем. Проте державне будівництво в цілому в період її існування носило достатньо обмежений характер.

Влада гетьмана, незважаючи на відсутність парламенту, не вважалася самодержавною. Згідно з «Законом про тимчасовий державний лад України» від 29 квітня 1918 року, гетьману належала «влада управи» у всій Українській державі. Він призначав «отамана Ради Міністрів» і за його поданням затверджував склад уряду і розпускав його. Гетьману належала не лише виконавча, але й законодавча влада, оскільки він затверджував закони, і без його санкції ніякий закон не міг набути чинності. Законодавчі функції мав і уряд. Територіальні органи державного управління діяли в системі міністерства внутрішніх справ. Місцеві адміністрації очолювалися губернськими старостами, які за своїм статусом наближалися до російських губернаторів. Взагалі вся система влади й управління Української держави, так само як і її законодавство, були наближені до аналогічної системи Російської імперії.

Ще одним державним утворенням революційного періоду стала Директорія УНР. Однак у реальності вона була режимом військової диктатури в умовах військового часу, тому через відсутність постійної

території, коштів і т. д. не мала змоги розвивати державне будівництво.

6 січня 1919 р. Україна була оголошена Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР). УСРР була республікою з унікальною системою народного самоврядування Рад, які управляли як регіонами, так і всією Україною через свої з'їзди. При цьому більшість представників колишніх пануючих класів була позбавлена політичних прав за класовим принципом. 10 березня 1919 року III Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив першу Конституцію УСРР. Найвищим органом державної влади став Всеукраїнський з'їзд Рад, а між з'їздами — Всеукраїнський Центральний Виконавський Комітет (ВУЦВК). За російським зразком відділи уряду були названі народними комісаріатами, а уряд — Радою народних комісарів (РНК). З'їзд офіційно затвердив радянську форму державності.

Виконавча влада (виконкоми) в країні формувалася безпосередньо радами і з'їздами, при цьому голова виконкому не був головою Ради, сам же виконком був підконтрольним, підзвітним і змінюваним Радою (з'їздом Рад). Уряд — Рада Народних Комісарів (РНК) — був підконтрольним і підзвітним Всеукраїнському з'їзду Рад і його Всеукраїнському Центральному Виконавському Комітету. У свою чергу, РНК були підконтрольні місцеві виконкоми, Ради і їх з'їзди. Все це створило умови для концентрації влади в руках РНК вже на початку існування радянської державності.

26 січня 1919 року було проголошено об'єднання УСРР з РРФСР на засадах соціалістичної федерації. Спішно впроваджувалися всі здійснювані Росією перетворення, зокрема політика «військового комунізму», направлена на централізацію політичного і економічного життя країни. Хоча Україна була оголошена «радянською республікою», обрання рад відкладалися. Замість них створювалися надзвичайні органи влади — ревкоми, а також комнезами.

У 1921 — 1922 роках державний статус УСРР визначався договором про військовий і господарський союз між УСРР і РРФСР від 28 грудня 1920 року, Ухвалою РНК УСРР від 25 січня 1921 року «Про уповноважених РРФСР при Раднаркомі УСРР» і рядом інших партійних та державних актів. Номінально УСРР була суверенною державою, проте фактично федерація радянських республік, що розвивалася в 1921-1922 роках, із самого початку носила нерівноправний характер. Права центральної влади належали керівним органам РРФСР (Всеросійському з'їзду Рад і ВЦВК, Раді Праці й Оборони, Держплану, Вищій Раді Народного Господарства — ВРНГ, а також об'єднаним наркоматам військових і морських справ, шляхів сполучення, фінансів, праці, зовнішньої торгівлі, пошти і телеграфів), яким підпорядковувалися українські республіканські органи влади.

в контексті світової політичної думки

З січня 1924 року УСРР ввійшла до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік — СРСР. УСРР за Конституцією СРСР 1924 року мала декларативне право на вільний вихід із Союзу. Проте провідні напрями життєдіяльності країни (військово-морські і закордонні справи, зовнішня торгівля, залізничний транспорт) повністю входили в компетенцію лише союзного уряду. Центральним структурам шляхом створення так званих союзно-республіканських наркоматів підпорядковувалися фінансова система, питання праці, продовольства, промисловості. Статус самостійних управлінських ланок в республіках зберігали всього шість наркоматів: юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я та соцзабезпечення.

У травні 1925 року IX Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив новий текст Конституції УСРР. У ній законодавчо закріплювалося входження радянської України до складу Союзу РСР, визначалися компетенція і функції республіканських органів державної влади і державного управління, а також відношення між найвищими органами державної влади і державного управління СРСР і УСРР.

У грудні 1936 року VIII Надзвичайний з'їзд Рад СРСР затвердив нову Конституцію СРСР, яка законодавчо проголосила перемогу соціалізму в країні. Відповідно до нової союзної конституції, 30 січня 1937 року XIV Надзвичайний з'їзд Рад України прийняв нову Конституцію. Згідно з нею політичну основу республіки складали Ради депутатів трудящих міста і села. Конституція скасувала будь-яке обмеження в правах, яке досі поширювалось на деякі категорії населення. Вибори в ради ставали загальними, прямими і рівними при таємному голосуванні. Оголошувалася особиста недоторканність громадян, таємниця листування, свобода слова, друку, зборів.

Республіка, що раніше іменувалася Українська Соціалістична Радянська Республіка, одержала назву Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР). За новою конституцією фактично зникли ознаки суверенності УРСР. Разом з тим стаття 15 Конституції УРСР закріпила положення, згідно з яким територія України не могла бути змінена без її згоди. Основний закон УРСР законодавчо закріплював добровільність об'єднання УРСР з іншими радянськими республіками, а також право її виходу зі складу СРСР.

Найвищим органом державної влади УРСР стала Верховна Рада, а в період між її сесіями — Президія Верховної Ради. Щонайвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади оголошувалася Рада Народних Комісарів (РНК), згодом — Рада Міністрів УРСР.

Вже за конституцією 1936 року Верховна Рада набула рис парламенту, підлеглого урядовій і партійній владі. Фактично був здійснений перехід до монархічного управління. З середини 1950-х

Національний суверенітет: український вимір

років почалося поступове посилення регіональних еліт — як на республіканському, так і на обласному рівнях. Це надалі привело до ліквідації регіональними елітами залишків радянської системи з її соціальною орієнтацією, котра заважала приватизації ресурсів, що знаходилися в розпорядженні у цих еліт. В результаті СРСР розпався, а політична система України еволюціонує в напрямі переходу до демократії так званого західного типу.

У період перебування України в складі СРСР відбулися суттєві зміни її території.

Території, що були передані зі складу УРСР

До кого	Дата	Територія
РРФСР	1919	Чотири північних повіти Чернігівської губернії. Семенівська волость Новозибківського повіту повернута у 1926 році
	1924	Міста Таганрог і Шахти з частиною земель, що прилягають до них з півночі
Молдавська РСР	1940	Лівобережна частина сучасного Придністров'я
Чехословаччина	1946	Село Лекаровце з територією, що до нього прилягає
Польща	1951	Місто Устрики з територією, що до нього прилягає

Території, що були передані до складу УРСР

Від кого	Дата	Територія
РРФСР	1920	Південно-західна частина Обласі Війська Донського (Макіївка, Амвросієвка). Частина територій (Таганрог, Шахти) повернуті у 1924 р.
	1920	Станиця Луганська Донської області з територіями, що прилягають до річки Сіверський Донець
	1925	Путивльський повіт (без Крупецький волості), Кренічанская волость Грайворонського повіту і дві неповні волості Грайворонського і Білгородського повітів Курської губернії
	1926	Троїцька волость Валуйського повіту Воронежської губернії, частина Донецького округу Північно-Кавказького краю (околиця Станично-Луганського району на схід від річки Сіверський Донець)
	1944	Село Дар'їно-Єрмаківка і селище Кошари Червоногвардійського району Ростовської області
	1954	Кримська область
Польща	1939	Західна Україна. Повернуто Польщі: західну частину Дрогобицької області у 1945 (Бірчанській район, Лісковський район, західна частина Перемишльського району), у 1945 (Бірчанській район, Лісковський район, західна частина Перемишльського району), у 1948

в контексті світової політичної думки

		(Медиковський район), у 1951 (Нижньо-Устріцький район, натомість на частину територій Люблінського воєводства)
Румунія	1940	Північна Буковина, область Герца
	1948	Острів Зміїний
Бессарабія	1940	Буджак, північна частина Бессарабії
Чехословаччина	1945	Підкарпатська Русь (Закарпатська Україна). Село Лекаровце з прилеглою територією повернуто Чехословаччини у 1946 році
	1945	Місто Чоп та 250 км ² території Словаччини, що до нього прилягають

4.2. Формування політичних інститутів України в період становлення вітчизняних ресурсозабезпечених груп (1991-1994 роки)

Процес складання інститутів виконавчої влади в Україні після отримання нею державного суверенітету відбувався на базі вже існуючих інститутів державної влади. Останні, в свою чергу, сформувалися в результаті тривалого розвитку радянської системи влади, яка на момент розпаду СРСР вже пройшла інституційну трансформацію від представництва членів трудових колективів на територіальне представництво місцевих громад під жорстким контролем центрального рівня державної влади. Основним інструментом такого контролю була система територіальних партійних органів — від Центрального Комітету Комуністичної партії України до районних, міських та районних у містах комітетів КПУ. Ліквідація цієї системи в 1991 році суттєво підірвала можливості центру впливати на процес здійснення влади на місцях. Однак посилення владних позицій місцевих еліт у переважному більшості випадків не отримало довготривалого підкріплення ресурсним забезпеченням. Тому на протязі всієї першої половини 1990-х років відбувався динамічний пошук нових форм інституційного закріплення взаємовідносин між центральним та місцевими рівнями влади.

Аналіз закономірностей розвитку політичних інститутів передбачає, перш за все, визначення суб'єктності основних акторів політичного процесу. Для України можна виділити декілька етапів, на кожному з яких політичні інститути відображали відносини між різними групами суб'єктів політики. На першому етапі будівництва нової держави, відразу після отримання суверенітету, Україна мала досить децентралізовану систему виконавчої влади. Система рад, що дісталася у спадок від СРСР, передбачала подвійне підпорядкування галузевих органів управління народним господарством та соціальною інфраструктурою, а також органів охорони правопорядку. Всі ці органи,

крім підпорядкування по лінії відомства, в організаційному плані були відповідним управлінням та відділам виконкомів місцевих рад[185]. Таким чином, територіальні підрозділи ключових міністерств одночасно були структурними підрозділами обласних, районних, міських та районних у містах рад, а керівники ряду підрозділів (таких, як управління промисловості, капітального будівництва, сільського господарства, внутрішніх справ тощо) поряд із призначенням по лінії відомства, обиралися на посади членів виконкому відповідної ради на місцях. Керівник виконкому ради обирався на сесії відповідної ради і не міг бути зміщений зі своєї посади інакше як на сесії тієї ж ради. Керівники виконкомів обласних Рад концентрували в своїх руках всю повноту виконавчої влади на своїх територіях, що позбавляло центральний уряд легітимної можливості розпоряджатися місцевими ресурсами без їхньої згоди.

Ради мали вертикальне підпорядкування, а в період горбачовської «перебудови» ради вищого рівня отримали ще й право відмінити рішення органів виконавчої влади рад нижчих рівнів і навіть розпускати ці ради. Формально це було показником підвищення централізації влади, оскільки вся система рад таким чином стала жорстко підпорядкованою Верховній Раді України. Однак, оскільки більшість у самій Верховній Раді складала саме представники місцевих органів влади, державних установ місцевого рівня та підприємств, у реальності Рада своїми рішеннями закріплювала інтереси обласних еліт, пов'язані із децентралізацією. Аналогічний приклад можна знайти в історії, коли європейські середньовічні парламенти своїми рішеннями закріплювали суверенітет баронів на протипагу королівській владі, що ініціювала створення централізованої держави. У результаті легальна можливість скасовувати рішення органів влади нижчого рівня значно підвищила можливість керівників виконкомів обласних рад контролювати розподіл ресурсів на територіях районів та міст, що входили до складу цих областей.

Друга особливість інституційної спадщини радянської організації системи виконавчої влади в Україні полягала в тому, що на території УРСР управління важкою промисловістю, транспортом та видобуванням природних ресурсів концентрувалося по лінії так званих союзно-республіканських міністерств. Ці міністерства мали подвійний статус: підпорядковуючись республіканському уряду, вони одночасно являлися територіальними підрозділами загальносоюзних міністерств. Після ліквідації СРСР колишні союзно-республіканські міністерства значною мірою втратили свої розпорядчі функції, натомість зросла компетенція керівників промислових підприємств та їх об'єднань, а також галузевих управлінь у складі виконкомів обласних рад.

в контексті світової політичної думки

Необхідно взяти до уваги те, що у радянський період можливості отримання владної ренти для керівників виконкомів рад були обмежені як жорстким антикорупційним законодавством, так і постійним наглядом за діяльністю рад із боку територіальних партійних комітетів, які були вертикально інтегрованими в загальносоюзну структуру партійного управління суспільством. У 1991 році КПРС було ліквідовано, а після розпаду СРСР майже остаточно втратило чинність і антикорупційне законодавство, дія якого була значно обмежена ще з 1987 року.

Унаслідок ліквідації указаних вище інституційних бар'єрів контроль над основною масою державних активів перейшов до рук окремих груп регіональних еліт, які на початку 1990-х роках формувалися навколо виконкомів обласних рад як нових центрів прийняття владних рішень щодо перерозподілу ресурсів.

У вітчизняній політичній науці домінує положення, згідно якого на початку 1990-х років ключовими суб'єктами політики вважаються сили ідеологічного характеру: націонал-демократи, що після переможного проголошення незалежності прагнули розбудови національної держави, та комуністи, що намагалися загальмувати процес національного державотворення та лібералізації економіки. Проте у реальності розстановка сил на тогочасній політичній арені була дещо іншою. На тлі широкомасштабного перерозподілу державної та колгоспно-кооперативної власності в умовах занепаду й фрагментації силового та особливо дистрибутивного потенціалу радянської держави, ще наприкінці 1980-х років в Україні сформувалися нові політичні актори: бізнес-групи (що на той час мали напівлегальний статус та відносно обмежені матеріальні ресурси) та адміністративно-владні угруповання, які отримували прибутки за рахунок можливості вирішення питань, пов'язаних із владним перерозподілом ресурсів у адресному порядку.

Наявність в Україні груп інтересів, пов'язаних із отриманням ренти від експлуатації державної власності, була зафіксована дослідниками вже на початку 1990-х років. [186]. Розгортання процесів приватизації та формування ринку цінних паперів, які мали на меті масштабний перерозподіл власності, викликало до життя новітні види ренти — від доступу до цього перерозподілу та від контролю за його реалізацією. Фактично перерозподіл державної власності за допомогою органів державної влади і управління носив нелегальний характер, оскільки суперечив діючому на той час законодавству. Разом із тим, залучення до цього процесу всіх рівнів влади та управління, включаючи місцеве самоврядування, свідчить про те, що вже на початку 1990-х років нелегальний владний перерозподіл ресурсів набув системного

характеру. Саме ця системність стала одним із найважливіших факторів створення та еволюції політичної системи в незалежній Україні.

Так, в аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень «Феномен некорпоративізму: європейські реалії та тенденції інституціонування в Україні» особливо відзначається, що становлення системи відносин «бізнес–влада» в сучасній Україні пов'язане саме з формуванням нових соціально-економічних відносин і нової політичної системи, а також механізмів функціонування елементів ринкової економіки і плюралістичного суспільства. Автори доповіді роблять висновок про те, що, «нова система відносин з'явилась на масовому падінні виробництва, «шоковій терапії» та інших явищах в економічній сфері життя українського суспільства». При цьому «патронат з боку влади» перетворився на домінуючий чинник розвитку бізнесу. Ті фінансово-політичні групи, які намагалися стати автономними гравцями на політичному полі, зазвичай втрачали свою економічну основу»[187, с.27-28].

Нагадаємо, що рента від контролю за перерозподілом можна отримувати лише за наявності владних повноважень на тому рівні, де приймаються рішення щодо перерозподілу (загальнонаціональному, регіональному чи галузевому). Рента від доступу отримується завдяки близькості отримувачів до відповідного центра прийняття рішень. Звідси з точки зору аналізу основних напрямків перерозподілу власності в Україні можна виділити два основні напрямки формування системи державної влади: пов'язаний із перерозподілом ресурсів на рівні окремих регіонів (де групи інтересів набували характеру регіональних адміністративно-економічних угруповань — РАЕУ) та пов'язаний із перерозподілом на рівні галузей господарства (де групи інтересів набували характеру галузевих адміністративно-економічних угруповань — ГАЕУ).

Переважаюча більшість дослідників — як вітчизняних, так і зарубіжних характеризують ці групи як клани[188;189]. Однак насправді для груп регіональних еліт України з самого початку їх формування характерною була побудова не на засадах сімейної ієрархії (котра й є основою кланового устрою), а на функціональності пільгового доступу до ресурсів, який можна було отримати через відповідні органи влади. Голова виконкому ради, промислового об'єднання чи відомства виступав не в якості глави клану, а як рентиорієнтований державний чиновник, який здійснює контроль над владним перерозподілом суспільних ресурсів.

Система владно-розподільчих відносин, що формувалася навколо нього, будувалася не на основі жорсткої ієрархії доступу до центра

в контексті світової політичної думки

прийняття владних рішень. Вона складалася як результат боротьби за цей доступ як з боку конкуруючих між собою угруповань, зацікавлених в отриманні ресурсів, так і з боку рентоорієнтованих чиновників нижчого рівня, які змагалися між собою за право розпоряджатися конкретними ресурсами на своїх рівнях. Таким чином, угруповання регіональних еліт складалася не як жорсткі ієрархічні структури, а як мережі зв'язків між вищими посадовими особами місцевих органів державної влади та бізнесом, що народжувався на основі пільгового отримання значних суспільних ресурсів. До цих мереж входили керівники виконкомів обласних рад та їх управлінь, включаючи управління внутрішніх справ та галузеві народногосподарські управління, а також місцевих підрозділів республіканських банків, постачальницьких організацій та контрольно-наглядових органів (у тому числі прокуратура), промислових підприємств та інших державних установ. На нашу думку, для визначення описаних угруповань доцільно застосувати категорію «обласні мережі владно-бізнесових зв'язків». Саме на основі цих мереж і розпочалося формування місцевих фінансово-промислових груп.

Відповідно можна говорити про три основні етапи формування в Україні системи політичних інститутів узагалі та державної влади зокрема.

Перший етап хронологічно відноситься до кінця 1980-х-початку 1990-х років. У цей період, коли перерозподіл державної та колгоспно-кооперативної власності, що була створена в період існування СРСР, можна було здійснювати на рівні окремих регіонів [190, с.52-53], найбільш актуальними були мережі патронату, вибудовані навколо обласних органів державної влади. При цьому керівний склад цих органів, як правило, одночасно входив до складу Верховній Раді України, формуючи навколо себе парламентську більшість. Таке положення регіональних політичних еліт інституційно забезпечувало їм не лише доступ до контролю над перерозподілом ресурсів як на загальнодержавному рівні, так і на рівні окремих областей, але й прямий вплив на підтримку порядку цього перерозподілу через механізм законодавчої влади та органів охорони правопорядку.

Як правило, члени угруповань, що займали керівні посади в державних органах та установах, були представлені в місцевих радах та їх виконавчих комітетах. Окрім того, управлінці обласного масштабу, керівники торгово-постачальницьких главків та директори великих підприємств у відповідності до традицій радянської системи державного управління мали значне представництво у Верховній Раді України. Все це надавало їм можливість закріплення правомірного

характеру своєї діяльності через законотворчий процес. І хоча всю повноту влади від імені України здійснювала Верховна Рада (яка до того ж формувала і розпускала уряд та мала в своєму підпорядкуванні внутрішні війська — Національну гвардію), реальні можливості по розпорядженню державною власністю залишалися в руках обласного рівня влади.

Тому на той час місцеві органи влади роздавали право перевести розміщену на їхній території державну власність у приватну у масовому порядку і фактично без контролю з боку центральних органів влади [186]. У той же час широке представництво місцевих угруповань в парламенті юридично знімало проблему такого контролю. Таким чином, саме обласний рівень прийняття державно-владних рішень на даний період став основним у сфері владного перерозподілу ресурсів.

Відносний імунітет регіональних політичних еліт на початку 1990-х років ґрунтувався на положеннях Конституції УРСР та першої редакції Закону «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР і місцеве самоврядування», які діяли на території України з грудня 1989 року по березень 1992 року. Відповідно до цих положень уся влада в Україні концентрувалася по лінії рад народних депутатів, підпорядкованих по вертикалі Верховній Раді республіки.

Виконавча влада на місцевому рівні здійснювалася виконкомом відповідних рад, що мали таке ж вертикальне підпорядкування. При цьому Верховна Рада здійснювала всю повноту влади від імені України: формувала уряд, мала право відмінити рішення органів виконавчої влади і розпустити місцеві ради всіх рівнів. Поділу гілок влади на законодавчу та виконавчу в Україні фактично не було, хоча сам принцип розподілу влади був передбачений Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року. Керівництво виконкомів обласних рад концентрувало в своїх руках всю повноту виконавчої влади на своїх територіях і при цьому обиралося на місцях, тому центральний апарат державної влади не мав прямих важелів для його легітимного усунення [191;192]. І хоча система рад мала вертикальне підпорядкування (відповідно до «горбачовської» редакції конституції Верховна Рада України отримала право відмінити рішення органів виконавчої влади і розпустити місцеві ради всіх рівнів), реально більшість у Верховній Раді України складалася саме з представників регіональних адміністративно-економічних угруповань, що об'єднувалися навколо голів відповідних обласних рад. Так, зарубіжний дослідник українського походження Тарас Кузьо, який зробив досить значний внесок у формування ідеології вітчизняних партій та рухів націонал-демократичного спрямування, відмічає наявність у Верховній Раді України, обраній у 1990 році, 111 керівників

в контексті світової політичної думки

державних підприємств і колгоспів та 19 співробітників апарату підконтрольних їм профспілок [193, р.125–126.].

Враховуючи, що Верховна Рада України, яка знаходилася під значним впливом регіональних владних еліт, здійснюючи за тодішньою конституцією «всю повноту влади від імені України», формувала і розпускала уряд, регіональні політичні еліти мали достатню концентрацію владних важелів для впливу як на процес формування і функціонування влади, так і на процес перерозподілу власності на території своїх областей.

Відповідно групи інтересів набували характеру регіональних адміністративно-економічних угруповань. До 1992 року головним напрямом перерозподілу була так звана «чекова» приватизація, здійснювана фактично на рівні керівників державних підприємств та господарських установ, що перебували у власності держави. Хоча офіційні рішення щодо «чекової» приватизації могли прийматися і за участю галузевих органів державного управління — господарських міністерств і відомств, на той час вирішальною умовою для успішної реалізації перерозподілу була наявність груп прикриття на рівні області, до яких входили голови виконкомів Рад, керівники управлінь МВС та обласних прокуратур.

У якості яскравого та багато в чому характерного прикладу діяльності РАЕУ, що з часом перетворилася на потужну бізнес-групу на рівні держави, можна навести так звану «Київську сімку». Початок формування групи відносять ще до 1989 року, а основною її фігурою на той час називають Валентина Згурського, що у 1979–1990 роках очолював Київський міськвиконком та Раду столиць союзних республік, Москви та Ленінграду, та був депутатом Верховної Ради СРСР у 1979–1989 роках. У структурах групи він із початку 2000-х років очолив наглядові ради ЗАО «Футбольний клуб «Динамо»», промислово-фінансового концерну «Славутич» та ЗАО «Український кредитний банк».

Також дуже важливу роль у групі грали брати Суркіси, Григорій та Ігор. Григорій Суркіс в часи створення групи працював у будівельній галузі. У 1988–1991 роках був головним інженером, начальником управління, заступником начальника ВЖРО Київського міськвиконкому. У 1991–1993 роках — генеральний директор СП «Динамо-Атлантік», у 1993–1998 роках — президент АТ Футбольний клуб «Динамо-Київ», у 1992–1998 роках — президент УПФК «Славутич».

Його молодший брат Ігор у 1988–1989 роках працював заступником начальника управління житлового господарства Шевченківського райвиконкому Києва, у 1989–1990 роках — начальником відділу

Міністерства житлово-комунального господарства України. У 1990-1994 роках був директором комерційного центру СП «Динамо-Атлантік», у 1994-1998 роках — генеральний директор ТОВ «Динамо-Атлантік».

Крім них до складу групи входив Богдан Губський, на той час молодий вчений, випускник та викладач факультету кібернетики Київського університету. З 1992 по 1998 рік він був заступником голови ради «Українського кредитного банку». Одночасно з цим у 1993-1998 роках обіймав посаду першого віце-президента АТ Футбольний клуб «Динамо-Київ». У 1994-1998 роках очолював раду директорів промислово-фінансового концерну «Славутич».

Найбільш відомою постаттю у політичних колах серед членів «сімки» з часом став Віктор Медведчук, який опікував юридичний бік питань діяльності створеної РАЕУ. У 1989-1991 роках він працював завідувачем юридичної консультації Шевченківського району м. Києва, З 1990 року — президент Спілки адвокатів України, член правління Спілки адвокатів СРСР від України. В 1992 році В. Медведчук створив фірму «Міжнародна адвокатська компанія «Бі.Ай.Ем», співзасновниками якої були також Григорій Суркіс та інші члени групи. Серед основних напрямків діяльності фірми було сприяння відкриттю закордонних валютних рахунків, реєстрації підприємств у офшорних зонах та набуттю нерухомості у закордонних країнах.

Банківськими справами групи опікувався Юрій Лях, що працював у Київському міськомі комсомолу. Банківську кар'єру починав в українській філії «Інкомбанку». Пізніше продовжив свою кар'єру в ІКБ «Інокобанк», АБ «Інко», АБ «Ділова Росія». Був начальником відділу валютних ресурсів в АКБ «Україна», де трудився пліч-о-пліч з майбутнім Президентом України Віктором Ющенком. У грудні 1992 року Ю. І. Лях зайняв посаду голови правління ЗАТ «Український кредитний банк». Останній учасник «сімки», Юрій Карпенко, був онуком Лева Германа — відомого київського кримінального підприємця радянських часів.

У 1992 році РАЕУ «Київська сімка» через офшорні компанії, зокрема «Берлі менеджмент» та «Ньюпорт менеджмент» створила багатопрофільний концерн АТ «Національний інвестиційний фонд «Омега ХХІ століття»» зі структурними підрозділами «Омега-Траст», «Омега-Інвест»[194].

Вказана система стягнення ренти призвела на початку 1990-х років до посилення впливу РАЕУ на систему формування державної влади. Разом із тим, після введення в Україні посади Президента останній опинився фактично поза існуючими на той час схемами перерозподілу власності і влади.

в контексті світової політичної думки

Після заснування інституту Президента України і виборів на цю посаду до конкурентної боротьби за перерозподіл владних повноважень долучився новостворений апарат президентської влади, який групувався навколо фігури першого глави держави Л.Кравчука. Логіка боротьби створюваної швидкими темпами «президентської вертикалі» із «всевладдям рад» передбачала руйнування перш за все організаційних засад радянської системи державного управління, в основі якої лежало вертикальне підпорядкування по лінії рад.

При цьому Президенту необхідно було створити механізм компенсації побічного ефекту руйнування централізованої радянської системи побудови виконавчої влади – посилення непідконтрольності місцевих політичних еліт. Таким механізмом стала централізація жорсткого адміністративного контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування по лінії «президентської вертикалі».

Однак президентський курс на придушення регіональних центрів владного перерозподілу з самого початку не був у достатньому ступні забезпечений ресурсами влади. З одного боку, Президент мав досить значний вплив на прем'єр-міністра, а уряд згідно Закону про Кабінет Міністрів отримав повноваження як фактично складати державний бюджет, так і самостійно розпоряджатися бюджетними коштами. Однак у реальності стрімке падіння економіки через розвал господарських зв'язків, масові позабюджетні операції по переведенню державних ресурсів у приватні руки на тлі перекриття банками взаємних платежів державних підприємств та установ майже повністю знецінили бюджетні кошти.

В умовах стрімких темпів збагачення бізнес-груп, що дедалі активніше заявляли свої претензії на доступ до влади та зростання недовіри населення як до самого Л.Кравчука, так і до нової держави взагалі, Президенту загрожувала делегітимація як в очах народу, так і в очах бізнесу вже в короткотерміновому плані. Через брак часу та коштів затрати на використання силових структур для придушення численних РАЕУ для Президента не перекривали вигоду від перемоги над ними. Таким чином, складалася ситуація, при якій у Президента явно не вистачало ресурсів (включаючи підтримку з боку народу та еліт) для одночасної боротьби з усіма своїми конкурентами. З іншого боку, об'єднані в РАЕУ бізнес-групи та адміністративно-владні угруповання обрали стратегію кооперації в рамках парламентської діяльності в боротьбі проти розширення президентської влади.

У таких умовах єдиними союзниками Президента могли стати лише депутати націонал-демократичного табору, які склали у парламенті хоча й не найбільш чисельну, але найактивнішу групу «Народна рада». Після проголошення незалежності націонал-демократи опинилися

Національний суверенітет: український вимір

у надзвичайно складному становищі, так і не отримавши доступу до основних каналів розподілу ресурсів суспільства. З одного боку, розпад СРСР та виникнення суверенної української держави офіційно трактувалися як перемога національного руху, а новообраний Президент, намагаючись використати потенціал цього руху, приступив до реалізації політичного проекту створення з численних але не чисельних націоналістичних партій, рухів та організацій об'єднаної партії Конгрес національно-демократичних сил (КНДС). Саме цій політичній силі у подальшому планувалося надати можливість стати партією влади[195]. З іншого боку, від націонал-демократичного табору відійшли угруповання тінювих підприємців та керівників державних установ галузевого та територіального постачання, які до проголошення незалежності здійснювали фінансове та матеріально-технічне забезпечення діяльності національного руху. Використавши цей рух для вирішення власних завдань щодо ліквідації радянського законодавства в сфері санкцій за розкрадання державного майна в особливо великих розмірах, ці групи підприємців перейшли до співпраці як із регіональними, так і з галузевими адміністративно-економічними угрупованнями. Водночас різко скоротилися обсяги зарубіжної фінансової допомоги національно-демократичному рухові, передусім із Фонду підтримки демократії Конгресу США.

У цих умовах ситуативний союз націонал-демократичних сил із новообраним Президентом став абсолютно логічним. Не дивлячись на те, що ще у березні 1992 року на третіх Зборах Руху була відкинута пропозиція Президента стати його політичною опорою[196], по ряду питань державного будівництва спостерігалася консолідована позиція Л. Кравчука та націонал-демократів. Так, у лютому та березні 1992 року на хвилі «розбудови нової держави» та завдяки активній підтримці президентських ініціатив у парламенті націонал-демократичною «Народною радою» набули чинності Закони «Про Представника Президента України»[197] та «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування»[196]. Відповідно до цих законів за Верховною Радою України залишалися законодавчі функції і контроль за діяльністю місцевих Рад, однак вертикальне підпорядкування Рад скасовувалося, так само як і прямий вплив законодавців на органи виконавчої влади — виконкоми місцевих Рад та уряд [197, с.611-614].

У сфері компетенції законодавців залишилося лише погодження складу уряду з Президентом. При цьому було утворено абсолютно незалежну від впливу парламенту систему виконавчої влади, яка складалася з місцевих державних адміністрацій на чолі з Представниками Президента. В областях та районах такі адміністрації

в контексті світової політичної думки

перебрали на себе повноваження виконкомів, а в містах та селищах, де виконкоми були залишені — існували поряд із ними. Представники Президента отримали право контролювати діяльність рад та їх виконкомів і навіть місцеві бюджети, а також здійснювати нагляд за здійсненням Конституції і законодавства на даній території, фактично підміняючи собою прокуратуру [197, с.692-693]. До того ж районні та обласні ради були позбавлені своїх виконавчих органів і перетворилися на суто представницькі установи. Необхідно зазначити, що для того, щоб запобігти створенню нових мереж обласних владно-бізнесових зв'язків на основі об'єднання навколо державних адміністрацій, районний рівень виконавчої влади був переімпорядкований не обласному рівню, а безпосередньо Президенту. Кожен із більше ніж двох сотень Представників Президента отримував свої повноваження саме від глави держави і був підзвітний лише йому. Призначення цих державних чиновників на посади та зміщення їх було віднесено законом винятково до повноважень Президента. Згідно закону Представник Президента отримував статус вищої державної посадової особи на даній території [197, с.692-693]. Крім того, він отримав у своє відання не тільки місцевий бюджет (що реально вилучало його зі сфери впливу парламенту і органів місцевого самоврядування), але і функції контролю за здійсненням Конституції і законодавства на даній території, фактично підміняючи прокуратуру та судову владу і підпорядковуючи їх собі.

Юридична неточність багатьох сторін нових законів доповнювалася положенням про те, що всі питання діяльності Представників Президента, не передбачені законодавством, мали регулюватися безпосередньо актами Президента [197, с.697]. Крім цього, при Президенті була створена Державна Дума з чотирьох колегій — економічної, науково — технічної, гуманітарної і правової політики. Головними завданнями Думи проголошувалися вироблення стратегії державної політики і забезпечення механізмів її реалізації (останнє передбачало необхідність наявності у Думи як законодавчих, так і виконавчих повноважень) а також експертиза прийнятих парламентом законів (що при сприятливому для президентської влади розвитку подій давало б можливість дещо усунути парламентарів від законодавчого процесу). Зазначимо, що для посилення контролю Президента над своїми представниками кожен із них підпорядковувався безпосередньо йому, а не на основі вертикалі «місто-район-область». Така схема побудови державного апарату порушувала один із основних принципів державного управління: вертикальний розподіл повноважень та відповідальності, а також горизонтальний розподіл компетенції.

Національний суверенітет: український вимір

Таким чином, склалася ситуація, при якій, незважаючи на існування рад, реальне управління регіонами в інституційному плані передавалося до президентських структур.

Наступним кроком посилення президентської влади стало позбавлення вже наприкінці березня 1992 року (відповідно до нової редакції Закону «Про Представників Президента України») районних і обласних рад своїх виконавчих органів і перетворення їх у суто представницькі інституції без значних реальних повноважень. Виконкоми рад зберігалися лише в населених пунктах, однак фінансування їх діяльності залежало від рішень Представників Президента.

При цьому місцеві Представники Президента та їх адміністрації були підпорядковані не Кабінету Міністрів, а Адміністрації Президента України, яка хоча і не була передбачена законодавством, але фактично стала центральним елементом виконавчої влади в державі. Наприкінці грудня 1992 року Президент зміг провести через парламент доповнення до діючої на той час Конституції про можливість делегування Верховною Радою України Кабінету Міністрів своїх повноважень на видання декретів у сфері законодавчого регулювання суспільних відносин (стаття 97-1). У травні 1993 року парламент доповнив статтю 114-5 Конституції пунктом 7-4, який надавав Президенту право «видавати укази з питань економічної реформи, які не врегульовані законом України, що діють до прийняття відповідних законів»[199, с.157].

Однак намагання Президента створити централізовану, вертикально інтегровану систему виконавчої влади наразилося на спротив обласних мереж владно-бізнесових зв'язків, які до того ж мали значне представництво у Верховній Раді України.

Проте закріплення контролю Президента над виконавчою владою виявилось недовговічним. Президент за умовчанням не міг спертися на стійку парламентську більшість, оскільки централізація виконавчої влади зробила б неможливим вилучення політичної ренти керівниками обласних рад, які на той час тримали в своїх руках основні механізми приватизації на місцях.

Незважаючи на те, що Л.Кравчук призначив заступниками своїх представників керівників відповідних осередків Народного Руху України, останні не змогли використати наданий їм владний ресурс ні для укріплення легітимності держави, ні для закріплення власного статусу державних управлінців. У результаті переважна більшість їх так і не змогли отримати доступ до основних каналів перерозподілу на своїх територіях. Їхня діяльність, заснована на прагненні якнайшвидшої ліквідації всього, що було пов'язане із радянським

в контексті світової політичної думки

режимом, як правило, супроводжувалася гострими конфліктами з більшістю у місцевих радах. При цьому в переважній більшості регіонів націонал-демократичні організації були малочисельними (по декілька десятків активних членів на всю область) і не змогли завоювати стабільну підтримку основної маси населення. Крім того, перманентна боротьба за контроль над організаціями національно-демократичного спрямування між їх лідерами виснажила і без того незначний ресурс цих організацій.

Неспроможність націонал-демократів легітимізувати себе як основних представників всього народу України різко знизила попит на їх політичну підтримку, а відтак — і можливість впливу на процес прийняття державних рішень. Тому створення партії влади на базі організацій національно-демократичного спрямування, яка була б здатна стати об'єднаним центром більшості депутатського корпусу на всіх рівнях так і залишилося на стадії проекту. У результаті Верховна Рада України як законодавчий орган залишилася під переважним впливом РАЕУ.

До того ж Л.Кравчук не зміг встановити особистий контроль над діяльністю більш ніж двох сотень своїх представників, кожен з яких мав надзвичайно широкі повноваження у всіх без виключення галузях державної влади. Однак ці повноваження обмежувались реальним ресурсним забезпеченням місцевих угруповань, що мали представництво як у законодавчій, так і в судовій гілках влади, а також у державних підприємствах, організаціях та установах не лише місцевого, а й більш високого рівня. У той же час швидкий процес перерозподілу державної власності та створення на цій основі приватних капіталів стимулював «вищих державних посадових осіб на даній території», якими були Представники Президента при майже повній відсутності дієвого контролю з боку держави за їх діями до активної участі у вирішенні питань щодо приватизації на підконтрольних їм територіях. В умовах, коли використання наданого Президентом ресурсу влади його представники могли найбільш ефективно реалізувати лише при досягненні домовленостей з місцевими РАЕУ, їх зближення відбувалося досить швидко.

У результаті постали потужні фінансово-промислові групування на базі деяких регіонів. Серед них на Донеччині впливова група «червоних директорів» гуртувалася навколо Юхима Звягільського. Також помітною була група «Центр» Євгена Щербаня. Пізніше набрали більшої ваги «Індустріальний союз Донбасу» Віктора Гайдука та Сергія Тарути та «System Capital Management» Рината Ахметова.

У Дніпропетровській області під протекторатом губернатора та майбутнього голови уряду Павла Лазаренка найбільш потужною була

група Юлії Тимошенко, що згодом почала називатися «Єдині енергетичні системи України». Згодом впливовішими стали дніпропетровські групи «Інтерпайп» Віктора Пінчука, та «Приват» Ігоря Коломойського. У столиці набрала міцності вищезгадана «сімка». Досить потужною вважалася також харківська група, основою якої був «УкрСиббанк», до якої входили Олександр Ярославський (на той час зять губернатора області Олександра Масельського), та Василь Салигін. Інші регіони не спромоглися створити структур аналогічної потужності та програли конкуренцію за вплив на центральну владу й перерозподіл ресурсів.

Представлені у парламенті обласні мережі владно-бізнесових зв'язків, намагаючись знизити вплив Президента на прийняття законів, домоглися законодавчої заборони для Представників Президента суміщати дану посаду з членством у вищому органі законодавчої влади. Після цього були припинені депутатські повноваження понад тридцяти державних чиновників, у результаті чого можливість глави держави впливати на прийняття законів істотно знизилася. Крім того, під час внесення змін і доповнень у даний закон у березні 1993 року парламентські представники РАЕУ змогли законодавчо унормувати положення про те, що найвищими посадовими особами у своїх регіонах є не представники Президента, а голови обласних та районних рад. Натомість Представник Президента обмежувався у своїх повноваженнях лише до виконання доручень місцевої ради. Фактично це зводило обласні та районні адміністрації до положення виконавчих комітетів відповідних рад. Звуження сфери повноважень представників Президента поставило останнього в край критичне становище. Тому, коли у вересні 1993 року Верховна Рада ухвалила рішення про проведення дострокових президентських виборів, Президент вимушений був піти на поступки.

У результаті представники місцевих мереж владно-бізнесових зв'язків у Верховній Раді на початку 1994 року об'єднаними зусиллями домоглися скасування інститутів Представників Президента і місцевих адміністрацій. Було відновлено діяльність виконкомів місцевих Рад [200, с.638-639] як реальних центрів прийняття владних рішень на місцях. При цьому голови Рад усіх рівнів, що керували як Радами, так і їхніми виконкомами (тобто, поєднували в своїй особі керівництво як представницькою, та і виконавчою владою на місцях) обиралися загальним голосуванням громадян, що населяли дану адміністративну одиницю.

Таким чином, Президент не зміг домогтися легального права для усунення керівників областей (і навіть районів) із їхніх посад за своїм

в контексті світової політичної думки

одноосібним рішенням. Децентралізація виконавчої влади була відновлена.

Однак, поряд з цим, уже в 1994 році проявилися ознаки хисткості положення регіональних центрів владного перерозподілу ресурсів. По-перше, через прискорену роздачу державних активів у приватну власність обсяг матеріальних та фінансових ресурсів у руках регіональних бізнес-груп виріс настільки, що це надало останнім можливість здійснювати цілеспрямований вплив на прийняття владних рішень на обласному рівні. У той же час масштабна приватизація позбавила виконкомки територіальних рад права здійснювати контроль над більшою частиною активів на своїй території, що різко знизило цінність владно-адміністративного ресурсу на місцевому рівні. При цьому необхідно брати до уваги, що бюджетної децентралізації в країні не відбулося, тому всі фіскальні потоки від легального сектору економіки залишилися замкненими виключно на центральний рівень державної влади.

По-друге, ситуативні союзи зацікавлених груп у Верховній Раді України ніколи не були довготривалими і розпадалися відразу після отримання ними прерогатив. При цьому високий рівень фрагментації правлячої еліти на протязі першої половини 1990-х років породжував досить численні конфлікти між різними її сегментами. Ці конфлікти, в свою чергу, тягли за собою відсутність стабільного положення самого уряду, склад якого змінювався у середньому через кожні 15 місяців.

Дослідники описують даний етап інституціоналізації влади в Україні як «безформний плюралізм»[201], відзначаючи структурування суб'єктів конкурентної боротьби за перерозподіл владних повноважень у першій половині 1990-х років на основі центрів прийняття державно-владних рішень на рівні області («регіональні адміністративно-економічні угруповання»).

У цілому конфігурація розподілу владних повноважень в Україні у вказаний період відповідала паритетному співвідношенню ресурсного забезпечення суб'єктів конкурентної боротьби. Хоча формально Президент, спираючись на підпорядкований йому уряд, був розпорядником загальнодержавних ресурсів, його можливості в цій сфері були заблоковані обласними мережами владно-бізнесових зв'язків — як через генерування відповідного правового поля їх представництвами у парламенті, так і через розмивання вертикалі виконавчої влади вже на рівні областей. Таким чином, для Президента як носія централізаторської тенденції ціна придушення центробіжних прагнень обласних еліт була занадто високою. Коридор політичного маневрування Президента обмежувався можливістю спертися на одне з найміцніших угруповань для підкорення інших. Для цього дане

Національний суверенітет: український вимір

угруповання мало отримати певні владні прерогативи і ресурсні гарантії збереження свого статусу.

Якщо звернутися до історичних реалій періоду першої половини 1990-х років, то побачимо, що найбільш впливовими на той час були дніпропетровська, донецька та київська мережі владно-бізнесових зв'язків, кожна з яких у свою чергу була представлена декількома конкуруючими між собою групами регіональних еліт[163]. Дана ситуація пояснюється тим, що саме в указаних регіонах існували центри владного перерозподілу найбільш цінних ресурсів. Так, м. Київ як великий промисловий центр і столиця держави (яка відразу стала центром діяльності фіскальних резидентів) мав найбільший серед українських міст бюджет, котрий на пільгових умовах поповнювався як із державного бюджету, так і за рахунок розпродажу надзвичайно цінних для ведення великого бізнесу столичних територій та нерухомості. У Донецьку та Дніпропетровську знаходилися міністерства відповідно вугільної та металургійної промисловості, керівництва яких традиційно були пов'язані саме з місцевими групами інтересів, а ресурсна забезпеченість цих центрів владного перерозподілу постійно відновлювалася за рахунок видобування місцевої сировини.

Тому в своїй діяльності по підкоренню регіональних еліт Л.Кравчук як Президент послідовно спирався на дніпропетровську мережу владно-бізнесових зв'язків на противагу донецькій (призначивши представника Дніпропетровщини Л. Кучму на посаду глави уряду з надзвичайними повноваженнями) та навпаки (призначивши на посаду в.о. прем'єра представника Донбасу Ю.Звягільського), а в якості балансу використовував київську мережу, сформовану навколо колишнього голови Київського міськвиконкому В.Згуровського. Додатково в якості спроби створити політичний інструмент для централізації влади можна відмітити спробу Президента заснувати «партію влади» на основі націонал-патріотичних організацій – Конгрес національно-демократичних сил. Так, глави крайових провідів Руху були призначені заступниками глав Обласних державних адміністрацій із соціально-гуманітарних питань[195]. Проте обмеженість електорального ресурсу національно-демократичних організацій, непрофесійність їх кадрового складу та незацікавленість в участі у процесі реального державотворення зумовили провал даного політичного проекту.

З іншого боку, регіональні еліти Києва, Донбасу та Дніпропетровщини не підтримували централізаторських зусиль Президента, намагаючись відстоювати власні позиції в системі виконавчої влади. При цьому відсутність жорсткої ієрархії в структурі відносин у середовищі самих цих еліт не дозволила їх представникам

в контексті світової політичної думки

у центральному органі виконавчої влади спертися на об'єднаний ресурс власного регіону для довготермінового закріплення своєї позиції в уряді. В умовах гіперінфляції та надшвидкого падіння реальної заробітної платні державних службовців усіх рівнів легальні важелі управління ними були малоефективними. Для більшості з них участь у системі нелегального перерозподілу державних ресурсів стала не скільки можливістю підтримати елітарний рівень споживання, скільки можливістю вижити взагалі.

Економічні чинники в умовах відсутності чіткої вертикалі виконавчої влади стали основними факторами для впливу РАЕУ на виконавчу владу в першій половині 1990-х років. Відсутність у першого Президента Л.Кравчука реально діючої президентської вертикалі влади поряд із нестачею ресурсів як матеріального, так і ідеологічного характеру досить швидко обумовила його входження до сфери впливу однієї з впливових на той час рендоорієнтованих бізнес-груп — київської т. зв. «чудової сімки». Це загостило відносини Президента з іншими адміністративно-економічними угрупованнями, які цілком правильно розцінювали посилення столичного РАЕУ як загрозу відсторонення себе від центрів владного перерозподілу. З іншого боку, стрімке скорочення надходжень до державного бюджету, падіння виробництва та платоспроможного споживчого попиту підірвало ресурсну базу цих угруповань набагато сильніше, ніж протистояння з Президентом.

У цих умовах консолідована позиція директорів великих державних господарчих об'єднань, галузевих міністрів та керівників областей сприяла затвердженню Президентом на посту глави Кабінету Міністрів їх ставленика — директора одного з найзначніших виробничих об'єднань України «Південмаш» Леоніда Кучми. При чому для «урівноваження» впливу Л.Кучми, який представляв могутнє Дніпропетровське РАЕУ, згідно рішення парламенту його заступником було затверджено тодішнього лідера Донецького РАЕУ, колишнього директора найбільшої в УРСР вугільної шахти імені Засядька та голову Донецького міськвиконкому Ю.Звягільського. Під тиском парламентської більшості Л.Кравчук вимушений був надати новому прем'єр-міністру досить широкі повноваження як у сфері економіки, так і щодо керівництва органами державного управління. У результаті такого розподілу владних повноважень ніхто із суб'єктів політичної боротьби не зміг отримати такого каналу доступу до державних ресурсів, який можна було б використовувати без побоювання втручання з боку конкурентів.

Водночас швидкі темпи перерозподілу суспільних ресурсів у приватну власність підірвали не лише ресурсне забезпечення

ієрархічного статусу обласних центрів прийняття владних рішень, але й викликали різке зубожіння населення. У результаті відбулося падіння легітимності всіх органів влади як на вищому, так і на місцевих рівнях, що у свою чергу потягло за собою підвищення невизначеності результатів конкурентної боротьби для всіх груп політичної еліти України і реальну загрозу руйнування вкрай дестабілізованої політичної системи внаслідок соціального вибуху. Стрімке скорочення ресурсної бази всіх учасників конкурентної боротьби за владу вимагало швидкого встановлення нового балансу сил. Вихід з цієї патової ситуації було досягнуто через тимчасову картельну угоду еліт, яка передбачала компромісне рішення: майже одночасні перевибори і Президента, і парламенту, і місцевих рад.

Однак всім суб'єктам конкуренції за отримання контрольного пакету владних повноважень було ясно, що якісно змінити розстановку парламентських сил можна лише шляхом принципової зміни порядку комплектації особового складу Верховної Ради України. Враховуючи, що діюча на той час Верховна Рада обиралася за мажоритарною системою абсолютної більшості ще за радянським законодавством, коли політичні партії не були суб'єктами виборчого процесу, прийняття нового закону про вибори стало одним із засобів політичної боротьби.

Ідеологічно ця боротьба набула забарвлення протистояння двох моделей політичного представництва: етнокультурних та соціально-економічних спільнот. Тому в масовій свідомості нові вибори сприймалися як боротьба між національно-демократичними силами, що уособлювали першу модель, та орієнтованими на другу модель лібералами (що були тим чи іншим чином пов'язані з процесами адресної приватизації) й партіями лівого спрямування, які претендували на представництво інтересів найманих працівників. У такій ситуації для націонал-демократів та лівих логічним було перекласти основну роботу в рамках виборчої кампанії на партійні організації. Носії ліберальної ідеології розраховували передусім не на партійний ресурс, а на підтримку бізнесу, місцевих органів влади та мас-медіа.

Націонал-демократичні сили, зареєструвавши в Україні ряд партійних проєктів на основі використання класичних зарубіжних брендів (Демократична, Республіканська, Консервативна, християнсько-демократична, соціал-демократична та інші партії) прагнули використати цей потенціал в форматі партійно-пропорційної виборчої системи. Суттєву роль для них грало те, що електоральні можливості даного напрямку на той час обмежувалися в основному територіями п'яти західних областей, які населяли на той час лише 15% виборців[202]. Маючи досить обмежене коло відомих діячів, націонал-

в контексті світової політичної думки

демократи не могли розраховувати на те, що ці діячі зможуть забезпечити електоральну підтримку майже невідомих населенню східних, північних, південних та центральних областей місцевих кандидатів у народні депутати. Оскільки саме на націонал-демократів основна частина населення покладала відповідальність за стрімке падіння життєвого рівня, в разі використання мажоритарної виборчої системи вони не могли розраховувати на ефективність широкого використання ідеологічного ресурсу. Матеріальний ресурс цього табору після відходу від нього бізнес-угруповань був незначним. Адміністративний ресурс міг також бути використаний лише в західних областях Галичини та Волині. Тому націонал-демократи у Верховній Раді України активно відстоювали введення партійно-пропорційної виборчої системи.

Партії лівого напрямку — Комуністична та генетично споріднена з нею Соціалістична — мали розвинені структури та користувалися досить значними електоральними симпатіями основної маси населення, яке через погіршення умов життя розчарувалося в незалежності. Тому вказані партії мали значні підстави розраховувати на можливість електоральної підтримки своїх кандидатів в умовах будь-якої виборчої системи. Для них питання про зміну виборчого законодавства не грало суттєвої ролі. Натомість депутати, пов'язані з РАЕУ, відстоювали «деідеологізовану» і «департизовану» мажоритарну систему виборів, при якій найбільші преференції міг отримати кандидат, пов'язаний як із бізнес-структурами, що вели свою діяльність на території округу, так і з керівництвом виконкомів місцевих Рад. Оскільки керівники обласних Рад та великих промислових підприємств у описуваний період мали ще значний вплив на місцеві організації КПУ (до складу діючої Верховної Ради майже всі ці керівники обиралися як комуністи), представники РАЕУ в парламенті змогли конвертувати його в підтримку лівими силами законопроекту про проведення виборів народних депутатів за мажоритарною виборчою системою абсолютної більшості. Хоча положення про партії як суб'єкт виборчого процесу також попало в текст нового закону, суттєвої ролі в самих передвиборчих перегонах воно відіграти не могло, оскільки мажоритарна система формування парламенту не сприяла ні широкій мобілізації електорату на ідеологічній основі (чого прагнули досягти націонал-демократи), ні парламентському типу формування уряду (що забезпечило б фінансування групами інтересів усіх без виключення партійних організацій).

У результаті основна боротьба на виборах розгорнулася між представниками РАЕУ та лівих партій. Лідери націонал-

демократичного руху через побоювання програти вибори в округах із нелояльним до них електоратом були вимушені конкурувати між собою на обмеженій кількості округів західних областей. Наслідком стало те, що лише один з десяти кандидатів від націонал-демократів потрапив до нового парламенту. При цьому представники РАЕУ, більшість яких балотувалися у якості позапартійних самовисуванців, пов'язаних із бізнесом, отримали перемогу більше ніж у половині округів. Ліві партії теж змогли провести кожного четвертого зі своїх кандидатів.

Парламентські вибори 1994 року стали не лише першими парламентськими виборами в історії незалежної України та першими позачерговими виборами до ВР, але й першими та останніми виборами, на яких проходження до складу Верховної Ради було можливим для кандидата без використання значних фінансових коштів.

Вони досі вважаються ледь не найдемократичнішими в новітній українській політичній історії. Це пояснюється як виборчим законом (незважаючи на його багаточисельні недоліки), так і обставинами, за яких проводилися вибори. Цьому сприяли не лише низькі фінансові витрати кандидатів на проведення кампанії, а також зрозумілий, навіть дещо спрощений вибір електорату, коли кандидати репрезентували ліві, центристські та праві партії, або були позапартійними. До того ж на хід виборчого процесу не мали такого значного впливу, як у майбутньому, адміністративний ресурс та політичні технології, а багато активних представників фінансово-промислових структур більше захоплювались перерозподілом ринку на сфері впливу, ніж виборами до парламенту.

4.3. Інституціоналізація моноцентричної владної системи «обмеженого доступу» (1994-2004 роки)

Результат загального реформатування доступу до центрів державної влади в 1994 році став неоднозначним. Із одного боку, президентський пост зайняв Л. Кучма, виборча кампанія якого відбувалася під гаслами припинення грабіжницької приватизації, повернення жорсткого централізованого державного контролю в економіці та «наведення порядку», що мало на увазі ліквідацію безконтрольності регіональних еліт. З іншого боку, керівники переважної більшості областей і великих міст, а також великих державних підприємств у ході виборів отримали від населення підтвердження легітимності свого владного статусу. Однак при цьому значна кількість депутатських мандатів у радах всіх рівнів, починаючи від Верховної Ради України, перейшла безпосередньо до рук

в контексті світової політичної думки

бізнесменів. Цей фактор, поряд із уже описаним істотним посиленням ресурсного забезпечення фінансово-матеріального характеру, дозволив великому бізнесу вийти за рамки обласних мереж владно-бізнесових зв'язків. Статус народного депутата чи навіть керівника депутатської групи надавав лідеру регіональної фінансово-промислової групи легальну можливість отримати прямий доступ до Адміністрації Президента в обхід голови виконкому обласної чи міської ради. У результаті відбулося перенаправлення каналів доступу до перерозподілу ресурсів від регіональних центрів прийняття державно-владних рішень безпосередньо на інститут Президента.

Президентські вибори 1994 року також продемонстрували владно-електоральні можливості союзу бізнесу та керівників регіонів. Хоча націонал-демократичні сили активно підтримали Л.Кравчука у передвиборчій боротьбі, відмова регіональних лідерів в електоральній підтримці діючому на той час Президенту стала вирішальною для його поразки. Однак на цей час матеріальні ресурси, що знаходилися в розпорядженні керівників більшості регіонів, внаслідок активної роздачі їх у приватні руки значною мірою були вже вичерпані. Відповідно їх можливості «патрунування» бізнесу на своїх територіях різко звузилися, у той час як найбільш сильні бізнес-групи зосередили в своїх руках достатню концентрацію ресурсів для активного впливу не лише на прийняття владних рішень у цих регіонах, але й на формування персонального складу місцевих органів державного управління та самоврядування. Це зумовило початок процесу зміни ієрархії відносин у значній частині РАЕУ: в якості домінуючого суб'єкта на рівні окремих регіонів почали виступати вже не представники владно-адміністративної бюрократії — розпорядники державних ресурсів, а бізнес-групи, які просуvalи своїх ставлеників на ключові посади, пов'язані з владним перерозподілом цих ресурсів на місцевому рівні.

Прикладом може бути початок політичної кар'єри Володимира Щербаня, що до початку 1990-х років працював керівником на торгівельних та переробних підприємствах, потім почав займатися комерційною діяльністю, очолюючи компанію «Справа всіх», у 1994 році очолив обласну раду, а у 1995 році був призначений головою облдержадміністрації. До лобювання його політичного росту вважався причетним його однофамілець, один із найбагатших людей України на той час Євген Щербань.

Вказані зміни балансу ресурсозабезпеченості основних суб'єктів політичної конкуренції ознаменували початок другого етапу створення системи державної влади в Україні. Він розпочався з приходом на президентський пост Л.Кучми в 1994 році і остаточно отримав

Національний суверенітет: український вимір

організаційне оформлення із прийняттям Конституції 1996 року, згідно якої вертикаль виконавчої влади включила в себе мережу районних та обласних державних адміністрацій, фактично підпорядкованих Президенту.

Інтенсивний перерозподіл державної власності на користь рентоорієнтованих угруповань вже на середину 1990-х років привів до того, що найпотужніші з них отримали можливість самостійного (без об'єднання із парламентською більшістю) вирішального довготермінового впливу на центральні органи державної влади. Отримавши значний первісний капітал у регіонах та маючи представництво у парламенті, вони перейшли від тиску на регіональні органи владного перерозподілу ресурсів до орієнтації на президента та галузеві господарські міністерства і відомства.

Вже із середини 1990-х років надзвичайно важливим джерелом стягування ренти став доступ до посередницьких операцій з енергоносіями. Куплений за фіксованими цінами в Росії й Туркменістані під державні гарантії та за субсидії з державного бюджету природний газ перепродувався за підвищеною ціною як в Україні, так і за її межами (у Польщі, Угорщині, Словаччині). При цьому реальний облік газу як через технічні, так і через організаційні причини був неможливий, існувала можливість привласнювати його невраховані об'єми, отримуючи надприбутки від їх продажу [203, с.4]. Оскільки газ продавався за бартерними схемами, посередницькі фірми уникали оподаткування. При цьому борги посередників перед поставниками покривалися за рахунок державного бюджету.

В Україні дуже розповсюдженим є ствердження, що майже всі українські великі капітали нажито шляхом операцій у торгівлі газом. В цьому дуже велика доля правди. Так, наприклад, у 1992 році «Корпорація український бензин» Ю. Тимошенко разом з фірмою В.Пінчука «Інтерпайп», що виготовляла труби, утворили корпорацію «Співдружність», що зайнялася постачанням в Україну туркменського та російського газу та продажем продукції українських трубних заводів до Росії. В середині 1990-х років союз Тимошенко та Пінчука розпався. Тимошенко перейменувала корпорацію «Співдружність» на ЗАТ Промислово-фінансова корпорація «Єдині енергетичні системи України» (ЄЕСУ) та стала її президентом. Головним патроном компанії вважався П. Лазаренко, що у 1995 році отримав посаду першого віцепрем'єра, а з 1996 по 1997 роки був головою уряду України.

Оскільки в той час саме уряд визначав газотрейдерів, що мають постачати газ до конкретних регіонів України, завдяки Лазаренку ЄЕСУ отримала право на постачання газу до Донецької, Запорізької, Дніпропетровської, Миколаївської та інших областей, де були

в контексті світової політичної думки

розташовані більшість експортоорієнтованих підприємств металургійної та хімічної промисловості України.

У 1996 році обіг корпорації Тимошенко досягнув 4 мільярдів доларів США, при цьому її питома вага в українському експорті склала 7%, а доля в експорті з Російської федерації – 14%. У 1997-му під контролем компанії Ю.Тимошенко опинилась четверта частина всієї економіки України. Після розколу дніпропетровського клану на «родинну» (В. Пінчук, Л. Деркач, С. Тігішко) та «лазаренківську» команди Тимошенко зберегла лояльність Лазаренку. Але влітку 1997 року, коли Лазаренка було відправлено у відставку, корпорація позбавила права постачати газ на підприємства. ЄЕСУ звинуватили у приховуванні податків на суму 1,5 млрд.грн. при цьому вона залишилась винна Росії за поставки газу майже 300 мільйонів доларів[204].

Найшвидшими методами збагачення у цей час стали (поряд із уже традиційним доступом до посередницьких операцій з енергоносіями) т. зв. трастові піраміди (привласнення за безцінь ваучерних сертифікатів), придбання за мізерними цінами державних підприємств – шляхом акціонування (за підрахунками українських аналітиків, до 2001 р. 58% приватизованих підприємств належали до цієї категорії [205]), або через доведення їх до банкрутства (саме на середину – другу половину 1990-х рр. припав пік справ про банкрутство підприємств: 1994 р. – 194, 1995 р. – 2000, 1996 р. – 2800, 1997 р. – 6700 [206]). Стандартна схема банкрутства передбачала санацію державного підприємства, яке його керівництво доводило до відповідного стану, розгляд справи у суді та продаж підприємства структурам, створеним його ж керівниками. Така схема вимагала міцних зв'язків із центральними органами влади та прикриття з боку центральних фіскальних та силових структур. Тому в цей період в основі побудови груп інтересів найбільшої актуальності набули мережі галузевого характеру, вибудовані навколо центральних органів державної влади. Саме до цих мережевих структур перетікають найбільші капітали, створені в рамках РАЕУ, активно формуються нові. Разом із тим укріплення фінансової системи та податкової служби дозволило Президенту здійснювати контроль за діяльністю керівників обласних рад через політику бюджетних трансфертів. Своєчасність відправки трансфертів в регіон була необхідною умовою легітимзації статусу керівництва області, так як була безпосередньо пов'язана не лише з виплатою зарплат бюджетникам та роботою комунальних служб, але й з можливістю перерозподілу бюджетних коштів у середовищі РАЕУ. Центр часто затримував відправку бюджетних коштів, і затримки виплат населенню кожен політичний актор використав для того, щоб

Національний суверенітет: український вимір

звинуватити політичного конкурента: центр звинувачував у порушеннях фінансової дисципліни керівників регіонів, а останні — центр.

Важливим важелем тиску на керівників обласних рад була і загроза кримінального переслідування, яке могло початися за розпорядженням Президента. Масовані перевірки вказували на невдоволення центру роботою того чи іншого чиновника і були спрямовані далеко не завжди на нього особисто. Найчастіше під загрозою санкцій опинялися ввірені йому організації або пов'язані з ним бізнес-групи. Таким чином, політичний процес персоналізувався, переходячи з площини формально-інституційних відносин в площину загроз особистої безпеки конкретних акторів. Дефіцит легітимних владних ресурсів компенсувався практикою широкого використання латентних форм тиску. Диференціація обсягів асигнувань з державного бюджету до бюджетів областей та загроза санкцій з боку центральних органів влади примушувала РАЕУ до постійної демонстрації лояльності Президенту, а відтак вела до фактичної втрати ними політичної автономії.

У цих умовах регіональний принцип консолідації адміністративно-економічних угруповань поступово заміщується галузевим. Проте консолідація на основі галузевого присвоєння ресурсів суттєво відрізняється від регіональної консолідації. По-перше, її центральним елементом є не відносно автономна від владного впливу Президента персона голови обласної ради, який отримує владні повноваження та легітимацію від населення своєї області, а підлеглий Президентові керівник державного органу галузевого управління, перебування якого на своїй посаді та обсяг повноважень щодо розпорядження ресурсами повністю залежить від волі глави держави. По-друге, розрив у ресурсозабезпеченості між Президентом як розпорядником ресурсів та їх отримувачем стало на декілька порядків більшим, ніж аналогічне співвідношення між бізнес-групами та головами обласних рад у рамках РАЕУ. По-третє, характер зв'язків між отримувачами ресурсів у рамках ГАЕУ не детермінував необхідність внутрішньої консолідації. Тому здебільшого бізнес-групи, що отримували доступ до ресурсів у рамках однієї й тієї ж галузі, не об'єднувалися в корпорації, а їх партнерство ніколи не виходило за рамки картельних угод щодо ціноутворення.

Цей новий етап формування великого капіталу, пов'язаний із широкомасштабним переходом державної власності у приватні руки, фактично став підґрунтям для нової конфігурації політичної системи України. На перше місце вийшли ГАЕУ, пов'язані із отриманням ренти через галузеві розподільчі канали на загальнодержавному рівні: банківсько-фінансову, транспортну (насамперед залізницю) та

в контексті світової політичної думки

газотранспортну системи, а також металургію, вугільновидобувну, гірничозбагачувальну та хімічну галузі.

Перш за все еволюціонували в ГАЕУ угруповання Дніпропетровсько-Криворізького регіону та Донбасу, які в середині 1990-х років мали можливість розпоряджатися значними масами сировини та природних копалин на території своїх областей завдяки розміщенню відповідних галузевих міністерств саме в Дніпропетровську та Донецьку. При цьому вони зберегли регіональний характер консолідації. В той же час РАЕУ інших регіонів опинилися фактично відстороненими від основних механізмів розподілу ренти на територіальні ресурси, в тому числі прибутки від виробництва та комерційно-фінансову діяльність. Крім того, доступ до галузевих каналів владного розподілу державних ресурсів давав ГАЕУ принципові конкурентні переваги над тими угрупованнями, які так і не змогли вийти на рівень, вищий за регіональний. У результаті переважна більшість РАЕУ втратили реальний контроль над перерозподілом основних ресурсів на своїх територіях без серйозного спротиву.

Оскільки контроль за галузевим перерозподілом ресурсів вимагав утримання всієї владної вертикалі, Л. Кучма, який зайняв на той час президентську посаду, відразу ж почав форсовано будувати вертикаль самостійної виконавчої влади. Першим його кроком на цьому шляху було підпорядкування собі голів районних і обласних рад Указом Президента від 6 серпня 1994 р. «Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях»[207]. Указ цей протирічив тодішній Конституції, оскільки голови рад обиралися на свої посади населенням регіону і Президент не мав законних повноважень ні на їх усунення, ні на керівництво їхньою діяльністю.

Зменшення цінності владного ресурсу регіональних центрів виконавчої влади (виконкомів рад областей та великих міст) дозволило новому Президенту здійснити порівняно швидко відбудову президентської вертикалі виконавчої влади. Тим же Указом Президента було введено підпорядкування голів обласних і районних рад безпосередньо главі держави. Згідно діючого на той час законодавства, владні повноваження цих голів мали своїм джерелом не президентську владу, а вибір місцевого самоврядування, тому юридично Президент не мав ніяких повноважень на керівництво їхньою діяльністю. Тому протягом року між Адміністрацією Президента та виконкомами місцевих рад точилася перманентна боротьба за юридичне розмежування владних статусів. влітку 1995 року Президент, користуючись розбіжностями інтересів між фінансово-промисловими групами і керівниками виконкомів місцевих рад, зумів

Національний суверенітет: український вимір

провести через Верховну раду закон, який значно обмежив використання власних бюджетних ресурсів місцевими радами[208]. Після цього боротьба між центром і регіонами за розподіл владних повноважень завершилася укладенням нової картельної угоди еліт, вирішальний вплив на створення якої здійснили фінансово-промислові групи. Юридичне оформлення ця угода отримала у вигляді Конституційного договору між Президентом і Верховною Радою.

Цей договір фактично повністю підміняв собою стару систему нормативно-правових актів, включаючи Конституцію. Всі вони могли застосовуватися лише в тій частині, яка не суперечила договоріві[208, с.335]. Президент отримував нові конституційні повноваження в сфері виконавчої влади. Перш за все, було відновлено президентську вертикаль виконавчої влади у вигляді уряду та місцевих державних адміністрацій, глав яких призначав і зміщував зі своїх посад особисто Президент[208, с.345]. Глави державних адміністрацій підпорядковували собі діяльність місцевих рад, оскільки договір передбачав, що головою обласної (районної) ради і главою відповідної державної адміністрації є одна й та ж особа, причому обрана як голова ради загальним голосуванням виборців, які проживають на даній території.

У результаті нової картельної угоди керівники органів місцевого самоврядування отримали можливість зберегти свої владні прерогативи, але за умови підпорядкування президентській владі. Обласні та районні ради позбавлялися виконкомів, функції яких переходили до відповідних державних адміністрацій. Таким чином галузеві органи виконавчої влади також виводилися з-під контролю рад. Виконкоми Рад були збережені лише на рівні населених пунктів, однак їхні голови обиралися загальним голосуванням населення, а не на сесії ради.

Це значно збільшило затратність отримання посади глави органу місцевого самоврядування та підвищило рівень протистояння місцевих еліт. І наостанок парламент залишав за собою лише законодавчі функції, втративши право контролювати поточну діяльність уряду. Крім того, у грудні 1995 р. Президент своїм Указом затвердив формальну передачу повноважень державної виконавчої влади головам і керованим ними виконкомам рад населених пунктів[209], таким чином поставивши їхню діяльність під свій контроль. Зазначимо, що основою цих повноважень стало право вносити зміни в місцеві бюджети і встановлювати місцеві податки. Подібні бюджетні повноваження отримали також і місцеві державні адміністрації[210]. Як свідчить розглянута нами європейська практика розмежування владних повноважень, встановлення місцевих бюджетів

в контексті світової політичної думки

є прерогативою представницьких органів місцевого самоврядування за узгодженням із парламентом.

Однак те, що Президент фактично включив бюджетні питання до сфери компетенції підпорядкованої йому виконавчої влади, не означало повної політичної капітуляції всіх обласних мереж владно-бізнесових зв'язків та тих фінансово-промислових груп, які були рушійною силою діяльності цих мереж. Хоча у більшості областей та великих міст власні ресурси для великої приватизації значно скоротилися, а найбільш значимі з них опинилися під контролем центральних органів державної влади, для дрібного та середнього бізнесу доступ до місцевих центрів владного перерозподілу ще залишався актуальним[211]. На цей час злиття влади і бізнесу вже досягло того рівня, при якому майже жоден із державних чиновників більш-менш високого рівня не залишався без власної бізнес-структури у вигляді акціонерного підприємства, банку чи фонду[212].

Отримавши статус керівників обласних державних адміністрацій, ряд колишніх голів обласних виконкомів навіть посилили свій владний статус. Так, відомий підприємець В.Пінчук, який розпочинав свою бізнес-діяльність на Дніпропетровщині, зазначав, що в описуваний період «весь бізнес області» вимушений був перераховувати у персональний фонд глави обласної державної адміністрації певні суми грошей за право «працювати з ним»[213].

Таким чином, надання повноважень місцевим центрам влади від імені Президента, з одного боку, створювало правову основу для контролю глави держави за органами місцевої влади, але з іншого – надавало останнім певні владні ресурси для закріплення автономії свого владного статусу. Як і раніше, можливості Президента щодо розпорядження державними ресурсами залишалися заблокованими через колективний спротив регіональних еліт, частина яких уже була включена до складу президентської вертикалі виконавчої влади, а частина була представлена лише в парламенті та радах різних рівнів. Тому так само як і його попередник на посаді Президента, Л.Кучма вимушений був рахуватися із впливом найбільш ресурсозабезпечених обласних мереж владно-бізнесових зв'язків – київської, дніпропетровської та донецької.

При цьому дніпропетровська мережа на той час була не лише найбільш організованою, але й найменш самостійною. У той час як м. Київ і Донецька область займали вищі місця за показниками обсягу іноземних інвестицій, Дніпропетровська область майже повністю залежала від фінансування з державного бюджету. Остання обставина стала важливим фактором у виборі Президентом базової мережі

владно-бізнесових відносин для кооперації при придушенні опору децентралізаційних тенденцій, що їх генерували регіональні еліти.

Наприкінці весни 1996 року керівник Дніпропетровської області П.Лазаренко був призначений на посаду глави уряду. При цьому дніпропетровська мережа отримала пільговий доступ до державних ресурсів. Так, корпорація Єдині енергетичні системи України, очолювана Ю.Тимошенко – близькою помічницею нового прем'єра, отримала від його уряду монополію на постачання державних підприємств та установ російським газом, що поступав по державному газопроводу. При цьому в оплаті підприємств за газ було дозволено бартер, а гарантію виплати всіх можливих боргів узаканої корпорації перед російською стороною брала на себе держава[214]. Пільгові умови державного кредитування отримав дніпропетровський Приват-банк. Ряд аграрно-промислових об'єднань, пов'язаних із діючим прем'єр-міністром, отримали великі державні замовлення[215].

У якості балансу, який компенсував би посилення впливу дніпропетровської мережі на процес прийняття державних рішень, Президент намагався використати мережу харківську, наприкінці 1996 року призначивши главою своєї адміністрації (яка фактично була паралельним урядом) тодішнього голову Харківської міської ради Євгена Кушнар'ова. Крім того, зі складу донецької мережі до президентського оточення було залучено одного із найвпливовіших її представників, який послідовно виступав за посилення централізації державної влади – Миколу Азарова. Восени 1996 року він отримав надзвичайно важливу в плані контролю за владним перерозподілом ресурсів посаду глави новоствореної Державної податкової адміністрації.

Деякі автори трактують це як посилення «донецького клану». Насправді ж донецька мережа, так само як і всі інші мережі, ніколи не була внутрішньо монолітним угрупованням. Навіть відносно поверхневі журналістські розвідки відзначають наявність у ній так званих «старих донецьких» – М. Азарова, В.Бойка, Ю.Звягільського, В.Рибак, В. Януковича, яких зазвичай відносять до категорії «червоних директорів», та пов'язаних із криміналітетом «нових донецьких» – Р.Ахметова, А. Брагіна, Б.Колеснікова. У реальності високим був рівень протистояння не лише між «новими» та «старими» донецькими, але й між різними групами всередині цих умовних клітин журналістської класифікації «кланів»[212]. Тому призначення М.Азарова означало безумовне послаблення тих груп донецької регіональної еліти, які знаходилися з ним у протистоянні.

Таким чином, чергова картельна угода між групами політичних еліт України базувалася на домовленості Президента з впливовою

в контексті світової політичної думки

дніпропетровською обласною мережею владно-бізнесових зв'язків при опорі на харківську мережу в якості балансу і відстороненні частини донецької мережі (так званих «нових донецьких» та групи Ю.Звягільського) разом із менш ресурсозабезпеченими мережами інших областей від безпосереднього впливу на уряд. Правове оформлення цієї угоди було оформлене у вигляді нової Конституції, яка була прийнята в червні 1996 року.

Нова Конституція інституційно зафіксувала компроміс щодо впливу на виконавчу гілку влади між Президентом як носієм централізаторської тенденції та представленими у Верховній Раді регіональними угрупованнями. Ці угруповання через своїх представників у парламенті зберегли право надавати згоду Президенту на призначення прем'єр-міністра, затверджувати програму уряду, а також один раз протягом парламентської сесії висловити недовіру уряду[216] (що надавало Президенту право розпуску уряду, але не означало обов'язкової його відставки).

При цьому було законодавчо закріплене суттєве розширення владних повноважень Президента. Він отримав право без узгодження з парламентом відправляти у відставку як весь уряд у цілому, так і будь-кого із членів кабінету (включаючи прем'єра). До того ж глава держави отримав право в разі відсутності згоди парламенту на представлену ним кандидатуру призначати виконуючого обов'язки глави уряду. Виконуючий обов'язки прем'єр-міністра наділявся повним обсягом повноважень прем'єра. Крім того, значна частина функцій по керівництву місцевими органами виконавчої влади реально здійснювалася не через уряд, а через Адміністрацію Президента[217].

Водночас ряд норм Конституції України заклали інституційну базу для правового розмежування повноважень місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. Подальший розвиток процесу законодавчого оформлення цієї бази було здійснено в Законах «Про місцеві державні адміністрації в Україні» [218] та «Про місцеве самоврядування в Україні»[219]. Проте через компромісний характер підходу до законотворчості указані нормативні документи визначили повноваження цих органів публічної влади переважно не на функціональних засадах, а на основі галузевої компетенції. Тому на практиці виявилось, що більшість повноважень місцевих органів виконавчої влади дублюють компетенцію органів місцевого самоврядування. Це викликало проблеми в розмежуванні повноважень місцевих органів публічної влади. Фактично повноваження органів місцевого самоврядування, за виключенням населених пунктів, опинилися в сфері компетенції місцевих державних адміністрацій[217], які були більше забезпечені ресурсами державного бюджету.

Національний суверенітет: український вимір

Водночас ресурсозабезпечені групи використовували можливість через прямі домовленості з Президентом щодо призначення своїх прямих представників на посади голів Обласних державних адміністрацій отримувати контроль над місцевими адміністраціями як частинами державного механізму перерозподілу ресурсів[190]. Таким чином, із одного боку ресурсозабезпечені угруповання, включаючись у систему виконавчої влади, поступово прибирали до своїх рук джерела владної ренти, а з іншого — вимушені були постійно демонструвати лояльність Президенту, котрий управляв розподілом цих джерел.

У вказаний період картельна угода між центральним рівнем державної виконавчої влади та місцевими мережами владно-бізнесових зв'язків базувалася на тому, що центр, який управляв стратегічними галузями економіки, лояльно відносився до місцевих еліт, дозволяючи їм фактично самостійно вирішувати питання відносин власності на своїх територіях, формування місцевих фінансових потоків, а також здійснювати вплив на діяльність місцевих правоохоронних та судових органів. У свою чергу, лояльність до центру місцевих мереж була гарантовано забезпечена централізованою системою розподілу державних ресурсів, яка базувалася на вертикальній інтеграції української економіки. При цьому центральний рівень виконавчої влади утримував статус загальновизнаного всіма місцевими мережами арбітра у вирішенні міжкорпоративних конфліктів щодо перерозподілу власності та сфер впливу. У цілому таку модель виконавчої влади з повним правом можна охарактеризувати як моноцентричну патримоніалістську[220].

Придушення регіональних угруповань на чолі з керівниками місцевих рад та переведення основних каналів владного перерозподілу ресурсів на рівень центральних органів виконавчої влади, контрольованих Президентом, відбулося завдяки успішній реалізації Л.Кучмою нової владної стратегії. Вона полягала в кооперації з наближеними до нього бізнес-угрупованнями, на які він спирався у боротьбі з численними РАЕУ. Наближені групи отримували від президента ресурси в обмін не лише на лояльність до нього, а й на підтримку у цій боротьбі. В той же час, не бажаючи посилення наближених до нього угруповань, які в результаті надмірного посилення могли миттєво перетворитися із ситуативних союзників на найбільш загрозливих конкурентів, Л.Кучма вимушений був проводити постійну ротацію привілейованих груп. При цьому, віддаляючи від основних каналів перерозподілу угруповання, що посилилися завдяки доступу до цих каналів, необхідно було надавати новим союзникам ще більший обсяг ресурсів.

в контексті світової політичної думки

Достатньо показовою в цьому плані є так звана «міністерська чехарда» за часів президентства Кучми. Маючи право відправляти уряд у відставку та пропонувати парламенту кандидатуру голови уряду, Кучма часто користувався цим правом, щоб наблизити або віддалити від влади ті чи інші угруповання, що стояли за претендентами на крісло. Взагалі при ньому очільники уряду змінювалися вісім разів: В.Масол (1994-1995), Є.Марчук (1995-1996), П.Лазаренко (1996-1997), В.Дурдинець (в. о., 1997), В.Пустовойтенко (1997-1999), В.Ющенко (1999-2001), А. Кінах (2001-2002), В.Янукович (2002-2004).

Основні політичні засади конфігурації взаємовідносин між Президентом і представленими у Верховній Раді України адміністративно-економічними угрупованнями щодо впливу на виконавчу гілку влади, вибудованої на середину 1990-х років, дістали своє унормування в Конституції 1996 року[216]. Відповідно до Конституції парламент отримав право давати згоду Президенту на призначення прем'єр-міністра, затверджувати програму уряду, а також один раз протягом парламентської сесії відправити уряд у відставку. При цьому парламент не міг впливати на призначення і відставку окремих членів уряду. Натомість Президент отримав право в будь-який момент без узгодження з парламентом відправляти у відставку як будь-кого з членів кабінету (включаючи прем'єра), так і весь уряд у цілому. І хоча фактично уся вертикаль виконавчої влади підпорядковувалася Президенту, він не ніс відповідальності за її діяльність (утім, як і парламент). До того ж Президент отримав право в разі потреби призначати виконуючого обов'язки прем'єр-міністра (наділеного повним обсягом повноважень прем'єра) без згоди парламенту. Проте, навіть такий урізаний вплив законодавців на верхівку виконавчої влади нівелювався тим, що значна частина функцій по керівництву органами державного управління реально виконувалася не Кабінетом Міністрів, а Адміністрацією Президента — органом, не передбаченим Конституцією а відтак абсолютно не підконтрольним парламенту.

Реально парламент також міг не тільки проконтролювати виконання прийнятого ним бюджету, але і притягти до відповідальності винних за його невиконання. До того ж сам процес формування парламенту значною мірою опинився під контролем Президента, оскільки фактично саме підкорені останньому регіональні державні адміністрації організували вибори на своїх територіях.

Оскільки Президент таким чином зосередив у своїх руках контроль над основними каналами владного перерозподілу державних ресурсів, для більшості адміністративно-економічних угруповань, які на той час ще не мали достатніх сил для вирішального впливу на президентську вертикаль виконавчої влади, основним місцем владного конфлікту

у боротьбі за ресурси став парламент. При цьому суттєво змінилися засади консолідації парламентських угруповань у представництві інтересів. Послаблення ролі регіональних каналів владного перерозподілу поряд із посиленням ресурсозабезпеченості бізнес-угруповань зумовили втрату актуальності моделі об'єднання парламентських представників бізнесу на регіональній основі. Як угруповання, так і окремі бізнесмени, намагаючись використати ресурс консолідованої підтримки, поступово починають переходити до використання партійної моделі групового представництва. Аналітики відзначають, що приблизно з 1996 року посилюється намагання фінансово-промислових груп використати політичні партії як інструмент впливу на прийняття державних рішень[215, с. 92-93]. У період між 1996 та 1998 роками. представники бізнес-груп не лише створюють ряд нових партій, але й входять до складу керівних органів існуючих партій, як правило, з «брендовими» назвами. Останні фактично стають власністю цих бізнес-груп, представляючи собою їхні політичні активи. Так, у вказаний період отримали власників найстаріші партії націонал-демократичного табору — Демократична партія України (її головним інвестором стала господарка горілчаної імперії «Артеміда» Г.Антоньєва), Ліберальна партія України (яку очолив В. Щербань), партія «Громада», в яку вклав досить значні ресурси колишній прем'єр-міністр П.Лазаренко, Соціал-демократична партія України (об'єднана), яку очолив В.Медведчук. Нові партії створювалися вже під конкретних власників — наприклад, утворена О.Волковим партія Демократичний союз та партія «Яблуко» М.Бродського.

З іншого боку, досить чисельно представлені у Верховній Раді України «ідеологічні» партії — комуністи, соціалісти та націонал-демократи, визнаючи, що мажоритарна виборча система призвела до втрати ними впливу, почали активно лобювати ідею проведення наступних парламентських виборів за партійними списками. Необхідність створення парламентської «партії влади» усвідомлював і Президент, оскільки забезпечення лояльності депутатів обраної за партійним списком пропрезидентської фракції завжди є менш затратним та більш стабільним, ніж постійний контроль за голосуванням депутатів, які самостійно забезпечували свої виборчі компанії на мажоритарних округах. Однак перехід до партійно-пропорційної виборчої системи та формування Верховної Ради України на засадах не територіального, а політичного представництва створював би інституційні підстави для заміни президентської моделі формування уряду парламентською моделлю. Це відразу ж суттєво

в контексті світової політичної думки

знизило б значення Президента в системі владного перерозподілу ресурсів.

Тому Л. Кучма, спираючись на підтримку депутатів-мажоритарників, 1997 року зміг провести через парламент новий варіант Закону «Про вибори народних депутатів України», згідно якого за партійними списками закритого типу обиралася лише половина депутатів Верховної Ради України. Інша половина депутатських мандатів, як і раніше, розігрувалася в одномандатних округах за мажоритарною системою відносної більшості. Таким чином, політичне представництво депутатського мандату не витісняло територіального, парламентська більшість не набувала інституційно оформленого статусу суб'єкта політичної відповідальності, а відтак підстави для заміни президентської моделі формування уряду на парламентську не з'явилися.

Нова виборча система була змішаною, оскільки один і той же кандидат міг одночасно балотуватися як по партійному списку, так і по одномандатному округу одночасно. Хоча рішенням Конституційного суду від 26 лютого 1998 року вказана норма була визнана неконституційною, було визначено її легітимне застосування в ході даних виборів[221]. Таким чином, уперше громадянам України надавалася можливість обирати не лише між окремими депутатами, але й між партіями. Також уперше у цьому виборчому законі прямо знімався поріг явки виборців. Законом передбачалося, що виборці, які не брали участі у голосуванні на виборах, підтримують результати волевиявлення тих виборців, які взяли участь у голосуванні на виборах. Дане положення також було визнане неконституційним[222], однак воно повторювалося у всіх наступних виборчих законах. При цьому було встановлено досить високий прохідний поріг для партій – 4% голосів тих, хто з'явився на вибори.

У ході підготовки до виборчої компанії Президент також зумів поставити під свій контроль Центральну виборчу комісію (ЦВК), що надало йому можливість регулювати виборчі процеси як на загальнонаціональному рівні, так і в більшості великих територіальних громад. Фактично всі бізнес-групи, що претендували на представництво в парламенті та органах місцевого самоврядування в процесі виборів 1998 року, повинні були отримати на це санкцію Адміністрації Президента. Однак улітку 1997 року, напередодні виборчої компанії, яка офіційно розпочалася з 14 листопада 1997 року, Л.Кучма на вимогу США вимушений був відправити у відставку прем'єр-міністра П.Лазаренка, який об'єднував навколо себе найбільш ресурсозабезпечені на той час нафтогазове та металургійне ГАЕУ. До периферії останнього входили ряд РАЕУ (Дніпропетровське,

Запорізьке, Кіровоградське) та окремі бізнес-групи менш значного масштабу. П.Лазаренко, який після відставки втратив доступ до основних каналів владного перерозподілу державних ресурсів, зміг використати свій вплив для монополізації контролю над виборчим процесом на Дніпропетровщині та в окремих виборчих округах на території Кіровоградської та Запорізької областей.

При обговоренні питань про доступ до влади Адміністрація Президента могла піти на деякі поступки лише деяким із найбільш впливових бізнес-груп. Для менш впливових угруповань нехтування «правилами гри» не допускалося. Як один із прикладів (до речі, майже одиничних) можна навести ситуацію з підприємцем Нікуліним, який всупереч рекомендаціям Адміністрації Президента зайняв посаду міського голови Кіровограда після виборів 1998 року і намагався проводити власну лінію у відношенні перерозподілу ресурсів цього обласного центру. Його було заарештовано у досудовому порядку за обвинуваченням у корупції, яке не було навіть обґрунтованим юридично (хоча у слідчих органів завжди є така можливість), і демонстративно звільнено без суду відразу ж після проведення чергових виборів міського голови після декількох років утримання в СІЗО для хворих на туберкульоз.

Скорочення обсягу державних активів, які Президент вимушений був постійно роздавати задля збереження свого статусу, підривало можливості централізованого контролю над діяльністю місцевих органів виконавчої влади, кадровий склад яких все більше зрощувався з ресурсозабезпеченими угрупованнями як місцевого, так і загальноукраїнського масштабу.

Це проявилось вже у ході парламентських виборів 1998 року, коли Адміністрація Президента вимушена була рахуватися з неконтрольованістю результатів виборчої кампанії в ряді округів, контрольованих певними ресурсозабезпеченими угрупованнями (група П.Лазаренка, «нові донецькі», група Суркісів-Медведчука) [212]. Парламентські вибори 1998 року засвідчили досить високий попит на парламентський мандат із боку бізнес-груп різного рівня. До Верховної Ради України III скликання Центральною виборчою комісією було зареєстровано 1533 кандидатів в народні депутати — представників бізнесу. Працівники приватних підприємств, товариств із обмеженою відповідальністю та акціонерних товариств становили 24,76% від усіх кандидатів [215, с. 94]. Причому заради мінімізації витрат на виборчу компанію ряд бізнесменів домоглися включення себе до прохідної частини кандидатських списків ряду партій, що ідентифікувалися як ідеологічні. Крім того, на певні бізнес-групи були орієнтовані такі виборчі проекти як Партія зелених, «Громада» та Соціал-

в контексті світової політичної думки

демократична партія (об'єднана). Всього депутатами III скликання стало 96 представників бізнесу, що склало відповідно 21,57% від конституційного складу Верховної Ради України. Наприклад, Партія Зелених України за своїми списками провела до парламенту 19 народних депутатів, серед яких 13 були бізнесменами.

Однак необхідно зазначити, що серед усіх численних мереж адміністративно-бізнесових зв'язків у результаті проведення виборів 1998 року до складу Верховної Ради України за змішаною системою можливість отримати окреме парламентське представництво у вигляді самостійної фракції реалізували лише дніпропетровське та київське об'єднання бізнес-груп (відповідно «Громада» та СДПУ(о), а також бізнес-групи, пов'язані з хімічною промисловістю (Партія Зелених України).

Здатність Президента утримувати владу незалежно від результатів виборів зумовила легітимацію його статусу центральної фігури процесу перерозподілу в очах найпотужніших бізнес-груп. Це зумовило все більш тісну їх кооперацію з Президентом. За даними експертів, наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років великий капітал України представляли два донецьких, два дніпропетровських, київське та харківське бізнес-угруповання. Цей союз виходив за рамки класичних патронально-клієнтських відносин. Великий капітал надавав фінансову підтримку Президентові у його боротьбі за концентрацію влади, а Президент управляв розподілом джерел ренти, дозволяючи тим самим уникати гострих конфліктів у середовищі найпотужніших бізнес-груп і сприяючи швидкому збагаченню великого капіталу. Примітивне розкрадання чи експлуатація державної власності, кредити та субсидії як джерело ренти на цей час втратили свою актуальність. Основними способами отримання надприбутку стали податкові пільги, адресна приватизація, доступ до дешевих енергоносіїв. Все більшого значення в процесі владного перерозподілу ресурсів набувала банківська діяльність.

Так, фінансові оглядачі відмічали, що із середини 1997 року по кінець 1999 року уряди Пустошойтенка та Кінаха неодноразово брали у комерційних банків (фінансове благополуччя яких у свою чергу залежало, перш за все, від рішень НБУ про надання їм права обслуговування бюджетних виплат та комунальних платежів) короткострокових кредитів, узятих для бюджетних виплат зарплат і пенсій під «близько 70% річних»[223]. При цьому саме перебування в ГАЕУ тих чи інших бізнес-груп було пов'язане насамперед із можливістю доступу останніх до Президента. В 2001 році досить на той час близьке до джерел витoku реалістичної інформації видання «Дзеркало тижня» констатувало, що в Україні «уже побудовано

потужну владну вертикаль, уже встановлено контроль над процесами приватизації, уже створено інститут фаворитів, уже визначено умови, виконавши які, в цей інститут можна потрапити»[224].

Саме в цей період остаточно оформилися й головні засади моделі т. зв. фасадної демократії, коли інститути політичного представництва і волевиявлення (політичні партії, Верховна Рада, вибори) перетворюються на інструмент досягнення інтересу ресурсозабезпечених угруповань[225; 226]. Між цими угрупованнями було досягнуто певних неформальних домовленостей та угод щодо правил доступу до центрів прийняття державно-владних рішень, у той час як аутсайдери конкурентної боротьби за владу, які не мали за собою достатньої кількості ресурсів та не займали відповідних статусних позицій, поступово відсторонялися від впливу на політичний процес. Цю систему влади в західній літературі прийнято називати «демократією обмеженого доступу».

Таким чином, Л.Кучма на протязі першого терміну свого перебування на посаді глави держави вимушений був здійснювати політику кооперації з основними акторами патронально-клієнтських відносин, за посередництвам тактики *divide et impera* всіляко ослабляючи їхній вплив і шляхом неформальних торгів нав'язуючи вигідний для себе баланс консенсусу бізнес-угруповань і президентської влади. Завдяки цьому йому вдалося встановити власний контроль над державним механізмом перерозподілу ресурсів, що знаходилися у державній власності. Бізнес-угруповання орієнтувалися на доступ до Президента заради отримання контрольованих останнім матеріальних ресурсів і податкових пільг. Це стало, з одного боку, вирішальною умовою збагачення в Україні, а з другого — основою стабільності президентської влади[215, с.93-95; 27]. Відповідно ціна придушення Президентом бізнес-груп, незадоволених форматом встановлених відносин, значно знизилася. Однак уже через декілька років владного перерозподілу на користь олігархів обсяг державного сектору економіки, який становив основу ресурсної бази Президента, значно скоротився. Натомість перетікання власності до рук великого бізнесу, почало змінювати баланс сил на користь останнього, похитнувши владну позицію глави держави. Інтерес ресурсозабезпечених груп у прямому доступі до державного бюджету без посередництва Президента як розпорядника державних ресурсів зумовив їх консолідований виступ проти нього.

Президентські вибори 1999 року Л.Кучмі вдалося виграти лише за рахунок використання апробованої перед цим у Російській Федерації технології залякування великого бізнесу загрозою «реставрації комунізму», яка забезпечила діючому Президенту ситуативну

в контексті світової політичної думки

підтримку не лише найбільших ресурсозабезпечених угруповань, але й середнього і навіть дрібного бізнесу.

Тому на початку другого терміну перебування при владі Л.Кучма намагався реалізувати курс на відсторонення від центрів владного перерозподілу найсильніших угруповань, що претендували на встановлення власної гегемонії. Президентські вибори 1999 року стали черговим свідченням стабільності положення президентського центру влади. Ще напередодні виборів було зрозуміло, що в умовах різкого падіння довіри виборців до діючого Президента його шанси на перемогу мінімальні. Практично кожен кандидат неадекватного спрямування, який виходив удругий тур поряд з Л.Кучмою, автоматично міг здобути перемогу на виборах. Найбільші шанси на перемогу мав лідер СПУ О. Мороз, який у своїй програмі дотримувався соціал-демократичної орієнтації європейського типу, що надавало йому можливість підтримки як лівого, так і проєвропейськи орієнтованого електорату. Тому виборча команда Л. Кучми взяла курс на проведення у другий тур виборів поряд зі своїм кандидатом досить керованого владою лідера КПУ П.Симоненка. Значну роль у цьому зіграли уміле використання адміністративного ресурсу. У травні – червні 1999 року пройшла кампанія по висуванню Л.Кучми як претендента на кандидати в президенти практично кожним трудовим колективом великих бюджетних організацій та підприємств. Надалі, за заявою голови місії міжнародних спостерігачів на виборах С.Осборна, посадові особи активно проводили агітацію за Л.Кучму і проти його конкурентів, співробітники міліції звітували перед МВС про хід голосування і кількість виборців, які підтримали діючого Президента. Через підконтрольні виконавчій владі засоби масової інформації здійснювалося масоване нагнітання в підприємницьких масах страху перед перспективою «реставрації комунізму». Так, за даними Європейського інституту ЗМІ, який проводив моніторинг виборчої кампанії, на телеканалі УТ-1 Л.Кучмі на початку листопаду було присвячено 6 годин телевізійного ефіру, а його формального опонента П. Симоненку – 1 година. Канали «1+1» та «Інтер» присвятили Л. Кучмі відповідно у 2,4 та 2,1 рази більше часу ніж П.Симоненку. Причому, повідомлення про Президента були позитивними або нейтральними, а про його опонента – тільки негативними. Вважається, що певну роль відіграла також підтримка Л. Кучми впливовими представниками фінансово-промислових кіл України та Росії (зокрема Б. Березовським).

У результаті виборчої компанії Л. Кучма не лише набрав 56,25% голосів виборців, що з'явилися на дільниці, але й отримав на 1 млн. голосів більше, ніж на попередніх президентських виборах улітку 1994 р., коли за нього проголосувало ледве більше за 14 млн. громадян.

Після президентських виборів розстановка політичних сил у законодавчій гілці влади, де досі домінували представники лівих сил, зазнала кардинальних змін. Депутати-мажоритарники були залучені до існуючих провладних та націонал-демократичних фракцій та до створення нових. Уже 13 січня 2000 року одинадцять парламентських фракцій (частина з яких виникла завдяки залученню до них депутатів-мажоритарників) заявили про створення правочентристської більшості у Верховній Раді та прагнення до конструктивної співпраці з Президентом і урядом, спрямованої передусім на реформування української економіки. Новим головою парламенту обрали лояльного до Президента Івана Плюща. Цей процес дістав назву «оксамитової революції» у Верховній Раді України. До кінця скликання у складі парламенту перестали існувати опозиційні фракції СПУ-СелПУ, ПСПУ та «Громада», частина депутатів яких була перекуплена іншими фракціями. Таким чином, Президент знову продемонстрував свою здатність «поза електорального» переформатування політичного представництва у складі діючого парламенту шляхом, який повністю відповідав нормам діючого законодавства і не міг бути оскаржений у судовому порядку жодною з політичних сил.

Однак уже на початку 2000-х років внаслідок масштабної роздачі державної власності співвідношення балансу матеріальних ресурсів, що знаходилися в розпорядженні держави та бізнес-угруповань, остаточно змінилося на користь останніх[215, с.97]. Найпотужніші бізнес-групи завдяки надаваній їм ренті зосередили в своїх руках концентрацію ресурсів, достатню для вирішального впливу на прийняття державних рішень. У той же час різке скорочення державного сектору економіки в результаті владного перерозподілу Президентом державних ресурсів на користь бізнес-груп суттєво звузило владні ресурси глави держави. Він продовжував контролювати процеси великої приватизації та розподілу ренти від використання державних ресурсів, однак їхній обсяг став значно меншим у співставленні з ресурсами найбільш сильних бізнес-груп. Таким чином, уже на початку 2000-х років схема «ресурси в обмін на політичну лояльність» почала втрачати актуальність. Це дозволило найбагатшим бізнес-групам у політичній площині поступово переорієнтуватися від боротьби за вплив на Президента як «патрона» на боротьбу за реальну політичну владу для самих себе. В 2001 році у якості відносно незалежних від Президента центрів політичного тяжіння оглядачі відмічали бізнес-групи Рината Ахметова (яка виступила основним інвестором та організатором виборчої компанії Партії Регіонів на парламентських виборах 2002 року), київської «чудової сімки» із парламентським представництвом у вигляді фракції СДПУ(о) Віктора Медведчука,

в контексті світової політичної думки

а також колишнього голову Національного банку України та прем'єр-міністра Віктора Ющенка, котрий позиціонувався як діяч, що має вагомий підтримку з боку США та міжнародних банківських кіл[224]. Кумулятивний ефект влади детермінував тенденцію посилення ролі цих центрів у процесі владного перерозподілу ресурсів за рахунок входження до сфер їх впливу ряду більш дрібних бізнес-груп та частини істеблішменту. Однак навіть у цей період позиція Президента не зводилася до ролі «політичного брокера», що вимушений «видавати» контрольовані державою ресурси в залежності від того, який тиск здійснює на нього те чи інше угруповання. Напроти, Л.Кучма досить ефективно використовував протиріччя між найсильнішими бізнес-угрупованнями для підтримки власного статусу як основного центра прийняття владних рішень та посилення легітимації президентської влади. При такій розстановці сил ряд бізнесменів, які у минулому змогли отримати ресурси від близькості до центру їх політичного перерозподілу (П. Порошенко, Є. Червоненко, М. Мартиненко та інші), а потім були відтиснуті на периферію, не бачили для себе можливостей повернути свої позиції в рамках інституційного поля політичної конкуренції.

Вже наприкінці 2001 року відправлена у відставку парламентським рішенням колишня віце-прем'єр з питань паливно-енергетичного комплексу Юлія Тимошенко, яку підтримував співвласник «Приватбанку» Ігор Коломойський, змогла об'єднати ряд периферійних бізнес-груп та лідерів парламентських опозиційних партій — від націонал-демократів до соціалістів в широкому політичному проекті, що розпочав акцію «Україна без Кучми». Ця акція стала першою після 1994 року спробою відтиснути на периферію владного перерозподілу бізнес-груп повернути свої позиції шляхом відсторонення діючого Президента від влади.

І хоча Л.Кучма продовжував залишатися найвпливовішим суб'єктом на політичному полі країни, в очікуванні чергових президентських виборів 2004 року чимало політиків та бізнесменів виявили прагнення диверсифікувати ставки лояльності до центрів політичної влади[224]. У цих умовах отримання представницького мандату для них стало однією з гарантій успішності бізнесу.

Для обмеження можливості доступу до влади через партійні списки неконтрольованих Адміністрацією Президента груп, через підконтрольну їй парламентську більшість у 2001 році було проведено положення про порядок державного фінансування партій. Так, ст. 17 Закону «Про політичні партії в Україні» вказувала, що право на відшкодування витрат, пов'язаних із передвиборною агітацією, а також право на фінансування статутної діяльності мають лише партії, що

пройшли до Верховної Ради [227, Ст. 118]. Більше того, кошти виділяються державою пропорційно кількості отриманих голосів. У ст. 56 Закону «Про вибори народних депутатів України» було встановлено, що грошові застави, які на виборах має внести кожна партія, повертаються лише партіям, що подолали прохідний бар'єр. Якщо ж партія не увійшла до складу Верховної Ради, то у восьмиденний строк з дня офіційного оприлюднення результатів виборів надана нею грошова застава перераховується до державного бюджету [228, Ст. 265]. Цей приклад яскраво демонструє механізм, який був запроваджений для збереження позицій домінуючих владних угруповань та фактично утворював «замкнене коло»: якщо партія має доступ до фінансових ресурсів і вкладає їх у виборчий процес, то вона має найбільші шанси на відшкодування своїх витрат. Зрозуміло, що, починаючи з цього етапу, такі обмеження могли подолати лише партії, що мали підтримку великих фінансово-промислових груп, які в свою чергу, отримували ресурси від пільгового доступу до державного бюджету. Таким чином, система обмеженого доступу до державної влади інституційно повністю оформилася.

У ході виборчої компанії 2002 року спостерігалася масове входження представників бізнесу у виборчі списки всіх без виключення політичних партій та виборчих блоків на виборах всіх рівнів — від сільських рад до Верховної Ради України. Вартість мандату депутата Верховної Ради України у порівнянні з попередніми виборами зросла з сотисяз до декількох мільйонів гривень. Тому на мажоритарних округах саме представники бізнесу склали більшість переможців. І хоча ЦВК як прямих представників бізнесу у обраній в 2002 році Верховній Раді України відмітила лише 195 депутатів, що склало 24,42% від складу парламенту [229], у реальності ця цифра була значно більшою.

На виборах 30 березня 2002 року пропрезидентський блок «За єдину Україну!», набравши за партійним списком лише 35 із 225 мандатів, фактично зазнав поразки. Проте за рахунок 86 мажоритарних депутатів, що висувалися від цього блоку та 54 депутатів-самовисуванців, що приєдналися до нього вже після виборів, Адміністрації Президента вдалося сформувати найбільшу у Верховній Раді IV скликання фракцію чисельністю в 175 чоловік (39,2% депутатського корпусу).

Однак через скорочення загального обсягу владних ресурсів і перспектив підвищення затрат на легітимацію президентської влади Л.Кучма вимушений був знову перейти від стратегії придушення до більш дешевої стратегії кооперації з найбільш сильними бізнес-угрупованнями, виділивши їм представництво у владних центрах перерозподілу ресурсів. Так, об'єднані навколо Р.Ахметова донецькі

в контексті світової політичної думки

бізнес-групи отримали представництво в уряді. При цьому впливовість їх ставленика на посаді прем'єр-міністра В.Януковича Л.Кучма компенсував призначенням на посаду першого віце-прем'єра одного з основних опонентів «нових донецьких» — М.Азарова.

Представник найсильніших на той час конкурентів донецького угруповання — київської «чудової сімки» В.Медведчук був призначений главою Адміністрації Президента. Свій власний контроль в органах влади Президент закріпив через проведення на посаду голови Верховної Ради України колишнього керівника своєї Адміністрації — В.Литвина. Таким чином, шляхом кадрових призначень на ключові владні посади Л. Кучма створив баланс сил, при якому основні бізнес-групи хоча й отримали прямий доступ до центрів владного перерозподілу ресурсів, але не могли реалізувати ренту від цього доступу без санкції Президента. Разом із тим, допущені до владних центрів бізнес-групи забезпечили Президенту досить стабільну підтримку парламенту в його протистоянні з менш значними, але численними периферійними угрупованнями, які претендували на пільговий доступ до владного перерозподілу. Таким чином, реалізуючи стратегію кооперації з домінуючими бізнес-групами, Л.Кучма зміг забезпечити лояльність до себе парламентської більшості на протязі всього подальшого періоду свого президентства.

Така розстановка сил провідних суб'єктів політичної конкуренції не залишала відтиснутим від центрів владного перерозподілу групам інституційних можливостей для отримання пільг для свого бізнесу. Зменшення можливостей пільгового доступу до державної власності (у тому числі бюджетних коштів) та отримання адресних податкових пільг вело до скорочення ресурсозабезпеченості периферійних бізнес-груп, що робило для них значно більш важким просування своїх представників у наступний склад парламенту. Таким чином, у рамках побудованої Л.Кучмою системи здійснення влади периферійні бізнес-групи не бачили для себе перспектив підвищення елітного статусу та пільгового доступу до суспільних ресурсів.

Проте створена Л.Кучмою система балансу груп інтересів із самого початку несла в собі чинники дестабілізації. Першим з них було те, що механізм підтримання лояльності до Президента базувався на масштабній роздачі державної власності. Це досить швидко скорочувало її обсяг та вело до зміни балансу ресурсозабезпеченості всіх претендентів на владу не на користь глави держави. Крім цього, збільшення обсягу ресурсів, які поступали на потреби бізнес-угруповань, різко зменшувало не лише фонди суспільного споживання, але й скорочувало можливості подальшого освоєння ресурсів суспільством. Постійне скорочення надходжень у державний бюджет

унеможливило масштабні інвестиції в економічний розвиток, що тягло за собою зниження якості життя основної маси суспільства та відповідно збільшувало затрати на легітимацію президентської влади.

Потенціал, який на той час був накопичений ресурсозабезпеченими угрупованнями, що опиралися на ресурси промислово розвинених та торгово-трейдерських регіонів, дозволяв їм переорієнтуватися від доступу до Президента як центра перерозподілу державних активів та владної ренти на самостійні домовленості щодо розподілу сфер впливу. В інституційному плані це передбачало не лише перенесення центра боротьби за формування вищого органу виконавчої влади з Адміністрації Президента в парламент, але й автономізацію прийняття владних рішень на рівні окремих областей.

Намагаючись протистояти тенденціям децентралізації виконавчої влади, Л. Кучма на початку 2000 року ініціював проведення референдуму, на якому були схвалені президентські пропозиції щодо реформатування системи державної влади. Ці пропозиції передбачали значне скорочення кількості депутатів парламенту та створення його верхньої палати, яка отримувала б право затверджувати прийняті нижньою палатою законопроекти. При цьому членами верхньої палати, яка представляла б регіони, мали стати глави відповідних обласних адміністрацій, які б призначалися Президентом[230]. Фактично реалізація положень референдуму підривала б можливість фінансово-промислових груп впливати на прийняття державних рішень через механізм парламенту. Це було прямим порушенням умов картельної домовленості між ними та Президентом, яка була укладена при прийнятті Конституції 1996 року. Тому всі ресурсозабезпечені групи єдиним фронтом виступили проти президентських ініціатив.

Оскільки придушення такого виступу виглядало надзвичайно затратним, Л.Кучма відмовився від своїх пропозицій щодо посилення централізації виконавчої влади. У подальшому доступне для нього поле політичного маневрування звузилося до розподілу частин механізму державної влади між найпотужнішими фінансово-промисловими групами в обмін на визнання ролі Президента як арбітра у вирішенні міжклітних суперечок. Проте зосереджений в руках цих груп обсяг ресурсів був уже цілком достатнім для того, щоб спільно здійснювати вирішальний вплив на прийняття державних рішень всупереч волі Президента, який до того ж вичерпав конституційний термін своїх повноважень.

В результаті з середини 2000-х років розпочався третій етап формування системи владних відносин в Україні. На цей час змінилася і система формування української політичної еліти — переважно на

в контексті світової політичної думки

основі фінансово-банківської діяльності. Це пов'язано з остаточною втратою рентабельності абсолютної більшості виробництв в Україні. Адміністративно-економічний статус більшості угруповань змінився адміністративно-фінансовим. У самих угрупованнях змінилася ієрархія відносин між державними службовцями та бізнесом, оскільки найпотужніші бізнес-групи отримали ресурсну можливість просувати на державні пости (як у міністерствах та відомствах, так і в держадміністраціях) власних ставлеників, що захищали безпосередньо їхні інтереси. Через постійне скорочення ресурсної бази суспільства загострилася конкуренція між уже сформованими бізнес-групами на рівні публічної політики через підконтрольні їм партії та медіа-холдинги.

Напередодні президентських виборів 2004 року, у яких Л.Кучма згідно законодавства вже не мав права брати участі у якості кандидата, побудована персонально під нього система державної влади мала два логічних напрями розвитку. Перший з них — практичне призначення діючим Президентом свого наступника з передачею йому функції контролю за владним перерозподілом державних ресурсів, які склали ще близько 20% економіки. Однак такий варіант, апробований у 1998 році у Росії, різко змінив там розстановку політичних сил і призвів до витіснення практично всіх найбільш ресурсозабезпечених бізнес-груп із політичної сфери. В тогочасних українських реаліях таким наступником вважався глава уряду В.Янукович, за яким стояло найбільш сильне об'єднання бізнес-груп Донбасу. Отримання останнім контролю над владним перерозподілом створювало загрозу ліквідації усталеного порядку доступу до ресурсів не лише для великих бізнес-груп, але й для бізнесу регіональних масштабів, який знаходився в орбітах призначених Л.Кучмою глав державних адміністрацій. Ці глави цілком слушно усвідомлювали, що їх буде витіснено зі сфери перерозподілу через необхідність «працевлаштування» кадрів з команди нового Президента.

Їх настрої найбільш промовисто висловив тодішній глава Харківської обласної державної адміністрації Євгеній Кушнар'єв: «Якби було можливо, я б на колінах умовляв Леоніда Даниловича залишитися на третій термін». Тому більшість керівників обласних державних адміністрацій та ті з бізнес-груп, які були задоволені своїм місцем у існуючому на той час порядку владного перерозподілу, були зацікавлені в такому напрямку розвитку подій, при якому Л.Кучма зберігав би свою роль основного центра прийняття рішень по розпорядженню державними ресурсами.

Існувало три варіанти реалізації такого сценарію. Перший передбачав участь Л.Кучми у виборах, незважаючи на конституційну

заборону. Щоб обійти її, у грудні 2003 року було прийняте рішення Конституційного суду України. Сподіватися на такий розвиток подій прихильникам діючого президента дозволяв той факт, що вперше Л.Кучму було обрано Президентом у 1994 році, тобто ще до прийняття Конституції. Майже одразу після його перемоги у 1999 році один із найближчих та найвпливовіших радників Кучми на той час О.Волков заявив, що ця норма не є однозначною, бо після прийняття Конституції Л.Кучму обирали всього один раз. Після цього висловлення О.Волкова припущення про можливість ще одної каденції Кучми неодноразово висловлювали як провладні, так і опозиційні політики.

За рік до президентських виборів 2004 року дві групи депутатів звернулися до Конституційного суду з поданням для отримання офіційного роз'яснення положення конституції, згідно якого одна й та ж особа не може обіймати посаду президента більше, ніж два терміни підряд. Рішення суду дозволяло Л.Кучмі висувати свою кандидатуру на президентських виборах. Однак сам Л.Кучма при цьому неодноразово заявляв про своє небажання балотуватися.

Одночасно з цим опрацьовувались сценарії, пов'язані з конституційною реформою. Так, за шість днів до винесення рішення суду депутати 276-ма голосами попередньо ухвалили зміни до Конституції, згідно яких у 2004 році мали б відбутися всенародні вибори Президента України терміном на півтора роки, а навесні 2006 року новий склад Верховної Ради мав обрати Президента вже на п'ять наступних років. Опозиція заявляла, що завдяки цьому Л.Кучма зможе повернутися на посаду Президента вже у 2006 році.

Інший варіант, вважаючи, що реформа передбачала суттєвий перерозподіл повноважень між президентом та прем'єр-міністром на користь останнього, надавав Л.Кумі можливість фактично залишитись першою особою у державі, але вже на чолі уряду. Але існували великі сумніви, що в Верховній Раді знайдеться триста голосів для прийняття потрібних змін до Конституції на наступній черговій сесії. Згодом ці сумніви підтвердились, а коли реформу по переходу з президентсько-парламентської до парламентсько-президентської системи було ухвалено у грудні 2004 року, питання прем'єрства Кучми вже втратило актуальність.

4.4. Динаміка поліцентричної владної системи «обмеженого доступу» (2004-2017 роки)

Несприятлива зовнішньополітична кон'юнктура першої половини 2000-х років (викликана, в першу чергу, прагненням США встановити контроль за газотранспортною системою України через заміну її непоступливого Президента) закрила перед Л.Кучмою перспективу

в контексті світової політичної думки

політичної діяльності. Експансія донецького угруповання, що консолідовано просувало діючого прем'єр-міністра В.Януковича на посаду Президента, викликала спротив з боку ряду сильних бізнес-угруповань металургійної, енергетичної та банківської галузей. Хоча даний конфлікт не набув відкритого характеру, він різко порушив стабільність системи. Ситуацією скористалися відтиснуті на периферію бізнес-групи у всіх регіонах України крім Донбасу, що об'єдналися навколо В.Ющенка і Ю.Тимошенко. Останні позиціонувалися як опозиція режимові Кучми та експансії «донецьких».

Результатом відкритого політичного конфлікту, який охопив найпотужніші бізнес-угруповання та очолювану Л.Кучмою вертикаль державної влади, стала політична реформа, започаткована Законом «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року, який передбачав парламентську модель формування уряду. У результаті зміни політичної системи можливості розподілу ренти через президентський пост суттєво обмежилися. Це й ознаменувало організаційне оформлення третього етапу формування системи державної влади, яка надавала найпотужнішим бізнес-групам можливість вирішувати проблеми розподілу ресурсів через Верховну Раду, а не через конкуренцію за доступ до Президента.

Однією зі складових реформи була зміна виборчої системи. Прийнятий 25 березня 2004 року парламентом Закон «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» передбачав вибори Верховної Ради та місцевих рад (за виключенням селищних та сільських) виключно на пропорційних засадах[231]. Переваги, що їх могли отримати в результаті такої реформи виборчої системи опозиційні сили, здавалися очевидними. По-перше, контроль діючого Президента над парламентською більшістю на протязі двох останніх скликань підтримувався значною мірою за рахунок переформатування парламенту шляхом залучення до пропрезидентських фракцій депутатів-мажоритарників. По-друге, партійне представництво повинно було забезпечити неможливість переходів депутата з однієї фракції в іншу. Таким чином мала бути ліквідована можливість адміністративного чи фінансового впливу Президента на членів існуючих фракцій з метою їх переведення до складу пропрезидентського парламентського представництва.

Пропорційна система мала забезпечити формування постійних парламентських фракцій та політично структурованої парламентської більшості. Також вона мала сприяти зростанню ваги політичних партій та політичному структуруванню суспільства. Введення пропорційної системи мало відповідати світовим тенденціям, зменшити вплив

адміністративного ресурсу на виборах, посилити політичну відповідальність партій. До того ж пропорційна система закритих списків в єдиному окрузі мала стимулювати формування загальнонаціональних партій, що в свою чергу зменшувало небезпеку регіоналізації політичних сил та загрозу розколу країни[232].

Сутність виборчої реформи полягала в переході від змішаної виборчої системи до партійно-пропорційної, що тягло за собою створення сталого політичного представництва в парламенті. Це, у свою чергу, створювало підстави для переходу від президентської моделі формування уряду до парламентської. Відтак вертикаль виконавчої влади мала бути виведена з-під влади Президента і перейти під контроль тих бізнес-утрупувань, які спромоглися б отримати достатньо депутатських мандатів для входження в коаліцію парламентської більшості.

У грудні 2004 року Законом «Про внесення змін і доповнень до Конституції України» позиція Президента як домінуючого суб'єкта прийняття державно-владних рішень була ліквідована. Натомість було створено нову конституційну модель влади, яка дозволяла фінансово-промисловим групам боротися за ресурси безпосередньо через своє представництво у парламенті та місцевих радах. Формування депутатського корпусу мало здійснюватися виключно через партії та громадські об'єднання, які всі в тій чи іншій мірі були підконтрольні цим групам. Таким чином, уряд як вищий орган виконавчої влади, підпорядковані йому відомства, а також обласні адміністрації були розподілені між основними утрupuваннями бізнес-еліти. Моноцентрична модель виконавчої влади змінилася на поліцентричну, в якій реальними центрами прийняття владних рішень стали не органи державної влади, а бізнес-еліти. З 1.01.2006 року вступили в дію доповнення до Конституції України від 8.12.2004 року які суттєво обмежили повноваження президента і посилили повноваження прем'єр-міністра. Прем'єр фактично став ключовим гравцем в політичній системі. Перерозподіл повноважень посилює суперництво між президентом і прем'єром, а також між Кабінетом Міністрів і Парламентом.

Парламентські вибори 2006 року вже відбувалися за суто пропорційною системою виборчою системою із закритими списками в єдиному загальнонаціональному окрузі. У результаті цих змін право формувати виборчі списки закріпилося за досить вузьким колом керівництва суб'єктів виборчих процесів (політичних партій та їх блоків), що створило ще більш сприятливі умови для входження до парламенту представників бізнесу. Так, за даними ЦВК, у 2006 році до Верховної Ради України балотувалося 2223 підприємці, 363 працівники

в контексті світової політичної думки

підприємств та 88 представників фінансових установ, що разом становило більше ніж 45% від усіх кандидатів[233].

Заміна президентсько-парламентської форми правління в Україні на парламентсько-президентську, яка відбулася внаслідок політичної реформи 2004 року, сприяла ще більш активному делегуванню представників бізнес-угруповань до парламенту та органів місцевого самоврядування. Масове входження представників великого бізнесу у владу в результаті «помаранчевої революції» було відзначене багатьма експертними групами, які аналізували тенденції політичного життя в Україні [187; 215].

Після збільшення ролі парламенту у владній системі та запровадженні закритих партійних списків при його формуванні, замість адекватного представництва волевиявлення виборців, їхніх політичних поглядів та соціально-економічних інтересів країна отримала у Верховній Раді України V та VI скликань потужне «представництво великих фінансово-політичних груп на чолі з харизматичними лідерами»[234].

Експерти відмічають, що спільною рисою депутатів від бізнесу стало їх входження до парламентських комітетів, які опікуються питаннями бюджету, податкової політики, фінансів і банківської діяльності, промислової і регуляторної політики, паливно-енергетичного комплексу. Саме в цих комітетах представники великого бізнесу отримали можливість легально відстоювати свої бізнес-інтереси та активно впливати на розробку та ухвалення рішень, як парламентом, так і Урядом[183; 187; 201].

Теоретично в умовах парламентської моделі формування уряду Кабінет Міністрів мав утілювати в життя позицію парламентської більшості. Але насправді через постійні торги між бізнес-угрупованнями та окремими депутатами в парламенті стійкої більшості сформував не вдалося, незважаючи на її формальне існування. До того ж загострилася боротьба між позбавленням частини владних повноважень Президентом та главою уряду незалежно від того, хто обіймав цю посаду – Юлія Тимошенко або Віктор Янукович. При цьому значно загострилася та набула нового рівню конкурентна боротьба бізнес-груп за доступ до ресурсів, а перманентна криза влади на тлі подальшого падіння рівня виробництва заважала конвертації зусиль у реальні дивіденди.

Після перемоги «помаранчевої революції» бізнес-угруповання, що керували її ходом, розподілили між собою владні повноваження в державі шляхом розділу найважливіших органів державної влади й управління. Однак боротьба за перерозподіл власності й ресурсів між ними привела до ряду голосних політичних скандалів. У вересні

2005 році корупційні скандали у вищих ешелонах влади привели до відставки прем'єр-міністра Ю. Тимошенко.

Найбільш помітною подією з перерозподілу власності стала реприватизація та повторна приватизація комбінату «Криворіжсталь». Минулого року цей комбінат приватизував консорціум, до якого входили зять Л. Кучми В.Пінчук та Р.Ахметов. Іноземні компанії пропонували до півтора мільярда доларів, але «Криворіжсталь» продали за 800 мільйонів. В.Ющенко і Ю.Тимошенко під час Помаранчевої революції на Майдані і в ЗМІ заявляли, що «Криворіжсталь» укрдено у держави, тому що вартість комбінату є суттєво більшою тієї суми, яку заплатили за нього на аукціоні Пінчук з Ахметовим. Експерти стверджували, що приватизація комбінату була непрозорою, коли внаслідок штучних перешкод він був приватизований за набагато меншу суму, ніж ту, яку Україна могла отримати внаслідок чесно проведеного конкурсу.

Печерський районний суд Києва спочатку визнав приватизацію законною, але 17 лютого 2005 року скасував власне рішення. «Криворіжсталь» було повернено у державну власність. Соціалісти і комуністи зажадали надання «Криворіжсталі» статусу приватизаційної недоторканості, аби увесь прибуток від продажу виробленого на комбінаті металу йшов до Державного бюджету.

В. Пінчук та Р. Ахметов, які, програвши суди в Україні, подали скаргу у Міжнародний європейський суд, та їхні друзі і соратники теж виступили проти повторної приватизації «Криворіжсталі», принаймні, до отримання міжнародного судового рішення по їх скарзі. Але конкурс на повторну приватизацію «Криворіжсталі» Фондом держмайна, очоленим соціалісткою В. Семенюк, було оголошено ще за прем'єрства Юлії Тимошенко з подальшою підтримкою уже прем'єром Ю. Єхануровим.

У цьому конкурсі Л.Пінчук і Р.Ахметов брати участь відмовились, але взяв участь їх вітчизняний конкурент — «Індустріальний союз Донбасу», який боровся з зареєстрованим у Нідерландах консорціумом Mittal Steel до відмітки у 24 мільярди гривень і зійшов з дистанції, коли аукціонна ціна «Криворіжсталі» виросла ще на 200 мільйонів гривень, тобто досягла відмітки 24,2 мільярда гривень. Саме за таку ціну було продано «Криворіжсталь» власнику Mittal Steel індусу Лакшмі Міталу, який з власністю в 25 мільярдів доларів США посідав третє місце у світовому таблиці найбагатших людей планети[235].

Відсутність голосів в парламенті для затвердження кандидатури лояльного до себе нового прем'єра змусила Президента В. Ющенка до взаємодії з донецьким бізнес-угрупованням, що опинилося в опозиції після його перемоги. Поразка президентської партії влади — «Наша

в контексті світової політичної думки

Україна-Народна Самооборона» на виборах 2006 року та нездатність В.Ющенко забезпечити угоду свого бізнес-оточення з угрупованням І. Коломойського-Г.Боголобова унеможливила створення коаліції парламентської більшості без участі фракції Партії Регіонів, що представляла інтереси донецького бізнес-угруповання. Уряд очолив лідер регіоналів В.Янукович, що одразу призвело до нового етапу президентсько-урядової боротьби за повноваження. Президенту, спираючись вже на відставлену Ю.Тимошенко, вдалося домогтися розпуску парламенту та позачергових виборів, за результатами яких вже було сформовано уряд «помаранчевого» політичного формату. Але взаємодія продовжувалася недовго, поступившись місцем новому конфлікту. Нова більшість виявилася нестійкою, що призвело до зменшення ролі парламенту та периферійних бізнес-груп, що намагалися проводити через нього свої інтереси.

Разом із тим, периферійні бізнес-групи, що були допущені до представництва своїх інтересів у парламенті в результаті підтримки Ю.Тимошенко та В.Ющенко, не змогли реалізувати набуті ними інституційні можливості участі у розподілі ренти від використання контрольованих через державний механізм ресурсів. Так, В.Ющенко з самого початку надав контроль над розподілом ренти представникам найбільш потужних бізнес-груп із свого оточення, а з січня 2006 року, із вступом в дію основного обсягу Закону про зміни до Конституції практично втратив більшість інституційних важелів впливу на цей процес. Керівництво ж фракції БЮТ у парламенті просто зажадало від всіх своїх депутатів передати картки для голосування. Таким чином, переважна більшість периферійних бізнес-груп не отримала можливості реалізувати отримані ними інституційні повноваження для доступу до розподілу ресурсів.

Уже незабаром після парламентських виборів 2006 року стали виникати конфлікти між керівництвом опозиційних фракцій — «Наша Україна» і БЮТ та бізнесменами, включеними в їхні списки за фінансування виборчої кампанії, але згодом позбавленими права самостійно голосувати в парламенті. Виконавча влада опинилася в руках коаліції, що гуртувалася навколо Партії Регіонів, тому на сприяння в бізнесі їм також важко було розраховувати. По мірі загострення відносин між правлячою коаліцією й опозиційними фракціями, опозиційні депутати від бізнесу почали схилитися до співробітництва з парламентською більшістю. У березні 2007 року проурядова коаліція почала активно розширюватися за рахунок депутатів опозиційних фракцій. При продовженні цього процесу парламентська коаліція могла б одержати конституційну більшість, що дозволило б їй переборювати президентське вето й вносити зміни

в Конституцію. Цей процес викликав занепокоєння у фінансово-промислових груп, що гуртувалися навколо Президента.

У цій ситуації бізнес-оточення Ющенко й Тимошенко спільно виступило проти групи Р.Ахметова. 2 квітня 2007 року Президент підписав указ «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради» і призначив позачергові вибори народних депутатів на 27 травня. Верховна Рада відмовилася визнати законність цього указу, а уряд — виділяти кошти на проведення дострокових виборів. 25 квітня В. Ющенко підписав новий указ про розпуск Верховної Ради, перенісши дострокові вибори на кінець червня. У ніч із 26 на 27 травня в результаті тривалих переговорів була досягнута тристороння домовленість між Президентом, прем'єр-міністром В. Януковичем і Ю.Тимошенко як «лідером опозиції», на підставі якої 5 червня 2007 року був виданий третій президентський указ про позачергові вибори Верховної Ради України.

30 вересня 2007 року в Україні пройшли позачергові парламентські вибори. У результаті у Верховну раду ввійшли Партія регіонів, що набрала 34,37% голосів, Блок Юлії Тимошенко (30,71%), Блок «Наша Україна — Народна Самооборона» (14,15%), Комуністична партія України (5,39 %) і Блок Литвина. БЮТ і НУНС 29 листопада створили коаліцію парламентської більшості (228 мандатів з 450), і 18 грудня обрали прем'єр-міністром Ю. Тимошенко.

Таким чином, в умовах значного скорочення суспільних ресурсів їх розподіл на окремі сфери інтересів не дозволяв найвпливовішим бізнес-утрупуванням підтримувати звичні для них темпи відчуження цих ресурсів на свою користь. Тому така модель влади виявилася нестійкою. Вже через декілька місяців після її встановлення розгорнулася політична криза, викликана зіткненням інтересів різних бізнес-груп. У рамках поліцентричної моделі вона не знайшла свого вирішення. У результаті виникло ситуативне об'єднання периферійних бізнес-груп, які були фактично відтиснуті від процесу владного перерозподілу найбільш значимих ресурсів, навколо найбільш впливової групи на чолі з Р.Ахметовим. Це привело до часткової реставрації моноцентричної системи виконавчої влади, центральним елементом якої став інститут глави уряду. Периферійні бізнес-групи були поставлені під політичний контроль монополістів і таким чином видалені з поля конкурентної боротьби за владу як її окремі суб'єкти[215].

Після заміни уряду В.Януковича урядом Ю.Тимошенко ця система не зазнала суттєвих змін. У той же час необхідність роздачі державних ресурсів найвпливовішим бізнес-групам в обмін на їх лояльне ставлення до глави уряду потребувала нових джерел забезпечення такої

в контексті світової політичної думки

політики. Тому було відновлено практику кредитних займів від Міжнародного валютного фонду, основна частина яких переходила до олігархічних груп через рефінансування Національним банком України підконтрольним їм банків. Однак розгортання другої хвилі світової фінансової кризи в 2009 році поставило під загрозу доступ експортерів української сировини до ряду традиційних для них зовнішніх ринків збуту, що поставило значну частину вітчизняних бізнес-груп перед перспективою різкого зниження капіталізації їхніх активів. У свою чергу, це спровокувало посилення прагнення домінуючої групи на чолі з главою уряду до різкого прискорення темпів нарощування власної ресурсної бази за рахунок зменшення роздачі підконтрольних уряду ресурсів іншим групам. Утримання розділі «ресурси в обмін на лояльність» стало занадто затратним. Необхідність придушення спротиву найвпливовіших бізнес-груп зменшенню ресурсних надходжень від уряду викликала до життя посилення централізації виконавчої влади і нівелювання парламентського контролю за її діяльністю, щоб мінімізувати затрати на боротьбу з представниками цих груп у законодавчому органі.

Так, уряд Ю.Тимошенко продовжував утримувати владу незважаючи на те, що через вихід бізнес-еліт із укладеної при його формуванні картельної угоди парламентська коаліція давно перестала існувати. З іншого боку, відсутність підтримки уряду Ю.Тимошенко з боку найвпливовіших бізнес-груп надала можливість В.Януковичу після перемоги на президентських виборах 2010 року не лише усунути цей уряд без перевиборів парламенту, але й повернути підпорядкування всієї виконавчої влади інституту Президента.

Таке підпорядкування було здійснене через визнання Конституційним Судом невідповідності конституційним положенням процедури прийняття змін до Конституції від 08.12.2004 року. Після цього з 30.09.2010 року в Україні було відновлено дію старих положень Конституції 1996 року, відповідно до яких Президент повернув собі контроль над державною виконавчою владою. Крім того, 07.10.2010 року відбулося прийняття нової редакції закону про Кабінет Міністрів, що закріпило домінуючий статус Президента в системі органів державної влади і поставило Кабінет Міністрів в майже повну залежність від глави держави. Так, Кабмін, хоча і визнаний вищим органом у системі органів виконавчої влади, знову став відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді. Президент повернув собі право призначати прем'єр-міністра (за згодою парламентської більшості) і за його поданням членів уряду, а також відправляти уряд у відставку. Разом із цим законом через парламент було проведено зміни ще до 32 законів, щоб привести їх

у відповідність до рішення Конституційного Суду про скасування політичної реформи 2004 року. 10.12.2010 року було прийнято Указ Президента «Про оптимізацію системи центральних органів влади», за яким глава держави отримав право призначати керівників центральних органів виконавчої влади та їх заступників. Як відзначають деякі дослідники, це навіть перевищило обсяг президентських повноважень за часів Л. Кучми[215].

Крім того, через скорочення загального обсягу ресурсів у країні угруповання, яке склалося навколо В.Януковича, вимушене було порушити картельну угоду з обласними мережами владно-бізнесових зв'язків і вдертися до чужих сфер впливу. На адміністративні посади в ряд областей та великих міст були призначені особи, пов'язані з цим угрупованням. Під їх впливом відбувалося досить жорстке переформатування усталених владно-бізнесових відносин в ряді регіонів[236].

Наступним логічним кроком у напрямі зміцнення вертикалі влади та посилення контролю над урядом та парламентом стало повернення до змішаної системи виборів у парламент, яка є інституційною підставою для президентської моделі формування уряду. У результаті парламентських виборів 2012 року опозиційні сили прогнозовано перемогли за партійними списками, а партія влади змогла сформувати пропрезидентську більшість за рахунок переможців на мажоритарних округах. Навколо Президента сформувалася нова потужна неформальна бізнес-група, яку журналісти та політики умовно назвали «Сім'єю». Вона склалася з молодих державних чиновників, що отримали значні повноваження, та бізнесменів, що лише нещодавно з'явилися серед найбагатших українських підприємців. До цієї групи зараховують першого віце-прем'єр-міністра Сергія Арбузова, міністра доходів та зборів Олександра Клименка, голову МВС Віталія Захарченка, молодого «олігарха» Сергія Курченка та інших осіб, яких пов'язують зі старшим сином Президента В. Януковича Олександром[237]. Ця група посіла особливе місце, відтісняючи від влади інші, наближені до неї групи Ахметова – Колеснікова, братів Ключевих, Д.Фірташа-Ю.Бойка-С.Львовичкіна та ін. З одного боку цей пул зацікавлений у збереженні діючої влади, з другого – внутрішнє суперництво могло штовхнути частину провладних бізнес-груп на пошук альтернативного політичного проекту, якщо існуюча система владних відносин та розподілу впливу перестане задовольняти її інтереси. Ці обставини в результаті призвели до суттєвої дестабілізації ситуації та найгострішої політичної кризи в Україні наприкінці 2013 – на початку 2014 року.

в контексті світової політичної думки

Однак утворення цієї групи різко скоротило частку суспільних ресурсів, на відчуження яких на свою користь розраховували всі інші угруповання.

Проте нової централізації виконавчої влади в країні вже не відбулося, оскільки новий Президент вимушений був рахуватися з силою найвпливовіших бізнес-груп як реальних центрів прийняття владних рішень. Тому механізм виконавчої влади як джерело владної ренти знову був розподілений між декількома найбільш впливовими угрупованнями, які перебували у стані гострої конкурентної боротьби за доступ до державних ресурсів в умовах затяжної економічної кризи. Так, група Р.Ахметова-С.Таруги отримала контроль над транспортною галуззю, група Д.Фірташа-Ю.Бойка-С.Львовчкіна — сферу енергетики та користування надрами (при цьому обидві групи отримали представництво у виконавчій владі на рівні віце-прем'єрів, а С.Львовчкін, крім того, отримав посаду глави президентської адміністрації). Група І.Коломойського-Г.Боголюбова зберегла за собою домінуюче положення у приватній банківській сфері та в авіаційних перевезеннях[238].

Президент не міг приймати самостійні від впливу цих угруповань політичні дії без створення власної фінансово-промислової групи, яка й формувалася швидкими темпами за рахунок ренти від прийняття владних рішень Президентом та його довіреними особами в органах та установах державної влади.

На початку 2014 року у результаті позаінституційного відсторонення від центрів прийняття державних рішень фінансово-промислової групи, тісно пов'язаної з В.Януковичем, нестійка рівновага картельної міжклітної угоди знову була порушена. Цим миттєво скористалися зовнішні сили для входу у внутрішньополітичний та економічний простір України. У результаті виникла загроза відсторонення ряду вітчизняних еліт від контролю за виділеними їм за результатами попередніх домовленостей сегментами державного механізму і, відповідно, втрати значної частини активів.

Тому великий бізнес перейшов до безпосереднього управління найбільш економічно значимими регіонами. Група І.Коломойського-Г.Боголюбова взяла під контроль Дніпропетровську, Запорізьку, Одеську та Харківську області, а також ряд районів Донецької, Луганської та Полтавської областей. Група Р. Ахметова-С.Таруги — частину районів Донецької області, група О.Єфремова — частину районів Луганської області. Останні дві групи за допомогою зовнішніх сил навіть проголосили на контрольованих ними територіях створення незалежних від центральної влади державних утворень.

Національний суверенітет: український вимір

В умовах суттєвого послаблення державного механізму розширили сферу свого впливу на місцеві органи державної влади та органи місцевого самоврядування регіональні еліти інших областей. Група П.Порошенка-І.Кононенка, яка опанувала пости президента та спікера парламенту, виявилась заблокованою в прийнятті внутрішньополітичних рішень соціально-економічного блоку зовнішньополітичними суб'єктами через інститут глави уряду (тогочасний прем'єр-міністр Арсеній Яценюк до того ж вступив у спілку з групою Р.Ахметова-С.Тарути).

Нова розстановка сил серед мереж владно-бізнесових зв'язків викликала до життя рух в сторону укладення нової картельної угоди еліт на основі територіальної децентралізації державної влади. Однак така угода не була втілена в життя, оскільки адміністративний ресурс груп І.Коломойського-Г.Боголюбова, Д.Фірташа-Ю.Бойка-С.Львовчкіна та О.Єфремова було підірвано за посередництвом зовнішніх суб'єктів, а група Р.Ахметова-С.Тарути, яка понесла тяжкі втрати від боротьби з конкурентами, погодилася на визнання домінуючої ролі президентської мережі владно-бізнесових зв'язків. У результаті Президент зміг просунути через парламент на посаду глави уряду пов'язаного із ним Володимира Гройсмана. Втім, постійний тиск на Президента з боку конкуруючих угруповань дозволив прем'єру досить швидко зайняти власну нішу в міжелітній картельній угоді за рахунок власних домовленостей із учасниками конкурентної боротьби. Фактично на сьогодні позиція домінуючого суб'єкта влади хоча й закріпилася за президентською мережею, але не є стабільною і значною мірою підкріплена зовнішньою загрозою. Крім того, входження у внутрішньополітичний простір України конкуруючих зовнішніх суб'єктів, які ставлять за мету розподіл між собою економічних активів на територіальних засадах, суттєво послабило можливості реалізації вітчизняними мережами власних інтересів.

У цілому еволюція інститутів влади, що надавали можливість реалізації національного суверенітету в Україні відбувалася під впливом відсутності повного переважання ресурсів у домінуючого актора, що постійно відтворювало ситуацію, при якій взаємна боротьба ресурсозабезпечених угруповань, що конкурують за доступ до владних позицій, потребувала від них високих затрат на фоні постійної загрози з боку зовнішніх конкурентів. При цьому затрати на боротьбу покривалися не за рахунок розширення ресурсної бази суспільства, а шляхом посилення експропріації елітами суспільних фондів розвитку. В результаті обсяг цих фондів постійно скорочувався, що унеможливило не лише подальший розвиток інфраструктури суспільства, але й підтримання її на існуючому рівні. Разом із

в контексті світової політичної думки

занепадом інфраструктури постійно зменшується обсяг ресурсів, що їх правляча еліта може експропріювати на свою користь. Тому загострення боротьби між різними сегментами національної еліти набуло системного характеру. А брак додаткових ресурсів для цієї боротьби спонукало контреліти до залучення широких верств нації для захисту власних інтересів шляхом позаінституційного впливу на центри прийняття державно-владних рішень, включаючи силовий сценарій зміни влади. Мобілізація нації на участь в політичній боротьбі відбувається із використанням як національно-орієнтованої, так і проєвропейської ідеології. Однак активізація політичної свідомості значної частини громадян вже двічі — в 2004-2005 та в 2013-2014 роках виводила цю боротьбу за рамки внутрішньоелітного протистояння[240]. Потреба всіх сегментів національної політичної еліти утримати пільговий доступ до центрів прийняття державно-владних рішень, що дозволяє отримати контроль над перерозподілом суспільних ресурсів, кожного разу після періоду підвищеної політичної активності нації стимулює серію «картельних угод». Ці угоди вичерпуються в силу обмежень, заданих політичними інститутами (обмеження термінів перебування Президента при владі і конкурентні вибори), в результаті чого конфлікти еліт генерують нові інституційні компроміси на основі перерозподілу владних повноважень між основними ресурсозабезпеченими угрупованнями. Таким чином, нормативно-правові засади реалізації національного суверенітету формуються під впливом боротьби за владу між суб'єктами політичної конкуренції (включаючи активні у політичному відношенні в певний період маси громадян) та адаптуються до змін балансу сил між ними.

4.5. Конституційні засади реалізації національного суверенітету в Україні

Сучасна політична система в Україні визначається Конституцією від 1996 року з поправками, прийнятими в грудні 2014 року. Стаття 1 Конституції визначає Україну як суверенну і незалежну, демократичну, соціальну, правову державу.

Суверенність і незалежність нашої держави полягає у тому, що її влада є верховною, повною, самостійною і неподільною у відносинах, які відбуваються в межах її кордонів. Суверенність свідчить про незалежність і рівноправність України у стосунках з іншими державами. Такі характеристики здатні забезпечити державі повноту законодавчої, виконавчої і судової влади на її території, а також її непідлеглість і непідзвітність іноземним державам в міжнародних відносинах. Таким чином, суверенітет і незалежність забезпечують державі можливість завжди діяти лише відповідно до своїх потреб

Національний суверенітет: український вимір

і інтересів, самостійно вирішувати всі свої внутрішні і міжнародні справи. Відсутність або хоча б обмеженість суверенітету і незалежності фактично перетворює державу на колонію або навіть на провінцію іншої держави.

Демократичний характер української держави конституційно закріплюється через республіканську форму правління і принципи народного суверенітету: «Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ», «Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову». В Україні конституційно (стаття 5) встановлюється республіканська форма правління. Тому єдиним носієм суверенітету, джерелом влади виступає народ. Цю владу на практиці він може здійснювати по-різному:

а) безпосередньо, коли він сам виражає свою волю в передбачених Конституцією і законами процесуальних формах — на загальнодержавному рівні це може здійснюватися у формі виборів або референдумів, на місцях — через участь, наприклад, в зборах, на яких формуються правила поведінки, обов'язкові для їх учасників (зборів мешканців будинку, членів громадського об'єднання і т. д.);

б) через своїх представників, яких народ обирає до органів державної влади і органів місцевого самоврядування.

Важливою гарантією повновладдя народу є конституційне закріплення за ним права визначати і змінювати конституційний лад в Україні. Тобто лише по волі українського народу, виявленій в ході всеукраїнського референдуму, допустима зміна орієнтирів суспільного розвитку, напряму, загальних принципів організації та функціонування механізму держави тощо. Будь-які спроби держави, її органів або посадовців вирішувати такі питання, не базуючись на ясно і в передбаченій законом формі вираженій волі народу або всупереч їй, визначаються Конституцією як абсолютно неприпустима узурпація державної влади, тобто протизаконне привласнення невід'ємного права народу самому вирішувати свою долю і обирати шляхи розвитку своєї держави.

Демократизм української держави полягає також у тому, що вона проголошує за мету турботу про сприятливі умови для широкої і реальної участі своїх громадян в управлінні справами держави і суспільства, забезпеченні плюралізму в політичному і культурному житті, неприпустимості офіційного панування якої-небудь партії, ідеології і т.д.

Характеристика України як соціальної держави свідчить про її орієнтацію на здійснення широкої і ефективної соціальної політики: реальне гарантування прав людини, створення систем освіти, охорони

в контексті світової політичної думки

здоров'я і соціального забезпечення, підтримка малозабезпечених верств населення і т.п. Конституційний лад України ґрунтується на принципі пріоритету прав і свобод людини та громадянина. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Народ здійснює владу безпосередньо через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Правовою є така держава, в якій панує право, де діяльність держави, її органів і посадовців здійснюється на основі і в межах, визначених правом, де не лише особа відповідає за свої дії перед державою, але і держава несе реальну відповідальність перед особою за свою діяльність і її результати.

За формою державного устрою Україна є унітарною державою. Стаття 2 Конституції визначає Україну унітарною державою, тобто єдиною державою, у межах якої немає інших утворень, наділених ознаками суверенітету, правом самостійно вступати у відносини з іншими державами, а також правом виходу зі складу України.

Унітарна форма державного устрою для України є найбільш виправданою, оскільки вона відповідає її етнічному складу, історичному минулому, економічним і культурним реаліям. Систему її адміністративно-територіального устрою складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища й села. Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається законами України. На всій території України будь-яке питання може і повинне бути цілком і остаточно вирішене її відповідними державними органами. Спроби як внутрішніх, так і зовнішніх сил вивести яку-небудь частину її території з-під суверенітету України належить розцінювати як замах на її цілісність і недоторканність, а, отже, ці спроби є злочином.

Найважливішим конституційним принципом є розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу і судову, кожна з яких діє незалежно, самостійно, у взаємодії з іншими гілками влади на засадах взаємних стримувань і противаг). В той же час влада в Україні є єдиною.

Різні гілки державної влади, як правило (виключення може бути встановлене лише Конституцією), не мають права взаємного делегування своїх функцій і повноважень. Принцип розподілу гілок влади закріплений в ст. 6 Конституції України. Він означає:

по-перше, розподіл функцій між державними органами відповідно до вимог праці;

по-друге, закріплення певної самостійності кожного органу влади при здійсненні своїх повноважень;

Національний суверенітет: український вимір

по-третє, наділення кожного органу можливістю протиставляти свою думку рішення іншого органу, контролюючи цим повною мірою його дії.

Законодавча влада делегована народом Верховній Раді (парламенту). Компетенція парламенту України визначена в IV розділі Конституції «Верховна Рада України».

Виконавча влада — це гілка державної влади, яка направлена на виконання законів і інших нормативних актів. Вона представлена Кабінетом Міністрів України і іншими органами виконавчої влади (розділ VI Конституції).

Судова влада здійснює правосуддя. Вона керується лише законом і не залежить від суб'єктивних впливів законодавчої або виконавчої влади (розділ VIII Конституції).

Особливе місце в системі органів влади займає Президент України, що є главою держави і має широкі повноваження в різних областях державного управління.

Реалізація принципу розподілу гілок влади покликана запобігти концентрації всієї державної влади в руках однієї особи або одного органу, що, як показує історичний досвід, приводить до свавілля в керівництві державою і суспільством.

Необхідною умовою ефективного втілення цього принципу в практику організації і діяльності державного апарату є створення системи взаємних стримувань і противаг між органами, які належать до різних гілок влади.

Для взаємних стримувань і противаг різних гілок державної влади передбачені:

- право Президента України за певних умов достроково припинити повноваження Верховної Ради або накладити вето на закон, прийнятий Верховною Радою;
- повноваження Верховної Ради України по ухваленню резолюції недовіри Кабінету Міністрів України, що тягне за собою його відставку, а також по зміщенню Президента з його поста у порядку імпічменту;
- обов'язковість скасування будь-якого державного акту після того, як Конституційний Суд встановив його невідповідність діючій Конституції, а також можливість оскарження рішень органів державної влади і результату виборів Президента або депутата ради будь-якого рівня в судовому порядку.

Розподіл влади на три гілки є неповним, оскільки важливе місце в системі державної влади займають глава держави (Президент), а також контрольно-наглядові органи, що не відносяться до жодної з гілок.

в контексті світової політичної думки

Систему органів державної влади України також можна розділити по вертикалі — на центральні і місцеві органи влади. До центральних відносяться Верховна Рада, Президент, Кабінет Міністрів і міністерства, суди. До місцевих — державні адміністрації в областях, районах, містах Києві і Севастополі.

Глава держави — Президент, що обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом всезагального таємного голосування (у цьому її відмінність від парламентської форми правління, де Президент обирається парламентом) терміном на п'ять років. Президент України має досить вагомі власні прерогативи, які дозволяють йому діяти незалежно від парламенту і уряду; він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод громадян, має право розпустити парламент, призначити і звільнити деяких посадових осіб.

Президент України на основі та на виконанні Конституції і законів України видає укази та розпорядження, що є обов'язковими до виконання на території України. а узгодженням з Верховною Радою Президент України призначає на посади і звільняє з посад Прем'єр-міністра, Генерального прокурора, за поданням Прем'єр-міністра призначає членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій.

Президент припиняє повноваження Верховної Ради, якщо впродовж тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися; підписує закони, прийняті Верховною Радою; має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради тощо.

У свою чергу Верховна Рада призначає вибори Президента та усуває його з посади в порядку імпичменту, передбаченому ст. 111 Конституції України.

Єдиним загальнонаціональним представницьким органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України, до конституційного складу якої входить 450 народних депутатів України.

Конституційну більшість Ради становлять 75% голосів її депутатів. Верховна Рада обирає зі свого складу Голову Верховної Ради України, Першого заступника та заступника Голови Верховної Ради України. До повноважень Верховної Ради України належить прийняття законів, затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів; вона подає Президенту України кандидатуру на призначення Прем'єр-міністра та членів уряду. За пропозицією не менш як однієї третини

народних депутатів України від її конституційного складу Верховна Рада може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. До складу Кабінету Міністрів входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри. Кабінет Міністрів України складає свої повноваження перед новообраною Верховною Радою України. Відставку всього складу Кабінету Міністрів, за Конституцією, викликає також відставка Прем'єр-міністра України та прийняття Верховною Радою резолюції недовіри Кабінету Міністрів України.

Колегіальний орган виконавчої влади — Кабінет Міністрів і вищі суди — Конституційний Суд, Верховний Суд і Вищий Господарський Суд. Вони обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на 4 роки.

Конституційний Суд України дає офіційне тлумачення Конституції України і законів України. Із цих питань Конституційний Суд приймає рішення, які є обов'язковими до виконання на території України, остаточні й не можуть бути оскаржені.

Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації, їхній склад формують голови місцевих державних адміністрацій. Останні, у свою чергу, призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів. При здійсненні своїх повноважень вони відповідальні перед Президентом України та Кабінетом Міністрів, підзвітні й підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Таким чином, основними напрямками формування й розвитку політичної системи України є: побудова демократичної соціальної правової держави; утвердження громадянського суспільства; подальший розвиток і вдосконалення політичних відносин, політичних принципів та норм; зростання політичної свідомості та політичної культури суспільства і особи; вдосконалення діяльності засобів масової інформації.

Норми Конституції України є нормами прямої дії, тобто вони для фактичного дотримання їх будь-якими суб'єктами не вимагають дублювання і конкретизації іншими нормативними актами. Вони можуть безпосередньо використовуватися всіма, а держава гарантує можливість звернення в суд за захистом конституційних прав і свобод людини й громадянина безпосередньо на основі Конституції. Однак вступ Конституції у силу ще не вирішує проблеми втілення в життя

в контексті світової політичної думки

всього, що вона проголошує і закріплює, але вона розглядається як Основний Закон держави, відповідно до якого повинна формуватися і функціонувати правова система країни.

Фактична реалізація конституційних норм відбувається під впливом процесу захисту громадянами гарантованих Конституцією прав і свобод в рамках політичної системи. Для цього законодавством передбачено право громадян на участь у добровільних громадських об'єднаннях, що створюються ними для спільної реалізації прав і свобод на основі єдності інтересів.

Конституцією України, Законом України «Про об'єднання громадян» і Законом України «Про політичні партії в Україні» передбачені дві організаційні форми об'єднань: політична партія і громадська організація.

Політична партія — це добровільне об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку для участі в політичному житті. Мета партії — сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, участь у виборах та інших політичних заходах.

Громадська організація — це група осіб, що об'єдналися для задоволення своїх не політичних законних інтересів (соціальних, економічних, творчих, вікових, культурних, національних, спортивних і т. д.). В Україні діють тисячі громадських організацій. Серед них — творчі спілки і асоціації, добродійні і правозахисні організації, клуби за інтересами, молодіжні організації. Наймасовішими серед громадських організацій є профспілки.

Право громадян на свободу об'єднання є невід'ємним правом людини, закріпленим Загальною декларацією прав людини, і гарантується Конституцією і законодавством України. Громадяни мають право об'єднуватися в політичні партії і громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод і задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних і інших інтересів.

Обмеження в цій області встановлюються законом виключно на користь національної безпеки і громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Перша група обмежень торкається програмних цілей і діяльності об'єднань громадян. Забороняється створення і діяльність об'єднань громадян, програмні цілі або дії яких направлені на:

- 1) ліквідацію незалежності України; зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив безпеки держави, незаконне захоплення державної влади;

Національний суверенітет: український вимір

2) пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової або релігійної ворожнечі;

3) посягання на права і свободи людини, здоров'я населення.

Друга група обмежень торкається організаційної сторони об'єднань громадян. Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій:

1) у органах виконавчої і судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування;

2) у військових формуваннях;

3) на державних підприємствах, у навчальних закладах і інших державних установах і організаціях.

Ні політичні партії, ні громадські організації згідно чинного законодавства не можуть мати воєнізованих формувань.

Закон України «Про політичні партії в Україні» складається з 6 розділів (24 статті). У ньому встановлюється, що право громадян на свободу об'єднання в політичні партії для здійснення і захисту своїх прав і свобод, задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних і інших інтересів визначається і гарантується Конституцією України. Встановлення обмежень цього права допускається відповідно до Конституції України на користь національної безпеки і громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей, а також в інших випадках, передбачених Конституцією України.

Політична партія в цьому законі визначається як зареєстроване згідно із законом добровільне об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має на своїй меті сприяти формуванню і вираженню політичної волі громадян, що бере участь у виборах і інших політичних заходах.

Політичні партії здійснюють свою діяльність відповідно до Конституції і чинного законодавства України і згідно із партійним статутом. Політичні партії рівні перед законом.

Утворення і діяльність політичних партій забороняється, якщо їх програмні цілі або дії направлені на:

1) ліквідацію незалежності України;

2) зміну конституційного ладу насильницьким шляхом;

3) порушення суверенітету і територіальної цілісності України;

4) підриєв безпеки держави;

5) незаконне захоплення державної влади;

6) пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової або релігійної ворожнечі;

7) посягання на права і свободи людини;

8) посягання на здоров'я населення.

в контексті світової політичної думки

Політичні партії не можуть мати воєнізованих формувань. Діяльність політичної партії може бути заборонена лише за рішенням суду. У першій інстанції справу про заборону політичної партії розглядає Верховний Суд України.

Членом політичної партії може бути лише громадянин України, який відповідно до Конституції України має право голосу на виборах. Громадянин України може знаходитися одночасно лише в одній політичній партії.

Членами політичних партій не можуть бути:

- 1) судді;
- 2) працівники прокуратури;
- 3) працівники органів внутрішніх справ;
- 4) співробітники Служби безпеки України;
- 5) військовослужбовці.

Членство в політичній партії є фіксованим. Обов'язковою умовою фіксації членства в політичній партії є наявність заяви громадянина України про бажання стати членом політичної партії, поданої до статутного органу цієї партії.

Політичні партії повинні мати програму. Програма політичної партії є викладом цілей і завдань цієї партії, а також шляхів їх досягнення.

Політичні партії повинні мати статут. Статут політичної партії повинен містити наступні відомості:

- 1) назва політичної партії;
- 2) перелік статутних органів політичної партії, порядок їх утворення, їх повноваження і термін цих повноважень;
- 3) порядок вступу до політичної партії і припинення членства в ній;
- 4) права і обов'язки членів політичної партії, підстави припинення членства в політичній партії;
- 5) порядок створення, загальну структуру і повноваження обласних, міських, районних організацій політичної партії і її первинних осередків;
- 6) порядок внесення змін і доповнень до статуту і програми політичної партії;
- 7) порядок скликання і проведення партійних з'їздів, конференцій, зборів і інших представницьких органів політичної партії;
- 8) джерела матеріальних, зокрема фінансових, надходжень і порядок здійснення витрат політичної партії;
- 9) порядок ліквідації (саморозпуску), реорганізації політичної партії, використання її коштів та іншого майна, що залишилися після її ліквідації (саморозпуску).

Національний суверенітет: український вимір

Рішення про створення політичної партії ухвалюється на її засновницькому з'їзді (конференції, зборах). Це рішення повинне бути підтримане підписами не менше десяти тисяч громадян України, які відповідно до Конституції України мають право голосу на виборах, зібраними не менше ніж в двох третинах районів не менше ніж двох третин областей України, міст Києва і Севастополя і не менше ніж в двох третинах районів Автономної Республіки Крим.

Реєстрацію політичних партій здійснює Міністерство юстиції України. Воно реєструє політичну партію після перевірки представлених матеріалів, після чого політична партія набуває статусу юридичної особи. У разі відмови від реєстрації Міністерство юстиції України і його органи повинні представити заявнику своє письмове умотивоване рішення.

Політичні партії мають право:

1) вільно здійснювати свою діяльність в межах, передбачених Конституцією і законами України;

2) брати участь у виборах Президента України, до Верховної Ради України, до інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування і їх посадовців в порядку, передбаченому відповідними законами України. В нових Законах України «Про вибори народних депутатів України» від 25 березня 2004 р. і «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад і сільських, селищних, міських голів» від 6 квітня 2004 року, що повинні вступити в дію 31 жовтня 2005 року, політичним партіям надано виняткове право на формування складу Верховної Ради, а також місцевих рад (за винятком сільських і селищних);

3) використовувати державні засоби масової інформації, а також засновувати власні засоби масової інформації, як передбачено законодавством України;

4) підтримувати міжнародні зв'язки з політичними партіями, громадськими організаціями інших держав, міжнародними і міжурядовими організаціями, засновувати (вступати між собою в міжнародні союзи з дотриманням вимог національного законодавства;

5) ідейно, організаційно і матеріально підтримувати молодіжні, жіночі та інші об'єднання громадян, надавати допомогу в їх створенні.

Політичним партіям гарантується свобода опозиційної діяльності, зокрема:

1) можливість висловлювати публічно і відстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя;

2) брати участь в обговоренні, обнародувати і обґрунтовувати критичну оцінку дій і рішень органів влади, використовуючи для цього

в контексті світової політичної думки

державні й недержавні засоби масової інформації в порядку, встановленому законом;

3) вносити до органів державної влади України і органів місцевого самоврядування пропозиції, обов'язкові для розгляду відповідними органами в установленому порядку.

Політичні партії для здійснення своїх статутних завдань мають право на власне рухоме і нерухоме майно, грошові кошти, устаткування, транспорт, інші засоби, придбання яких не забороняється законами України. Політичні партії можуть орендувати необхідне рухоме і нерухоме майно.

Разом з тим, не допускається фінансування політичних партій:

1) органами державної влади і органами місцевого самоврядування, окрім випадків, вказаних законом;

2) державними і комунальними підприємствами, установами і організаціями, а також підприємствами, установами і організаціями, в майні яких є частки (паї, акції), що є державною чи комунальною власністю або що належать нерезидентам;

3) іноземними державами і їх громадянами, підприємствами, установами, організаціями;

4) добродійними і релігійними об'єднаннями і організаціями;

5) анонімними особами або під псевдонімом;

6) політичними партіями, що не входять у виборчий блок політичних партій.

Політична партія зобов'язана щорічно публікувати в загальнодержавному засобі масової інформації фінансовий звіт про доходи і витрати, а також звіт про майно політичної партії.

Державний контроль над діяльністю політичних партій здійснюють:

1) Міністерство юстиції України — за дотриманням політичною партією вимог Конституції і законів України, а також статуту політичної партії;

2) Центральна виборча комісія і окружні виборчі комісії — за дотриманням політичною партією порядку участі політичних партій у виборчому процесі.

Політичні партії зобов'язані представляти на вимогу цих контролюючих органів необхідні документи і пояснення.

У разі порушення політичними партіями Конституції і законів України до них можуть бути застосовані наступні заходи:

1) попередження про недопущення незаконної діяльності;

2) заборона політичної партії.

За порушення Закону України «Про політичні партії в Україні» притягуються до дисциплінарної, адміністративної, цивільної або кримінальної відповідальності посадовці і громадяни, причетні до:

Національний суверенітет: український вимір

- 1) створення, організації діяльності і участі в діяльності незареєстрованих політичних партій;
- 2) обмеження в правах або переслідування громадян у зв'язку з приналежністю або неприналежністю до політичних партій;
- 3) необґрунтованій відмові в реєстрації політичної партії;
- 4) надання політичній партії яких-небудь переваг або обмеження передбачених законом прав політичної партії і її членів;
- 5) порушення закону при використуванні символіки політичної партії;
- 6) спричинення матеріального або морального збитку політичній партії;
- 7) утворення воєнізованих формувань;
- 8) участі в діяльності забороненої політичної партії або іншим передбаченим чинним законодавством порушенням.

Закон України «Про професійні спілки, їх права і гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 р. визначає особливості правового регулювання, принципи створення, права і гарантії діяльності професійних спілок. При цьому встановлює, що професійна спілка (профспілка) — добровільна неприбуткова громадська організація, об'єднуюча громадян, зв'язаних загальними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання).

Професійні спілки створюються в цілях представництва, здійснення і захисту трудових, соціально-економічних прав і інтересів членів профспілок. Діяльність профспілок будується на принципах законності і гласності. Інформація про їх статутні і програмні документи загальнодоступна.

Законодавство про профспілки складається з Конституції України, Закону України «Про об'єднання громадян», Закону України «Про професійні спілки, їх права і гарантії діяльності», Кодексу законів про працю України і інших нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до них. Якщо міжнародними договорами, угодами, конвенціями, згода на обов'язковість яких дана Верховною Радою України, передбачений вищий рівень гарантій із забезпечення діяльності профспілок, то застосовуються норми міжнародного договору або угоди.

Громадяни України мають право на основі вільного волевиявлення без якого-небудь дозволу створювати профспілки, вступати в них і виходити з них на умовах і в порядку, визначених їх статутами, брати участь в роботі профспілок. Іноземні громадяни і особи без громадянства не можуть створювати профспілки, але можуть вступати в профспілки, якщо це передбачено їх статутами.

в контексті світової політичної думки

Членами профспілки можуть бути особи, які працюють на підприємстві, в установі або організації незалежно від форм власності і видів господарювання, у фізичної особи, що використовує найману працю, особи, які забезпечують себе роботою самостійно, особи, які навчаються в навчальних закладах. Громадяни України вільно обирають профспілку, в яку вони бажають вступити. Підставою для вступу до профспілки є заява громадянина. Ніхто не може бути примушений вступати або не вступати до профспілки. Роботодавці не можуть обиратися до складу керівних органів профспілки, членами якого є найняті ними працівники.

Для виконання своїх статутних завдань профспілки мають право на добровільних засадах створювати об'єднання (асоціації, ради, федерації, конфедерації тощо) за галузевими, територіальними або іншими ознаками, а також входити до складу об'єднань і вільно виходити з них. Профспілки, бажаючи створити об'єднання профспілок, укладають відповідні угоди і затверджують статут (положення) об'єднання. Права об'єднань профспілок визначаються профспілками, що їх створили, відповідно до закону, а також статутів (положень) цих об'єднань.

Профспілки і їх об'єднання відповідно до своїх статутних цілей і завдань мають право вступати в міжнародні профспілкові організації і об'єднання, що представляють інтереси працівників, і брати участь в їх діяльності, співробітничати з профспілками інших країн, здійснювати іншу діяльність, що не суперечить законодавству України. Всі профспілки рівні перед законом і мають рівні права на захист прав і інтересів членів профспілки. Профспілки можуть мати статус місцевих, обласних, регіональних, республіканських, всеукраїнських. Професійні союзи, їх об'єднання в своїй діяльності незалежні від органів державної влади і органів місцевого самоврядування, працедавців, інших громадських організацій, політичних партій, їм не підвзвітні і не підконтрольні. Держава забезпечує реалізацію права громадян на об'єднання в професійні союзи і дотримання прав і інтересів легалізованих профспілок.

Легалізація (офіційне визнання) профспілок, їх об'єднань є обов'язковою і здійснюється шляхом їх реєстрації. Реєстрація всеукраїнських профспілок, їх об'єднань здійснюється Міністерством юстиції України, інших профспілок, їх об'єднань — відповідно Головним управлінням юстиції Міністерства юстиції України в АР Крим, обласними, Київським і Севастопольським міськими, районними, міськими (міст обласного значення) управліннями юстиції. Профспілки, їх об'єднання можуть припинити свою діяльність шляхом реорганізації або ліквідації (саморозпуску, примусового розпуску).

Профспілки, їх об'єднання здійснюють представництво і захист трудових, соціально-економічних прав і інтересів профспілок в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, у відносинах з роботодавцями, а також з іншими об'єднаннями громадян. Вони ведуть колективні переговори, здійснюють укладення колективних договорів, генерального, галузевих, регіональних, міжгалузевих угод від імені працівників в порядку, встановленому законодавством. Профспілки, їх об'єднання захищають право громадян на працю, беруть участь в розробці і здійсненні державної політики у галузі трудових відносин, оплати праці, охорони праці, соціального захисту. До їх компетенції відносяться також право брати участь в розробці державної політики зайнятості населення, державних і територіальних програм зайнятості, проводити спільні консультації з цих проблем із роботодавцями, їх об'єднаннями, а також з органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування, пропонувати заходи із соціального захисту членів профспілок, що звільнюються в результаті реорганізації або ліквідації підприємств, установ, організацій, здійснювати контроль за виконанням законодавства про зайнятість.

Профспілки, їх об'єднання беруть участь у визначенні головних критеріїв життєвого рівня, прожиткового мінімуму, а також мінімальних розмірів заробітної платні, пенсій, соціальних виплат, політики ціноутворення, розробці соціальних програм, направлених на створення умов, що забезпечують гідне життя і вільний розвиток людини і соціальний захист у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття, а також в старості і в інших випадках, передбачених законодавством. Вони управляють державним соціальним страхуванням, а зі вступом у силу законів України по окремих видах державного соціального страхування відповідно до Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування як представники застрахованих осіб за принципами соціального партнерства беруть участь в управлінні державним соціальним страхуванням. Виключно профспілки представляють права і інтереси працівників у відносинах з працедавцем в управлінні підприємствами, установами, організаціями, а також в ході приватизації об'єктів державної і комунальної власності, беруть участь в роботі комісії з приватизації.

Профспілки, їх об'єднання мають право представляти інтереси працівників в органах, що розглядають індивідуальні трудові суперечки і при вирішенні колективних трудових суперечок (конфліктів) в порядку, встановленому законодавством. Представники профспілок беруть участь в діяльності погоджувальних комісій, трудових арбітражів і інших органів, що розглядають колективну трудову суперечку

в контексті світової політичної думки

(конфлікт). Разом з тим профспілки, їх об'єднання мають право на організацію і проведення страйків, зборів, мітингів, ходів і демонстрацій в захист трудових і соціально-економічних прав і інтересів працівників відповідно до закону.

Профспілки, їх об'єднання мають право отримувати безкоштовно інформацію від працедавців або їх об'єднань, органів державної влади і органів місцевого самоврядування з питань, що стосуються трудових і соціально-економічних прав і законних інтересів своїх членів, а також інформацію про результати господарської діяльності підприємств, установ або організацій. Вказана інформація повинна бути надана в десятиденний термін. Для вирішення актуальних проблем профспілкового руху, підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації профспілкових кадрів, в цілях захисту права і інтересів членів профспілок профспілки і їх об'єднання мають право за рахунок власних засобів створювати навчальні, культурно-освітні, дослідницькі, соціально-аналітичні установи, а також правові, статистичні, соціологічні навчальні центри і центри незалежних експертиз. Для висвітлення своєї діяльності профспілки і їх об'єднання мають право бути засновниками засобів масової інформації і здійснювати видавничу діяльність відповідно до закону.

Профспілки, їх об'єднання організують і здійснюють суспільний контроль за реалізацією прав членів профспілки у сфері охорони здоров'я, медико-соціальної допомоги. Профспілки, їх об'єднання беруть участь в діяльності експертних, консультативних і наглядових рад при органах і установах охорони здоров'я, а також можуть брати участь в розвитку масової фізичної культури, спорту, туризму, створенні і підтримці спортивних товариств і туристичних організацій. Вони також беруть участь в охороні навколишнього середовища, захисті населення від негативної екологічної дії, сприяють діяльності суспільних природоохоронних організацій, можуть проводити суспільні екологічні експертизи, здійснювати іншу не заборонену законом діяльність в цій сфері.

Профспілки, їх об'єднання можуть брати участь у створенні умов для загальнодоступного користування громадянами надбанням української національної культури, культур національних меншин, що проживають на території України, світової культури, свободи літературної, художньої, наукової, технічної творчості, соціального захисту працівників інтелектуальної сфери діяльності.

Профспілки, їх об'єднання відповідно до своїх статутів (положень) беруть участь в розробці державної житлової політики, здійсненні заходів, направлених на розвиток житлового будівництва, поліпшення використання і забезпечення збереження житлового фонду,

в захисті економічних і соціальних прав громадян, пов'язаних з отриманням, утриманням і збереженням житла.

Профспілкові органи мають право вимагати розірвання трудового договору (контракту) з керівником підприємства, установи або організації, якщо він порушує законодавство, колективні договори і угоди. Профспілки, їх об'єднання можуть мати у власності грошові кошти і інше майно, необхідне для здійснення їх статутної діяльності.

Профспілки, їх об'єднання, здійснюючи представництво і захист трудових і соціально-економічних прав і інтересів своїх членів, повинні дотримуватися Конституції України, законів і інших нормативно-правових актів, а також виконувати колективні договори і угоди, які вони уклали, і узяті на себе зобов'язання.

Особи, перешкоджаючи здійсненню права громадян на об'єднання громадян в профспілки, а також посадові й інші особи, винні в порушенні законодавства про профспілки, які своїми діями або бездіяльністю перешкоджають законній діяльності профспілок, їх об'єднань, несуть дисциплінарну, адміністративну або кримінальну відповідальність відповідно до законів.

Засновниками і членами громадської організації можуть бути, поряд із громадянами України, іноземні громадяни і піддані, особи без громадянства. Віковий ценз для засновників громадської організації — 18 років (для дитячих і молодіжних — 15 років), для членів громадської організації — 14 років (для дитячих і молодіжних — визначається їх статутами). Громадська організація може не мати фіксованого індивідуального членства.

Об'єднання громадян є інститутами громадянського суспільства, за допомогою яких здійснюється зв'язок між суспільством і державою. Взаємодія держави з об'єднаннями громадян здійснюється на основі Конституції і законодавства України і включає їх взаємні права і обов'язки.

У взаємостосунках з державою об'єднання громадян мають право:

- 1) представляти і захищати свої законні інтереси своїх членів в державних організаціях;
- 2) отримувати від органів державної влади і місцевого самоврядування інформацію, необхідну для реалізації своїх цілей і задач;
- 3) вносити пропозиції до органів державної влади і місцевого самоврядування.

Політичні партії беруть участь у виборах Президента України, народних депутатів України, органів місцевого самоврядування, а також у виробленні державної політики.

в контексті світової політичної думки

З іншого боку, об'єднання громадян виконують певні обов'язки перед державою. Кожне об'єднання громадян повинне бути легалізоване (офіційно визнане) шляхом реєстрації або повідомлення про заснування. Політичні партії і міжнародні громадські організації реєструються Міністерством юстиції України, всі інші (за вибором засновників) легалізуються Міністерством юстиції або місцевими органами виконавчої влади шляхом повідомлення про заснування.

Об'єднання громадян зобов'язані дотримуватися Конституції і законодавства України і виконувати їх вимоги. Правопорушення, скоєні об'єднаннями громадян, є підставою для юридичної відповідальності у формах: попередження, штрафу, тимчасової заборони (припинення) діяльності об'єднання громадян у цілому або окремих її видів, примусового розпуску (ліквідації) або заборони.

В обов'язки держави входить захист прав і законних інтересів об'єднань громадян. Втручання державних органів і посадовців в діяльність об'єднань громадян не допускається. Державним органам заборонено надавати привілеї та надавати незаконне сприяння окремим політичним партіям в збиток іншим. Що ж до громадських організацій, то деяким з них за рішенням Верховної Ради України держава надає матеріальні допомоги, встановлює пільги з оподаткування. Незважаючи на досить різнобічні законодавчі гарантії політичної участі, в експертному і науковому середовищі переважають критично-негативні оцінки інституціоналізації національного суверенітету в Україні. У Національній доповіді «Національний суверенітет України в умовах глобалізації» вказуються на такі негативні сторони інститутів політичного представництва нації:

- зосередження значного обсягу повноважень в руках глави держави, що веде до персоніфікації державного суверенітету і відкриває можливість для встановлення режиму керованої демократії;
- послаблення ролі парламенту, девальвація представництва в ньому інтересів суспільства та зменшення можливостей парламентського опозиційного контролю;
- зменшення впливу громадянського суспільства на діяльність виконавчої влади [139, с.6].

У доповіді констатується відсторонення народу України від прийняття найважливіших державних рішень. Зокрема, чинною Конституцією не закріплене право народу на законодавчу ініціативу, прийняття Конституції і законів всеукраїнським референдумом, здійснення контролю за діяльністю державних органів. Народне виявлення під час виборів підміняється виборчими маніпуляціями і фальсифікаціями.

Запровадження в Україні псевдо-ліберальна економічна модель, яка функціонує за правилами здобуття політичної ренти, не тільки підтримується державною владою, а й сама є джерелом її походження, внаслідок чого влада може стати безпорадною перед лицем економічних суб'єктів, спроможних впливати на неї через канали підкупу[139, с.18].

Висновок до розділу 4

Впродовж 1990-х-2000-х років в Україні формувалася система владних відносин, яка забезпечувала економічні та політичні інтереси великих бізнес-груп та пов'язаних із ними угруповань у системі управління й силових структурах центру та регіонів. Інститути державної влади та представницької демократії дані групи використовують як інструмент просування корпоративних інтересів у конкурентній боротьбі за розподіл ресурсів. Державна влада може розглядатися як політична надбудова над суспільством та економікою. Тому природа, властивості та функції влади значною мірою визначаються економічними відносинами, які складають підвалини соціальної диференціації та суспільного устрою. З іншого боку, вплив на прийняття державних рішень дає можливість пільгового доступу до ресурсів, які є доступними для даного суспільства. Причому цей доступ забезпечується не через первинні, економічні механізми розподілу, а за допомогою вторинного, владного перерозподілу через механізм держави.

Таким чином, угруповання, що здійснюють державну владу чи впливають на її здійснення, мають можливість отримувати ренту від реалізації впливу на процес перерозподілу ресурсів. У залежності від розстановки сил між цими угрупованнями та способу вирішення питання щодо перерозподілу ресурсів на кожному конкретно-історичному етапі розвитку суспільства складаються конкретні владні відносини, що мають як інституційне, так і позаінституційне вираження. Якщо розглядати процеси еволюції політичних інститутів незалежної України в контексті конкурентної боротьби ресурсозабезпечених суб'єктів за статус національної еліти, тобто за контроль над владним перерозподілом ресурсів, стає очевидною досить чітка закономірність. На кожному з етапів цієї боротьби розстановка сил між ключовими її суб'єктами детермінована співвідношенням їх ресурсного забезпечення і прагне бути унормованою у формі інституалізації політичних відносин. Залежність конфігурації політичних інститутів українського суспільства від цієї розстановки сил завжди зумовлювала не лише інституційний вибір, але й його негативні наслідки: як тільки розстановка сил змінювалася, існуючі на той час політичні інститути втрачали свою дієздатність.

Заклучення

У західній політичній думці домінує розгляд нації насамперед як політичної категорії, в той час як українські вчені до цих пір використовують прийнятий в радянській науці етніцистський підхід. Однак, незважаючи на відмінності в поглядах на порядок формування національних спільнот (як біологічних або як культурно-історичних), практично всі дослідники головною особливістю нації вважають її політичну (державну) суб'єктність.

Отже, базовою політичною характеристикою нації є те, що саме члени нації являються політично суб'єктними громадянами держави, володіючи колективним монополічним правом на використання її механізму. Таким чином, нація визначається як основний державотворчий елемент, джерело державної влади і носій суверенітету. Звідси взаємопов'язаність категорій суверенітету держави і суверенітету нації — національний суверенітет реалізується через механізм держави.

У той же час зводить воєдино поняття «національний суверенітет» і «державний суверенітет» було б спрощенням. До необхідності відокремлювати суверенітет держави як владного механізму від суверенітету носія державної влади прийшов ще Гуго Гроцій. У випадку з нацією як колективним носієм суверенітету це положення ускладнюється проблематикою єдності політичної волі та інтересів у індивідів і соціальних груп, з яких вона складається. У дійсності конкретні відносини панування-підкорення (у тому числі й суверенітет як один із елементів цих відносин) формуються розстановкою сил і співвідношенням ресурсів влади, які реально складуються в даному суспільстві. Це є одним з основних положень теорії політичних систем. Звідси випливає, що національний суверенітет не є категорією з незмінними характеристиками, він складається і еволюціонує в результаті повсякденної діяльності суб'єктів політичної влади.

Одне з найважливіших завдань демократичної системи — протистояти монополізації державної влади однією з фракцій правлячої еліти. Зокрема, цьому слугує поділ сучасної державної влади на три незалежні гілки — законодавчу, виконавчу і судову. Проте й у цих умовах у багатьох державах відбувається перманентна боротьба за концентрацію всіх реальних владних повноважень в одних руках. Незалежна Україна також не уникала цієї боротьби.

У рамках парадигми демократичного транзиту українська державність, так само як і суспільство, на протязі останньої чверті сторіччя розглядаються як перехідні від тоталітаризму до демократії. Разом з тим, реальний досвід вітчизняного державотворення не надає

підстав для інтерпретації стратегії будівництва вітчизняних владних інститутів виходячи з потреб демократизації. Копіювання зарубіжних форм таких інститутів не лише не привело до розширення політичної участі основної маси населення в здійсненні публічної влади, але й сприяло обмеженню каналів цієї участі. Саме відсутність каналів інституційного впливу громадянського суспільства на прийняття державно-владних рішень і стало одним із основних факторів широкого залучення різних категорій населення до позаінституційних протестних рухів 2001-2004 та 2013-2014 років, які набули загальноукраїнського характеру. Ці рухи подаються у вітчизняній літературі як народні революції, що завершилися перемогою. Разом з тим, навіть побіжний розгляд політичної ситуації, що виникла після приходу до влади лідерів масових народних протестів, показує, що основна причина цих протестів — відсутність інституційних каналів впливу основної маси громадян на процес прийняття державно-владних рішень — не було вирішене.

Зрозуміло, що дана ситуація постійно відтворює фактор дестабілізації політичної системи України. Тому в роботах вітчизняних політологів вважається загальним правилом окреслювати шляхи демократизації інституційної системи, її «покращення» та ефективності. Проте рекомендації на кшталт «державна повинна...» чи «політична еліта має здійснити...» не несуть в собі особливого аналітичного наповнення, оскільки вони не враховують сутності процесу політичної інституціоналізації — закріплення рівноваги статусів учасників політичної конкуренції відповідно до конкретної розстановки сил між ними на даному етапі. Дана позиція витікає як із закономірності прямо пропорційного співвідношення концентрації ресурсів і концентрації влади, так і з описаного в дослідженні впливу асиметричного обміну ресурсів на формування владних відносин, який сприяє системному відновленню диференціації суспільства на групи з антагоністичними по суті інтересами. Так, інтерес збереження привілейованими групами своїх статусів ексклузивних розпорядників суспільно значимих ресурсів серйозно відрізняється від загальносуспільного інтересу. Звідси випливає, що нація в політичному плані є конгломератом соціальних груп, які при наявності внутрішньої організації набувають власної політичної суб'єктності, вступаючи у конкуренцію між собою за доступ до ресурсів. Таким чином, нація у контексті даного дослідження не може розглядатися як внутрішньо монолітний актор політичної конкуренції, який має чітке усвідомлення власного інтересу і агреговану політичну волю.

Сучасна наукова думка давно прийняла той факт, що сама необхідність державної організації актуалізується наявністю

в контексті світової політичної думки

в суспільстві антагоністичних протиріч, при яких соціальна стабільність може підтримуватися тільки за допомогою системного насильства. В основі цих протиріч, згідно класичної теорії політичних систем, лежить конкурентна боротьба за розпорядження доступними для даного суспільства ресурсами і цінностями. Держава як основний механізм контролю над їх розподілом, є об'єктом впливу з боку тих угруповань і соціальних груп, які володіють достатньою концентрацією ресурсів для впливу на прийняття державних рішень.

Ми виходимо з науково встановленого факту, що на інституційне закріплення рівноваги статусів впливає не лише реальне співвідношення ресурсного забезпечення суб'єктів політичної конкуренції на даний час, але й попередня конфігурація інституційного поля, що залишилася від минулого паку еліт, який вже втратив актуальність внаслідок порушення балансу сил. Крім того, враховуючи світовий досвід перерозподілу влади між угрупованнями політичних еліт при відсутності домінуючого актора, необхідно мати на увазі, що саме такий варіант співвідношення ресурсного забезпечення сприяє виникненню поліцентричності прийняття владних рішень без суворой ієрархізації рівнів центрів влади.

Таким чином, процес реалізації національного суверенітету носить конкурентний характер боротьби в самому суспільстві за вплив на прийняття державних рішень і в кінцевому підсумку — боротьби за державну владу. Це означає залежність категорії «національний суверенітет» від розподілу ресурсів влади в суспільстві, а також передбачає диференціювання реальних суб'єктів політичної влади всередині нації (фракцій національної еліти, включаючи угруповання контр-еліт). Політичні еліти, просуваючи свої специфічні інтереси через політичну систему, намагаються надати їм характеру загальнонаціональних для того, щоб у боротьбі з конкуруючими угрупованнями заручитися підтримкою більшості або хоча б частини нації.

Прийшовши до державної влади, правляче угруповання використовує суверенітет національної держави для задоволення власних інтересів, котрі далеко не завжди і не в усьому збігаються з інтересами як нації, так і держави. При цьому гасло національного суверенітету використовується цим угрупованням як засіб мобілізації в своїх інтересах ресурсів громадян та переконання їх у тому, що здійснюваний ним порядок розподілу ресурсів у суспільстві відповідає інтересам всіх членів нації.

Зрозуміло, що відчужена від суспільства й зосереджена в руках правлячої еліти (яка позиціонує себе як національна) верховна влада ні в якій мірі не може бути віднесена до категорії «національний

Національний суверенітет: український вимір

суверенітет», оскільки останній є невідчужуваною характеристикою всієї нації в цілому. Для реального забезпечення національного суверенітету необхідне створення рівності умов доступу до центрів прийняття і виконання рішень, що в рамках механізму держави неможливо за визначенням. Механізми політичної участі формуються не в рамках держави, а в рамках громадянського суспільства, реалізуючи вплив різних соціальних груп на державу. Звідси в якості інституційних механізмів реалізації національного суверенітету необхідно розглядати всі політичні організації та рухи даної нації, а також угруповання, чия діяльність носить політичний характер. Проте жоден з політичних інститутів суспільства не має права монополізувати процес реалізації національного суверенітету, оскільки останній є невідчужуваною характеристикою всієї нації в цілому, а не окремих її частин (навіть таких, як більшість населення, політичні еліти чи персональний склад вищих органів державної влади).

Можливість реалізації суверенних прав кожного члена нації залежить від ступеня його впливу на прийняття державних рішень, які визначають порядок доступу до ресурсів і цінностей для членів даного суспільства. Для забезпечення такого впливу національна держава повинна визначити правові норми та інституційний механізм реалізації політичних прав своїх громадян. Враховуючи, що реальне здійснення політичних прав неможливе без забезпечення громадян ресурсами влади, громадянські права повинні бути підкріплені всіма видами таких ресурсів. Тобто права громадян повинні включати їх прерогативи не лише в політичній, але й в економічній, інформаційній, культурній та духовній сферах життя даного суспільства.

Звідси випливає, що метою інституційно-правового захисту національного суверенітету є, з одного боку, закріплення такого порядку розподілу ресурсів у суспільстві, який забезпечував би рівноправний доступ до державної влади для всіх членів нації. З іншого боку — захист монопольного права даної нації як асоціації громадян на доступ до управління власною національною державою і на політичний контроль певної території, яку ця держава охоплює своєю владою. Останнє передбачає не тільки відсікання від безпосереднього доступу до центрів прийняття державних рішень «позанаціональних» елементів (частини населення, що, не маючи громадянських прав, не входить до складу нації; транснаціональних корпорацій; наднаціональних суб'єктів влади; інших держав), але і недопущення узурпації державної влади будь-якою частиною нації.

Таким чином, сам концепт національного суверенітету передбачає наявність двох груп протиріч:

в контексті світової політичної думки

- між орієнтацією на домінування громадських і державних інтересів над інтересами особистості та потребою забезпечення індивідуальних прав і свобод кожного члена нації;
- між принципом демократизму та потребою забезпечення панівного політичного статусу державотворчої нації, що передбачає як політичну, так і економічну та духовну неповноправність населення, що не входить до складу нації.

Дані протиріччя характерні для всіх політичних систем, де існує національний тип держави, оскільки їх джерелом є сам принцип побудови національної держави як політичної організації окремої закритої спільноти. Без їх існування національний суверенітет як політико-правова категорія не мав би актуальності, оскільки суспільство без такого роду протиріччя не потребує владного врегулювання відносин, які виникають у їх результаті. Конкретний зміст національного суверенітету визначається змістом економічних, політичних, правових та культурних відносин, які виникають з приводу реалізації інтересів громадянина, нації та держави в рамках даного суспільства та його історично сформованої політичної системи, а також в сфері міжнародних відносин.

Таким чином, правове оформлення національного суверенітету представляє собою процес легітимації саме національних інтересів, реалізації громадянських прав як монополії даної нації на політичну владу на даній території, народовладдя для даної конкретної нації, забезпечення незалежності та стабільності державної влади і територіальної цілісності даної національної держави.

З цього випливає, як мінімум, три висновки щодо політичних характеристик національного суверенітету. По-перше, сферою і механізмом його здійснення є не тільки держава, але і вся політична система даного суспільства. По-друге, суб'єктами національного суверенітету є: громадянин як політично суб'єктний член нації, нація як спільнота політично повноправних громадян і національна держава як механізм вираження політичної волі громадян-членів нації. По-третє, реальне наповнення змісту категорії «національний суверенітет» відображає ступінь участі основної маси членів нації у здійсненні політичної влади через різні форми демократії. Відображенням національного суверенітету, його результатом є ступінь здійснення індивідуальних і групових прав членів нації — не тільки політичних і культурних, а й економічних. Таким чином, базову функцію національного суверенітету можна визначити як реальне забезпечення всього комплексу прав і свобод спільноти громадян національної держави — нації як колективного суверену.

Національний суверенітет: український вимір

Сучасна політична криза викликана кризою світової фінансової системи, ґрунтованої на валютних спекуляціях і захопленні ресурсів в масштабах планети, актуалізувала практичну значущість національного суверенітету як категорії реальної політики. Ця криза охопила весь світ, тому від неї не можна сховатися, ні увійшовши до складу іншої держави, ні запустивши у свою країну іноземні капітали. Вихід із кризи неможливий без ліквідації існуючої олігополії спекулянтів валютою і ресурсами і цілеспрямованої побудови демократичної системи перерозподілу ресурсів в рамках національних держав. Для цього потрібний політичний механізм, що реально дозволяє кожному громадянину не лише впливати на формування органів державної влади, але і контролювати їх діяльність.

Сьогоднішній етап існування української держави неможливо пройти без об'єднання зусиль у боротьбі за право нації як асоціації політично повноправних громадян самим розпоряджатися багатствами своєї країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Короткий Оксфордський політичний словник / за ред. І. Макліна й А. Макмілана; пер. з англ. – Київ, 2005. – 665 с.
2. Колісник, В. П. Національний суверенітет та національне самовизначення : питання теорії та український досвід / В. П. Колісник // Національно-етнічні відносини в Україні : теоретичні засади та конституційно-правові аспекти. – Харків, 2003. – С. 53-87.
3. Гапотій, В. Д. Теоретичні та практичні аспекти суверенітету народу, нації та держави : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. Д. Гапотій; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2005 – 17 с.
4. Каменка, Ю. Політичний націоналізм: еволюція ідеї / Ю. Каменка // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – Київ : Смолоскип, 2006. – С. 89-103.
5. Колісник, В. П. Національний суверенітет та національне самовизначення: питання теорії та український досвід / В. П. Колісник // Національно-етнічні відносини в Україні: теоретичні засади та конституційно-правові аспекти. – Харків, 2003. – С. 53-87.
6. Троян, І. Державний суверенітет як політологічна категорія: сутність, характеристики, особливості трансформації / І.Троян // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: зб. наук. праць. Вип. 22 / НАН України, Ін-т народознавства, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Нац. ун-т «Львівська політехніка»; редкол.: Я. Ісаєвич (гол.) [та ін.]. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. – 162 с. – С. 130-136.
7. Воронянський, О. В. Всесвітня історія: довідник // О. В. Воронянський, Н. Л. Міщенко. – Харків : Ранок, 2009. – 480 с.
8. Воронянський, О. В. Історія України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. В. Воронянський. – Харків : Парус, 2005. – 544 с.
9. Таран, Ю. Національні держави в сучасному світі / Ю.Таран. – URL: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=1055
10. Грессинг, З. Максимилиан I / З. Грессинг; пер. с нем. Е. Б. Каргиной. – Москва : АСТ, 2005. – 318 с.
11. Энгельс, Ф. Празднество наций. Т. 6. / Ф. Энгельс // Маркс К. Собрание сочинений. – 2-е изд. – Москва, 1970. – С. 620-635.
12. Денисенко, І. Д. Теорія соціального простору: евристичний потенціал щодо соціально-політичних досліджень / І. Д. Денисенко // Сучасне суспільство. – 2015. – № 2 (2). – С. 27-37.
13. Боден, Ж. Шість книг о государстве / Ж Боден // Антология мировой философии: в 4-х т. Т. 2. – Москва, 1970. – С. 141-147.
14. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Г. Гроций. – Москва : Ладомир, 1994. – 868 с.
15. Левин, И. Д. Суверенитет / И. Д. Левин. – Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2003. – 373 с.

16. Конституційне право зарубіжних країн / В. О. Ріяка (керівник авт. кол.), В. С. Семенов, М. В. Цвік [та ін.]; за заг. ред. В. О. Ріяки. – Київ : Юрінком Інтер, 2002. – 512 с.
17. Гоббс, Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Сочинения : В 2-х т. Т. 2. – Москва : Мысль, 1991. – 738 с.
18. Альтузий, И. Политика / И. Альтузий. – URL: <http://www.reformed.org.ua/2/155/Althusius>.
19. Спиноза, Б. Политический трактат / Б. Спиноза // Сочинения. В 2-х т. Т. 1. / вступ. статья К. А. Сергеева. – 2-е изд. – Санкт-Петербург: Наука, 1999. – 489 с.
20. Монтескье, Ш. О духе законов / Ш. Монтескье // Антология мировой философии : в 4 т. Т. 2. – Москва : Мысль, 1970. – 539 с.
21. Руссо, Ж.-Ж. Рассуждение о происхождении и основании неравенства между людьми / Ж. Ж. Руссо // Избранные сочинения: в 3-х т. Т. 1. – Москва, 1961. – С. 40-84.
22. Руссо, Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо // Трактаты. – Москва : Наука, 1969. – С. 151-256.
23. Пейн, Т. Права человека / Т. Пейн // Избранные сочинения. – Москва : Изд-во АН СССР, 1959. – 154 с.
24. Томас Джефферсон о демократии / сост. Сол Падовер. – Москва: Рес гумана, 1992. – 335 с.
25. Куц, Г. М. Ліберальні трансформації політичного простору : [монографія] / Г. М. Куц. – Харків : Віровець А.П., 2011. – С. 248-298.
26. Констан, Б. О свободе у древних в ее сравнении со свободой у современных людей / Б. Констан // Полис. – 1993. – № 2. – С. 97-106.
27. Бентам, И. Тактика законодательных собраний / И. Бентам. – Санкт-Петербург, 1907. – 186 с.
28. Бентам, И. Рассуждение о гражданском и уголовном законоположении / И. Бентам ; пер. М. Михайлова. – Санкт-Петербург, 1805. – 81 с.
29. Гегель, Г. В. Ф. Основы философии права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель ; пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. – Київ : Юніверс, 2000. – 336 с.
30. Stein Lorenz von. Sozialismus und Kommunismus des heutigen Frankreichs / Lorenz von Stein. – W. Fink, 1971. – 224 p.
31. Токвиль, А. Демократия в Америке : пер. с франц. / А. де Токвиль ; предисл. Гарольда Дж. Ласки. – Москва : Весь Мир, 2000. – 560 с.
32. Токвиль, А. Старый порядок и революция / А. Токвиль ; пер. с фр. Л. Н. Ефимова. – Санкт-Петербург : Алетейя, 2008. – 248 с.
33. Мильль, Дж. С. Размышления о представительном правлении / Дж. Ст. Мильль. – Санкт-Петербург : Яковлев, 1863. – 360 с.
34. Прудон, П. Ж. Французская демократия / П. Ж. Прудон; пер. с фр. под ред. Н. К. Михайловского; вступ. ст. П. В. Рябова. – 2-е изд., доп. – Москва : URSS, 2010. – 392 с.
35. Бакунин, М. А. Собрание сочинений и писем. 1828-1876 / М. А. Бакунин; под ред. и с примеч. Ю. М. Стеклова. – Москва : Изд-во Всесоюз. о-ва политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1935. – Т. 4. – 88 с.

в контексті світової політичної думки

36. Дюркгейм, Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм ; пер. с фр. и послесловие Л. Б. Гофмана. – Москва : Наука, 1991. – 576 с.
37. Bourgeois, Léon. Solidarité // Léon Bourgeois. – Paris: Armand Colin et Cie, éditeurs, 1896 – 157 p.
38. Duguit, Léon. L'État, le droit objectif et la loi positive // Léon Duguit. – Paris, 2012. – 124 p.
39. Парето, В. Трансформация демократии / В. Парето ; пер. с итал. М. Юсима. – Москва : Территория будущего, 2011. – 208 с.
40. Вебер, М. Патриархальное и патримониальное господство / М. Вебер ; пер. с нем. и комментарии А. Ю. Антоновского // Ойкумена : альманах сравнит. исследований полит. ин-тов, соц.-экон. систем и цивилизаций. Вып. 9. – Харьков, 2012. – С. 183-248.
41. Шмитт, К. Диктатура. От истоков современной идеи суверенитета до пролетарской классовой борьбы / К. Шмитт ; пер. с нем. Ю. Коринца ; под ред. Д. Кузницына. – Санкт-Петербург : Наука, 2005. – 326 с.
42. Михельс, Р. Социология политической партии в условиях демократии / Р. Михельс // Вся политика : хрестоматия / сост. В. Д. Нечаев, А. В. Филиппов. – Москва : Европа, 2006. – С. 158-168.
43. Воронянський О. В. Влада як системний елемент економічних відносин: механізм відтворюваності / О. В. Воронянський, Т. Ю. Кулішенко // Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка. – 2016. – №. 174. – С. 109-117.
44. Костомаров, М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу) / М. І. Костомаров. – Київ : Либідь, 1991. – 40 с.
45. Антонович, В. Б. Моя сповідь : вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович ; упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський ; вступна ст. та коментарі В. Ульяновського. – Київ : Либідь, 1995. – 816 с.
46. Драгоманов, М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов ; упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук ; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – Київ : Либідь, 1991. – 688 с.
47. Потульницький, В. А. Теорія української політології : курс лекцій / В. А. Потульницький. – Київ : Либідь, 1993. – 192 с.
48. Демиденко, А. П. Великий українець : матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / А. П. Демиденко. – Київ : Веселка, 1992. – 551 с.
49. Турчин, Я. Б. Внесок С. Шелухіна в розвиток української політичної думки першої половини ХХ ст. / Я. Б. Турчин // Проблеми та перспективи викладання політології у вищій школі : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Ч. 1. – Львів : НУ «Львівська політехніка», 2004. – С. 84-90.
50. Лашенко, Р. Лекції по історії українського права / Р. Лашенко. – Київ : Україна, 1998. – 254 с.
51. Липинський, В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – URL: <http://ukrbiblioteka.org/book/листи-до-братів-хліборобів/>
52. Томашівський, С. Про ідеї, героїв і політику : відкритий лист до В. Липинського з додатками / С. Томашівський. – Львів, 1929. – 132 с.

53. Корольов, Г. О. Консервативна утопія В. Кучабського: «геополітичний трикутник», революція й Східна Європа / Г. О. Корольов // Український іст. журн. – 2012. – № 3. – С. 36-48.
54. Коваль, А. Ідея національної держави у правових поглядах Станіслава Дністрянського / А. Коваль // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали VII регіон. наук.-практ. конф. (13-14 лют. 2001 р.). – Львів, 2001. – С. 28-30.
55. Эйхельман, О. Проект Конституции (основных государственных законов) Украинской Народной Республики / О. Эйхельман. – Киев, Тарнов : Изд-во С. В. Д., 1921. – 90 с.
56. Рудницький, С. Л. Україна. Наш рідний край / С. Л. Рудницький. – Львів : НПБУ, 1921. – 147 с.
57. Крупницький, Б. Історичні основи європеїзму України / Б. Крупницький. – URL: <http://historians.in.ua/index.php/statti/373-borys-krupnytskyi-istorychni-osnovy-evropeizmu-ukrainy>
58. Лисяк-Рудницький, І. Україна між сходом і заходом. Формування українського народу й нації / І. Лисяк-Рудницький. – Київ : Українська прес-група, 2012. – 64 с.
59. Гай-Нижник, П. Ярослав Пеленський. Етапи життєвого і наукового шляху / П. Гай-Нижник // Київська старовина. – 2004. – № 1. – С. 155-162.
60. Лисяк-Рудницький, І. Історичні есе. В 2-х т. Т. I. / І. Лисяк-Рудницький ; пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкєєвої. – Київ : Основи, 1994. – 554 с.
61. Роздольський, Р. Робітники та батьківщина (до роз'яснення одного уривку із «Маніфесту комуністичної партії») / Р. Роздольський. – URL: <http://commons.com.ua/?p=13277>
62. Пизюр, Євген. Новий фрагмент советської аграрної політики : (укрупнення колгоспів) / Є. Пизюр. – Нью-Йорк: Українсько-Американське вид-во, 1952. – 48 с.
63. Pelenski, J. Soviet ukrainian historiography after world war 2. / J. Pelenski // Jahrbucher für Geschichte Osteuropas. – 1964. – Bd. 12, № 3. – S. 373-418.
64. Сморгунов, Л. В. Сравнительное государственное управление: теория, реформы, эффективность / Л. В. Сморгунов. – Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2010. – 186 с.
65. Макферсон, К. Б. Жизнь и времена либеральной демократии / К. Б. Макферсон ; пер. с англ. А. Кырлежева. – Москва : Изд. дом Гос. ун-та - Высшей школы экономики, 2011. – 174 с.
66. Barber, V. Strong Democracy: Participatory Policies for a New Age / V. Barber. – Berkeley : University of California Press, 1984. – 296 p.
67. Шумпетер, Й. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер. – Москва, 1995. – 540 с.
68. Downs, A. An economic theory of democracy / A. Downs. – New York : Harper and Row, 1957. – 68 p.
69. Lijphart, A. Consociational Democracy / A. Lijphart // World Politics 21. – 1969. – № 2. – P. 207-225.
70. Лейпхарт, А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт. – Москва : Аспект Пресс, 1997. – 287 с.

в контексті світової політичної думки

71. Dahl, R. Polyarchy : Participation and Opposition / R. Dahl. – New Haven : Yale University Press, 1971.— 134 p.
72. Шмиттер, Ф. Неокорпоративизм / Ф. Шмиттер // Полис. – 1997. – № 2. – С. 17-28.
73. Хабермас, Ю. Европейское национальное государство: его достижения и пределы. О прошлом и будущем суверенитета и гражданства / Ю. Хабермас // Нации и национализм. – Москва: Праксис, 2002. – 365 с.
74. Ребет, Л. Теорія нації / Л. Ребет. – Львів, 1997. – 17 с.
75. Альтерматт, У. Этнонационализм в Европе / У. Альтерматт. – Москва: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2000. – 366 с.
76. Вілков, В. Ю. Культурно-політична бінарність сенсів-значень поняття «нація»: тенденції формування / В. Ю. Вілков // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Вип. 104 : Філософія. Політологія. – 2011. – С. 39-43.
77. Хабермас, Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас. – Санкт-Петербург : Наука, 2001. – 204 с.
78. Козинг, А. Нация в истории и современности / А. Козинг. – Москва : Прогресс, 1978. – 36 с.
79. Коротеева, В. Ю. Теории национализма в зарубежных социальных науках / В. В. Коротеева. – Москва : Изд-во РГГ, 1999. – 140 с.
80. The Ethnic Phenomenon / P. L. Van den Berghe. – New York, 1981. – 328 p.
81. Reynolds, V. Sociobiology and the Idea of Primordial Discrimination / V. Reynolds // Ethnic and Racial Studies. – 1980. – № 33. – P. 303-315.
82. Фіхте, Г. Й. Що таке народ у нашому розумінні цього слова і що таке любов до Батьківщини / Й. Г. Фіхте // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера: [антологія] / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – Київ : Смолоскип, 2006. – С. 10-17.
83. Кисс, Э. Национализм реальный и идеальный. Этническая политика и полит. процессы / Э. Кисс // Этничность и власть в полиэтническом государстве / отв. ред. В. А. Тишков. – Москва : Наука, 1994. – С. 136-137.
84. Салинс, М. Горечь сладости или нативная антропология Запада / М. Салинс. – URL: http://www.situation.ru/app/j_art_535.htm.
85. Кон, Г. Західний і східний націоналізм / Г. Кон // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера: [антологія] / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – Київ : Смолоскип, 2006. – С. 479-482.
86. Воронянський, О. В. Проблема типології теорій формування нації у зарубіжній науковій літературі / О. В. Воронянський // Вісник Харківського національного університету імені ВН Каразіна. Серія «Політологія». – 2015. – Т. 17. – №. 912. – С. 69-73.
87. Гелнер, Е. Нації та націоналізм / Е. Гелнер // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера: [антологія] / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – Київ : Смолоскип, 2006. – С. 156-170.
88. Гатчінсон, Д. Що таке етнічність? / Д. Гатчінсон, Е. Д. Сміт // Націоналізм: антологія. – Київ : Смолоскип, 2010. – С. 213-220.
89. Гобсбаум, Е. Націоналізм наприкінці ХХ сторіччя / Е. Гобсбаум // Націоналізм: антологія. – Київ : Смолоскип, 2010. – С. 191-210.

Національний суверенітет: український вимір

90. Андерсон, Б. Уявлені спільноти: міркування про походження і поширення націоналізму / Б. Андерсон; пер. з англ. В. Морозова. – Київ : Критика, 2001. – 272 с.
91. Дойч, К. Рост націй / К. Дойч // Этнос и политика : хрестоматия. – Москва : УРАО, 2000. – С. 53.
92. Сміт, Е. Етнічне походження нації / Е. Сміт. – Київ : Основа, 1996. – 236 с.
93. Smith, A. D. The Ethnic Revival in the Modern World / A. D. Smith. – Cambridge, 1981. – 242 p.
94. Бромлей, Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – Москва, 1983. – 412 с.
95. Межуев, В. М. Идея национального государства в исторической перспективе : выступление на «круглом столе» «Национальное государство: теория, история, политическая практика» / В. М. Межуев // Полис. – 1992. – № 5-6. – С. 15-16.
96. Истон, Д. Категории системного анализа политики // Политология : хрестоматия / Д. Истон ; пер. с англ. С. Орловича. – Москва : Гардарики, 2000. – 426 с.
97. Паренти, М. Демократия для немногих / М. Паренти; пер. с англ. А. Николаева. – Москва, 1999. – 234 с.
98. Безрук, О. О. Українське суспільство: теорія та практика демократичного транзиту / О. О. Безрук, І. Д. Денисенко // Сучасне суспільство. – 2013. – №. 2. – С. 13-27.
99. Хабермас, Ю. Европейское национальное государство: его достижения и пределы : о прошлом и будущем суверенитета и гражданства / Ю. Хабермас // Нации и национализм. – Москва : Практикс, 2002. – 365 с.
100. Малахов, В. С. Национализм как политическая идеология / В. С. Малахов. – Москва : КДУ, 2005. – 236 с.
101. Касьянов, Г. В. Теорії нації та націоналізму : Монографія. / Г. В. Касьянов. – Київ : Либідь, 1999. – 352 с.
102. Вілков, В. Ю. Ідейно-теоретичні засади та політико-ідеологічна сутність концепції «духу народу» / В. Ю. Вілков // Політологічний вісник. – 2003. – Вип. 14. – С. 174-181.
103. Кант, И. Идеи к философии истории человечества / И. Кант // Сочинения в 6-и томах. Т. 5. – Москва, 1966. – 564 с.
104. Вебер, М. Феодализм, «сословное государство» и патримониализм / пер. с нем. и комментарии А. Ю. Антоновского / М. Вебер // Ойкумена : альманах сравнит. исследований полит. ин-тов, социально-экономических систем и цивилизаций. Вып. 8. – Харьков, 2011. – С. 225-255.
105. d'Azeglio Massimo. Italie de 1847 a 1865 // Massimo d'Azeglio. – Paris : Didier. – 1967. – 28 p.
106. Ян, Э. Государственное и этническое понимание нации: противоречия и сходство / Э. Ян // Полис. – 2000. – № 1. – С. 114-122.
107. Connor, W. A. Few Cautionary Notes on the History and Future of Ethnonational Conflicts / W. A. Connor // Facing ethnic conflicts: Toward a New Realism. Andreas Wimmer (ed.) Lanham, MD. Rowman & Littlefield Publishers, Inc. 2004. – P. 23-24.

в контексті світової політичної думки

108. Тишков, В. А. О нации и национализме / В. А. Тишков // Свободная мысль. – 1996. – № 3 – С. 31-37.
109. Дойч, К. Народи, нація та комунікація / К. Дойч // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера : [антологія]; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – Київ : Смолоскип, 2006. – С. 327-334.
110. Гудков Л. Проблема «элиты» в современной России / Л. Гудков, Б. Дубин, Ю. Левада. – М., 2007. – 372 с.
111. Герасіна, Л. М. Проблеми дисперсії публічної політичної влади за умов конкуренції еліт / Л. М. Герасіна, О. В. Фролова // Влада та суспільство під впливом закону циркуляції еліт: Міжнар. наук.-теорет. конф. (XXIII Харківські політолог. читання). – Харків, 2010. – С. 14-16.
112. Маркозова, О. Особливості формування національної еліти в Україні / О. Маркозова // Влада та суспільство під впливом закону циркуляції еліт : Міжнар. наук.-теорет. конф. (XXIII Харківські політолог. читання). – Харків, 2010. – С. 23-25.
113. Политологический словарь / [под. ред. В. И. Астаховой и М. И. Панова]. – Харків : Прапор, 1997. – 193 с.
114. Кухта, Б. Політичні еліти і лідери / Б. Кухта / Б. Кухта, Н. Тейлоухова. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Львів: Кальварія, 1997. – 224 с.
115. Універсальний словник-енциклопедія / гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович. – Київ : Ірина, 1999. – 1551 с.
116. Чукут, С. А. Генеза духовної культури: (управлінський вимір) : монографія / С. А. Чукут. – Київ : Вид-во УАДУ, 1999. – 256 с.
117. Пірен, М. Політична еліта та проблеми політичної елітаризації українського суспільства / М. Пірен // Вісник Української Академії держ. управління при Президентові України. – 2001. – № 1. – С. 242-243.
118. Атаманюк, З. М. Соціально-філософські концепції української національної еліти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 / З. М. Атаманюк. – Одеса, 2003. – 19 с.
119. Мандзій, Л. Особливості формування політичної еліти в Україні / Л. Мандзій // Вісник Львів. ун-ту. Серія філософські науки. – Львів, 2000. Вип. 2. – С. 189-194.
120. Баранцева, К. К. Феномен еліти у вимірі політичної ідеології / К. К. Баранцева // Філософська думка. – 2005. – № 1. – С. 23-43.
121. Крюков, О. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення : [монографія] / О. Крюков. – Київ : Вид-во НАДУ, 2006. – 252 с.
122. Крюков, О. Процес політичної елітаризації та соціальні умови становлення політико-управлінської еліти України / О. Крюков // Збірник наук. пр. НАДУ. – 2005. – Вип. 1. – С. 270-275.
123. Головатий, М. Кому служить політична еліта / М. Головатий // Персонал. – 2006. – 24-30 трав. (№ 21).
124. Денисенко, І. Д. Проблемне поле методології політичних досліджень / І. Д. Денисенко // Вісник Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія / голова редкол. А. П. Гетьман. – Харків : Право, 2010. – № 5. – С. 116-124.

Національний суверенітет: український вимір

125. Конотошцева. Ю. В. Розвиток державно-управлінської еліти в Україні / Ю. В. Конотошцева // Актуальні проблеми держ. управління : збірник наук. пр. – Вип. 4 (26). – Дніпропетровськ : Вид-во ДРІДУ НАДУ, 2006. – С. 74-82.
126. Вовкун, В. Національна культура – це і є національна ідея / В. Вовкун // Дзеркало тижня. – 2008. – 19 лип. (№ 27).
127. Жулинський М. Україна: формування духовної незалежності / М. Жулинський // Сучасність. – 1995. – № 5. – С. 74-78.
128. Матвієнко, П. Національна ідея як чинник державотворення та консолідації суспільства / П. Матвієнко // Економіка та держава. – 2008. – № 1. – С. 47-51.
129. Майборода, О. М. Українська національна ідея як регулятивна сила в загальнодержавному й регіональному масштабах / О. М. Майборода // Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. Збірник статей. – Київ : Світогляд, 2005. – С. 4-9.
130. Задорожна, М. Національна свідомість як основа гуманістичного потенціалу суспільства / М. Задорожна // Освіта і управління. – 2007. – № 2. – С. 24-30.
131. Яценюк, А. В Україні має бути сформована політично свідома нація / А. Яценюк // Голос України. – 2008. – 2 верес. (№ 165).
132. Encyklopedia politologiczna. – Kraków, 2000. – 628 s.
133. Истон, Д. Категории системного анализа политики // Политология : хрестоматия / Д. Истон ; пер. с англ. С. Орловича. – Москва : Гардарики, 2000. – С. 148-166.
134. Головченко, В. Країнознавство: Азія, Африка, Латинська Америка, Океанія / В. Головченко, О. Кравчук. – Київ : ЗАТ «Нічава», 2006. – 336 с.
135. Касьянов, Г. В. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересів, клани та олігархія / Г. В. Касьянов // Український іст. журн. – 2009. – № 1. – С. 160-180.
136. Бродель, Ф. Время мира: Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв. / Ф. Бродель ; пер. с франц. Л. Е. Куббеля. – Москва: Прогресс, 1992. – Т. 3. – 672 с.
137. Злишков, В. Л. Ідентифікація та самоідентифікація як первинні та вторинні чинники саморозвитку особистості педагога / В. Л. Злишков // Вісник НТУУ «КПІ», Філософія. Психологія. Педагогіка : збірник наук. пр. – 2007. – № 1 (19). – С. 77-82.
138. Степико, М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування / М. Т. Степико. – Київ : НІСД, 2011. – 336 с.
139. Лісовий, О. В. Соціокультурна самоідентифікація особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філос. наук: спец. 09.00.04 Філософська антропологія, філософія культури / О. В. Лісовий. – Київ, 2012. – 17 с.
140. Сладкий, Д. Національна ідентичність як фактор національної та міжнародної безпеки / Д. Сладкий // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2. – С. 110-119.
141. Волович, О. Проблеми самоідентифікації російськомовних українців / О. Волович, Т. Воропаєва // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 4 (5). – С. 86-90.

в контексті світової політичної думки

142. Розумний, М. М. Виклики національного самовизначення : монографія / М. М. Розумний. – Київ : НІСД, 2016. – 196 с.
143. Чупрій, Л. В. Безпекові аспекти формування загальнонаціональної ідентичності українців / Л. В. Чупрій // Історико-політичні студії. – 2013. – № 1. – С. 146-153.
144. Національна безпека і оборона / Укр. центр економ. і політ. дослідж. ім. Олександра Разумкова; ред. Л. Шангіна, Є. Вінницька. – Київ : Центр Разумкова, 2006. – № 1 (73).
145. Франко, І. Я. Одвертий лист до галицької української молодезі / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 45. – Київ : Знання, 1986. – С. 401-409.
146. Національна безпека і оборона / Укр. центр економ. і політ. дослідж. ім. Олександра Разумкова; ред. А. Чернова. – Київ : Центр Разумкова, 2016. – №7-8 (165-166).
147. Національна безпека і оборона / Укр. центр економ. і політ. дослідж. ім. Олександра Разумкова; ред. Чернова А. – Київ : Центр Разумкова, 2017. – № 1-2 (169-170).
148. Чупрій, Л. В. Безпекові аспекти формування загальнонаціональної ідентичності українців / Л. В. Чупрій // Історико-політичні студії. – 2013. – № 1. – С. 146-153.
149. Рябченко, О. П. Єдність та розподіл влад у системі органів державної влади в Україні / О. П. Рябченко // Вісник Запорізького юрид. ін-ту. – 2000. – № 1 (10). – С. 3-11.
150. Аузан, А. А. Институциональная экономика: Новая институциональная экономическая теория / А. А. Аузан, М. Е. Дорошенко, В. В. Иванов [и др.]. – Москва : ИНФРА-М, 2011. – 447 с.
151. Мочерний, С. Національний та економічний суверенітет країни / С. Мочерний // Економіка України. – 2005. – № 10 – С. 4-13.
152. Балабанова, Е. С. Социально-экономическая зависимость: теория, история и современность / Е. С. Балабанова. – Нижний Новгород : Изд-во ННГУ, 2004. – 361 с.
153. Comparative World Atlas / UNESCO. – New Jersey, 1994. – 284 p.
154. ООН об украинской модернизации // События – 2008 – 15-21 мая. – № 18 (135) – С.3-4.
155. McFaul, M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship. Noncooperative Transitions in the Postcommunist World. / M. McFaul // World Politics. – 2002. – № 2. – P. 212-244.
156. Воронянський, О. В. Проблема формування політичних інститутів у контексті конкурентної боротьби еліт / О. В. Воронянський // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Харків 2012. – № 1013. – Сер. Питання політології. – Вип. 21. – С. 75-79.
157. Фисун, А. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология / А. Фисун // Отечественные записки. – 2007. – № 6. – С. 8-28.
158. North, D. A Neoclassical Theory of the State / D. North // Rational Choice / Ed. by J. Elster. – Oxford : Blackwell, 1986. – P. 248-260.

Національний суверенітет: український вимір

159. Быченков, В. М. Институты. Сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъектности. – Москва, 1996. – С. 8-9.
160. Политическая наука : новые направления / под ред. Р. И. Гудина, Х. Д. Клингемана. – Москва, 1999. – 43 с.
161. Валлерстайн, И. Мирово-системный анализ / И. Валлерстайн // Время мира : альманах соврем. исследований по теорет. истории, макросоциологии, геополитике, анализу мировых систем и цивилизаций / под ред. Н. С. Розова. – Новосибирск, 1998. – Вып. 1. – С. 105-123.
162. Полтерович, В. М. Стратегии модернизации, институты и коалиции / В. М. Полтерович // Вопросы экономики. – 2008. – № 4. – С. 4-24.
163. Рейтерович, І. В. Політичний вимір діяльності фінансово-політичних груп у державах перехідного типу : автореферат дис... канд. політ. наук (23. 00. 04: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України) / І. В. Рейтерович. – Київ, 2008. – 21 с.
164. B-port.com. – URL:<http://www.b-port.com/news/item/7129.html>
165. Ukraine Business Insign. – URL: http://rus.newsru.ua/arch/finance/19jul2012/mill_dol.html
166. Poggi, G. Forms of Power / G. Poggi. – Cambridge : Polity Press, 2001. – P. 136.
167. Бурдые, П. Формы капитала / П. Бурдые // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3, № 5. – URL: <http://www.ec-soc.msses.ru/pdf/ecsoco12.pdf>
168. Радаев, В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертации / В. Радаев // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3, № 4. – URL: http://www.ecsoc.msses.ru/pdf/ecsoc_t3_n4.pdf
169. Валлерстайн, И. После либерализма / И. Валлерстайн. – Москва : Эдиториал УРСС, 2003. – 34 с.
170. Шевцова, Л. Ф. Дилеммы посткоммунистического общества / Л. Ф. Шевцова // Полис. – 1996. – № 5. – С.80-92.
171. Алмонд, Г. Артикуляция интересов / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон. – URL: <http://ravgoz.ru/almond-articulation>
172. Харви, Д. Краткая история неолиберализма. Актуальное прочтение / Д. Харви ; (пер. с англ. Н. С. Брагиной). – Москва : Поколение, 2007. – 288 с.
173. Хомский, Н. Прибыль на людях. Неолиберализм и мировой порядок / Н. Хомский ; (пер. с англ. Б. М. Скуратова). – Москва : Праксис, 2002. – 256 с.
174. Barker, R. Political Legitimacy and the State / R. Barker. – Oxford, 1996. – 11 p.
175. Espin Andersen G. The Three Worlds of Welfare Capitalism / E. G. Andersen // The welfare state: a reader By Christopher Pierson, Francis Geoffrey Castles. – Oxford : Polity Press, 2000. – P. 154-169.
176. Blossfeld, H.-P. Persistent Inequality: Changing Educational Stratification in Thirteen Countries / H.-P. Blossfeld, Y. Shavit (Eds.). – Boulder, CO, 1992. – 298 p.
177. Abercrombie, N. Contemporary British Society. A New Introduction to Sociology / N. Abercrombie, A. Warde with etc. – 2-th ed. – 1994. – 42 p.
178. Кастельс, М. Становление общества сетевых структур / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. – Москва : Academia, 1999. – С. 494-505.

в контексті світової політичної думки

179. Иноземцев, В. Карганов, С. О мировом порядке XXI века / В. Иноземцев, С. Карганов. – URL: <http://polit.ru/article/2005/02/14/world/>
180. North D. Institutions, Institutional Changes, and Economic Performance. / D. North. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1990. – 16 p.
181. Турчин, П. В. Историческая динамика: на пути к теоретической истории / В. П. Турчин. – Москва : УРСС, 2007. – 368 с.
182. Roth, G. Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire-Building in the New States. / G. Roth // World Politics. – 1968. – № 2. – P. 194-206.
183. Фисун, А. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология / А. Фисун // Отечественные записки. – 2007. – № 6. – С. 8-28.
184. Гельман, В. Я. Постсоветские политические трансформации. Наброски к теории / В. Я. Гельман // Полис. – 2001. – № 1. – С. 15-29.
185. Воронянський, О. В. Роль національного суверенітету в легітимації державної влади / О. В. Воронянський // Актуальні проблеми державного управління. – 2012. – № 2. – С. 216-221.
186. Виттковски, А. Пятилетка без плана / А. Виттковски. – Київ, 1996. – 129 с.
187. Феномен неокорпоративізму: європейські реалії та тенденції інституціонування в Україні / І. С. Сало, О. О. Даниляк, Т. В. Джига / за заг. ред. В. М. Яблонського, С. О. Янішевського. – Київ : НІСД, 2010. – 49 с.
188. Касьянов, Г. В. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересу, клани та олігархія // Український іст. журн. – Київ : Дієз-продукт, 2009. – № 1. – С. 160-180.
189. Литвин, В. М. Політична арена України. Дійові особи та виконавці / В. М. Литвин. – Київ, 1994. – 624 с.
190. Воронянський, О. В. Політична трансформація в контексті проблеми перерозподілу ресурсів / О. В. Воронянський // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології. – 2012. – № 1007, вип. 20. – С. 51-57.
191. Закон «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР і місцеве самоврядування» // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 2. – С. 2-63.
192. Конституція Української РСР. – Київ : Політвидав, 1987. – 24 с.
193. Kuzio, T., Ukraine: perestroika to independence / T. Kuzio, A. Wilson. – Macmillan, 1994. – 198 p.
194. Чобіт, Д. Нарцис, або Штрихи до політичного портрету Віктора Медведчука. – URL: <http://exlibris.org.ua/medv/index.html>
195. Воронянський, О. В., Становлення сучасної партійної системи України / О. В. Воронянський, В. П. Бурмака // Проблеми державотворення України: історія і сучасність : збірник ст. / за ред. В. П. Бурмаки. – Вип. 2. – Харків, 2001. – С. 8-16.
196. Мостова, Ю. Україна партійна. Частина II. «Наша Україна» / Ю. Мостова, С. Рахманін // Дзеркало тижня. – 2002. – 15 лют. (№ 5). – URL: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/ukraina_partiy_naya_chast_ii_nasha_ukrayina.html
197. Закон України «Про Представника Президента України» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 23. – С. 596-698.

Національний суверенітет: український вимір

198. Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 23 – С. 720-816.
199. Бандурка, О. М. Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток : монографія / О. М. Бандурка, Ю. Д. Древаль. – Харків : Ун-т внутр. справ, 1999. – 276 с.
200. Закон України «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 22 – С. 592-648.
201. Телешун, С. О. Вплив фінансово-політичних груп на прийняття стратегічних рішень у сфері політики та економіки: українські реалії / С. О. Телешун, І. В. Рейтерович. – Київ ; Херсон, 2008. – 151 с.
202. Фесенко, В. Этнорегиональное измерение украинской политики: // Электронный журнал «Полемика». Вып. 4 / Пресс-центр АЙРЕКС. – URL: <http://www.irex.ru/press/pub/polemika/04/fes>
203. Пода, В. Сколько газа воруют в Украине / В. Пода // Комментарии. – 2006. – 3 нояб. – С. 4.
204. Єльцов, О. Многоликая леди Ю. // Україна кримінальна. – URL: http://crim.com.ua/index.php?sect_id=2&aid=182
205. Українська приватизація в спогадах та роздумах. – Київ, 2001. – С. 447.
206. Biryukov, A. Bankruptcy and Legislation Reform in Ukraine / A. Biryukov // Review of Central and East European Law. – 2001. – № 24. – 581 p.
207. Указ Президента України «Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях» від 6 серпня 1994 р. // Урядовий кур'єр. – 1994. – 8 серп.
208. Конституційний Договір між Президентом України і Верховною Радою України // Відомості Верховної Ради України. –1995. – № 26. – С. 24-48.
209. Указ Президента України «Про делегування повноважень державної виконавчої влади головам і керованим ними виконкомам сільських, селищних і міських Рад» від 30 грудня 1995 р // Державний вісник України. – № 7 (21). – С. 425-426.
210. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про бюджетну систему України» // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 26 – С. 613.
211. Поліщук, І. О. Еволюція культури політичних виборів в Україні: [монографія] / І. О. Поліщук. – Харків : ХНУ, 2008. – 348 с.
212. Телешун, С. О. Хроніка становлення українських фінансово-промислових груп : за матеріалами вітчизняних та закордонних ЗМІ / С. О. Телешун. – Київ : Центр, 2004. – 96 с.
213. Пинчук знает о «шоу-бизнесе» Тимошенко и о миллионах от Березовского // Подробности. – 2005. – 15 сентября. – URL: <http://podrobnosti.ua/243480-pinchuk-znaet-o-shou-biznese-timoshenko-i-o-millionah-ot-berezovskogo.html>
214. Воронянский, А. Газовые войны / А. Воронянский // События. –2008. – 2-8 окт. № 38 (155).

в контексті світової політичної думки

215. Телешун, С. О. Вплив фінансово-політичних груп на прийняття стратегічних рішень у сфері політики та економіки: українські реалії / С. О. Телешун, І. В. Рейтерович. – Київ ; Херсон, 2008. – 151 с.
216. Конституція України. – Київ : Юрінком, 1996. – 18 с.
217. Кулішенко, Т. Ю. Формування системи державної влади в Україні (1992–2012 рр.) / Т. Ю. Кулішенко, О. В. Воронянський // Гілея: наук. вісник : зб. наук. праць. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 62 (№ 7). – С. 106-110.
218. Закон України «Про місцеві державні адміністрації в Україні» «Про місцеве самоврядування в Україні». – URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2419-14>
219. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». – URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>
220. Денисенко, І. Д. Модернізація України в контексті сучасних політичних досліджень та соціальних практик / І. Д. Денисенко // Вісник СевНТУ. Серія : Політологія. – Севастополь : СевНТУ, 2011. – Вип. 123. – С. 83-86.
221. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Центральної виборчої комісії щодо офіційного тлумачення положень частин одинадцятої та тринадцятої статті 42 Закону України «Про вибори народних депутатів України» (справа про тлумачення Закону України «Про вибори народних депутатів України»). – URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KS98001.html
222. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про вибори народних депутатів України» (справа про вибори народних депутатів України). – URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KS98001.html
223. Fin.Org.Ua. – URL: <http://fin.org.ua/Ag/ago00002.htm>
224. Мостова, Ю. Про зорі, планети та стежки в пилу / Ю. Мостова // Дзеркало тижня. – 2001. – № 51. – 21-28 груд.
225. Следствие поставило точку в деле об убийстве двух депутатов и крест на экс-депутате // Зеркало недели. – 2002. – 9-15 февр.
226. Мостовая, Ю. Мы дошли до беспредела, но это еще не предел / Ю. Мостовая, И. Маскалевич, О. Дмитричева // Зеркало недели. – 2002. – 19-25 окт.
227. Закон України «Про політичні партії в Україні» від 5 квіт. № 2365-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 23. – С 118.
228. Закон України «Про вибори народних депутатів України» // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 51. – С. 4-122.
229. За даними інформаційно-аналітичної системи «Вибори народних депутатів України» Центральної Виборчої комісії // Офіційний веб-сайт Центральної Виборчої комісії – URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webprocov?kodvib=1&rejim=0>,
230. Воронянський, А. Проект новой Конституции: институциональные ловушки // Украина-центр. – 1999. – 19-29 дек. (№ 26).
231. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від

Національний суверенітет: український вимір

- 6 квіт. 2004 р. № 1667-IV // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 30-31. – С 382.
232. Романюк, А. Избирательные системы посткоммунистических стран: проблема рациональности в контексте демократического транзита. – Украинский центр политического менеджмента / А. Романюк. – URL: <<http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=74&c=1751>>
233. За даними інформаційно-аналітичної системи «Вибори народних депутатів України». – Центральної Виборчої комісії. – URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/W6P001>
234. Сиротюк, Ю. Верховна Рада України VI скликання: проблеми функціонування парламентаризму в Україні. – URL: http://www.deputat.org.ua/vr_analit_452.htm
235. Мокін, Б. Друге дихання, або з чужої пісні слова не викинеш / Б. Мокін. – Вінниця : УНІВЕРСУМ, 2006. – 488 с.
236. Єрмолаєв, А. Проблеми та перспективи децентралізації влади в Україні / А. Єрмолаєв, Ю. Надтока, С. Денисенко [та ін.]. – Київ : Ін-т стратегічних досліджень. – 2015. – 24 с.
237. История одной Семьи. – Корреспондент.net. – URL: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/1497612>
238. Воронянский, А. В. Украина: «революция» от финансово-промышленных групп / А. В. Воронянский // European Applied Sciences. – 2014. – № 2. – С. 74-75.
239. Національний суверенітет України в умовах глобалізації: Національна доповідь. – Київ : Парламентське вид-во, 2011. – 112 с.
240. Воронянский, О. В. Роль національного суверенітету в легітимації державної влади / О. В. Воронянский // Актуальні проблеми державного управління. – 2012. – № 2. – С. 216-221.

Results and conclusions of the monograph

O.V. Voronians'kyj
S.Ye. Yevsiev
Yu.V. Zhurav'ov
Yu.V. Zajonchkovs'kyj
A.V. Kipens'kyj
N.I. Moisieieva
O.M. Stasenko
I.V. Todrina
D.L. Cherednik
Yu.A. Chornyj
V.V. Shylin
O.M. Yatsenko

**National Sovereignty:
The Ukrainian Dimension in the Context of World Political Thought**
Kharkiv 2017

Western political thought is dominated by consideration of nation primarily as a political category, while Ukrainian scientists still use the ethnical approach adopted in Soviet science. However, despite differences in views on the procedure of national communities (both biological and cultural-historical) formation, almost all researchers consider its political (state) subjectivity to be the main feature of the nation.

Thus, the basic political characteristic of the nation is that it is members of the nation who are politically subjective citizens of state having a collective monopoly right to use its mechanism. Therefore, nation is defined as the main state building element, source of state power and carrier of sovereignty. Hence, the categories of sovereignty of state and sovereignty of nation are interrelated – national sovereignty is realized through the mechanism of state.

At the same time, bringing together the concepts of “national sovereignty” and “state sovereignty” would be a simplification. Hugo Grotius found it necessary to separate the sovereignty of state as a power mechanism from the sovereignty of the bearer of state power. In case of nation as a collective bearer of sovereignty, this situation is complicated by the problems of unity of political will and interests of individuals and social groups it is composed of. Actually specific relations of domination-subordination (including sovereignty as one of the elements of these relations) are formed by alignment of forces and correlation of resources of power actually built in a given society. This is one of the main provisions of the political systems theory. Therefore national sovereignty is not a category with unchanged characteristics, and it consists and evolves in the result of daily activities of political power subjects.

One of the most important tasks of democratic system is to oppose monopolization of state power by one of the fractions of ruling elite. In particular, it is provided by division of modern state power into three independent branches – legislative, executive and judicial. However, in these conditions, we can see

a permanent struggle for concentration of all real power in one hand in many countries. Independent Ukraine did not escape this struggle as well.

Within the framework of the paradigm of democratic transit, Ukrainian statehood, as well as society, has been regarded as transitional from totalitarianism to democracy during the last quarter of a century. At the same time, real experience of national state building does not provide grounds for interpreting the strategy of building domestic power institutions based on the needs of democratization. Copying foreign forms of such institutions not only failed to result in extension of political participation of the mainstream population in implementation of public authority, but also contributed to limiting the channels for this participation. It is the lack of channels of institutional influence of civil society on adoption of state power decisions that has become one of the main factors in the wide involvement of various categories of population in the extra-institutional protest movements of 2001–2004 and 2013–2014, which have become all-Ukrainian. These movements are described in the national literature as people's revolutions ended up by victory. At the same time, even a cursory examination of the political situation occurred after the leaders of mass people's protests came to power shows that the main reason of these protests being the lack of institutional channels for the bulk of citizens' influence on the process of making state-power decisions, was not resolved.

It is clear that this situation constantly reproduces the factor of destabilization of Ukraine's political system. Therefore, in works of national political scientists outlining the ways of democratization of the institutional system, its "improvement" and effectiveness is considered a general rule. However, recommendations like "the state must ..." or "the political elite must implement ..." do not carry a particular analytical content, since they do not take into account the essence of the process of institutionalization constituting consolidation of balance of the participants' statuses in political competition in accordance with the specific alignment of forces between them at this stage.

We proceed from the established fact that institutional balance of statuses is affected not only by real ratio of resource provision to the subjects of political competition at the present time, but also by the previous configuration of the institutional field left from the past pact of elites that has lost its relevance due to disbalance of forces. Moreover, considering the world experience of redistribution of power between groups of political elites in the absence of a dominant actor, it is important to note that it is the variant of the ratio of resource support that facilitates occurrence of polycentricity in adoption of power decisions without a strict hierarchy of levels of power centers.

Modern scientific thought has long ago accepted the fact that the need of state organization is actualized by the presence of antagonistic contradictions in society, in which social stability may be maintained only through systemic violence. Competitive struggle for disposal of resources and values available for this society is the grounds of these contradictions according to the classical theory of political systems. The state as the main mechanism of controlling their distribution is an object of influence from the part of those groups and social groups that have sufficient concentration of resources to influence the adoption of government decisions.

Thus, the process of national sovereignty realization is of competitive struggle nature in the society itself for influencing adoption of state decisions and, finally,

в контексті світової політичної думки

struggle for state power. It means dependence of the “national sovereignty” category on distribution of power resources in society, and also provides for differentiation of real subjects of political power within the nation (factions of the national elite, including factions of counter-elites). Political elites, promoting their specific interests through political system, try to make them all-national in nature in order to win support of the majority or at least part of the nation in struggle against rival factions.

Having come to state power, a ruling group uses sovereignty of national state to satisfy its own interests, which far from always and not in all coincide with the interests of both nation and state. At the same time, the slogan of national sovereignty is used by these groups as means of mobilizing the resources of citizens in their own interests and convincing them that the procedure for allocating resources in society is in the interests of all members of the nation.

It is clear that the supreme authority alienated from society and concentrated in the hands of ruling elite (which positions itself as national one) can in no way be classified as “national sovereignty” since the latter is an inalienable characteristic of the whole nation in general. For actual ensuring national sovereignty it is necessary to create equality of conditions for access to decision making and fulfillment centers and that is impossible within the framework of state mechanism by definition. Mechanisms of political participation are formed not within the state, but within the framework of civil society realizing influence of various social groups on the state. Hence, as an institutional mechanism for realization of national sovereignty, it is necessary to consider all political organizations and movements of a given nation, as well as groups whose activities are of a political nature. However, none of the political institutions of society has a right to monopolize the process of national sovereignty realization, since the latter is an inalienable characteristic of the whole nation in general and not of its individual parts (even such as majority of population, political elites or personal composition of the highest state authorities).

The possibility of realizing the sovereign rights of each member of nation depends on the degree of its influence on adoption of state decisions determining the procedure of access to resources and values for members of a given society. To ensure such influence a national state shall determine legal norms and institutional mechanism for realizing political rights of its citizens. Considering that actual exercise of political rights is impossible without provision of citizens with government resources, civil rights shall be confirmed by all kinds of such resources. In other words, rights of citizens shall include their prerogatives not only in the political but also in the economic, informational, cultural and spiritual fields of life of a given society.

Therefore the purpose of institutional and legal protection of national sovereignty is, on the one part, establishment of such procedure of distribution of resources in a society that would ensure equitable access to state power for all members of nation. On the other part, protection of the monopoly right of a given nation as an association of citizens for access to management of their own national state and for political control of a certain territory whereof power is included to this state. The latter provides for not only separation of “non-national” elements (part of population that, not having civil rights, does not belong to the nation; transnational corporations, supranational subjects of power, other states) from direct access to centers for taking state decisions, but also prevention of usurpation of state power by any part of nation.

Thus, the concept of national sovereignty provides for availability of two groups of contradictions:

- Between orientation for domination of public and state interests over interests of individuals and the need to ensure individual rights and freedoms of each member of nation;
- Between the principle of democracy and the need to ensure the dominant political status of state building nation which provides for both political and economic and spiritual inadequacies of the population not included into nation.

These contradictions are typical for all political systems where there is a national type of state, since their source is the principle of building a national state as a political organization of a separate closed community. Without their existence national sovereignty as a political and legal category would not be relevant, since a society without such contradictions does not require an authoritative regulation of relations arising as a result thereof. Specific content of national sovereignty is determined by the content of economic, political, legal and cultural relations arising due to realization of interests of a citizen, nation and state within the framework of a given society and its historically established political system, as well as in the field of international relations.

Thus, the legal formulation of national sovereignty constitutes a process of legitimizing national interests, exercise of civil rights as the monopoly of a given nation on political power in a given territory, democracy for that particular nation, ensuring independence and stability of state power and territorial integrity of a given national state. As a result we can develop at least three conclusions regarding the political characteristics of national sovereignty. Firstly, the field and mechanism for its implementation is not only the state, but the entire political system of a given society. Secondly, the subjects of national sovereignty are as follows: a citizen as a politically subjective member of nation, a nation as a community of politically fully-fledged citizens and a national state as a mechanism of expressing the political will of member citizens of nation. Thirdly, actual content of the “national sovereignty” category reflects the degree of participation of the bulk of members of nation in exercise of political power through various forms of democracy. Reflecting national sovereignty, its results is the degree of exercising individual and group rights of members of nation – not only political and cultural, but also economic ones. Thus, the basic function of national sovereignty can be defined as a real provision of entire complex of rights and freedoms of community of citizens of the nation-state – nation as a collective sovereign.

Current political crisis caused by the crisis of the world financial system based on currency speculation and seizure of resources on a global scale, has actualized practical importance of national sovereignty as a category of actual politics. This crisis has engulfed the whole world so you can hide from it neither by entering the other state nor by running foreign capital into your country. Overcoming the crisis is impossible without liquidation of existing oligopoly of speculators by currency and resources, and purposeful construction of a democratic system of redistribution of resources within national states. This requires a political mechanism really allowing each citizen not only to influence formation of public authorities, but also to monitor their activities.

The present stage of existence of the Ukrainian state cannot be passed without uniting efforts in struggle for the right of a nation as an association of politically fully-fledged citizens to manage means of their country by themselves.

АВТОРИ

Воронянський Олександр Володимирович (керівник авторського колективу) — к.і.н, професор, професор кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка.

Євсєєв Сергій Євгенович – к.і.н., доцент, доцент кафедри економічної теорії Харківського національного університету будівництва і архітектури.

Журавльов Юрій Володимирович — к.т.н., доцент, декан механіко-технологічного факультету Харківського національного університету будівництва та архітектури

Зайончковський Юрій Валентинович – доцент, доцент кафедри українознавства та євроінтеграції Харківського національного університету будівництва та архітектури.

Кіпенський Андрій Володимирович – доктор технічних наук, професор, декан факультету соціально-гуманітарних технологій Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Моїсєєва Наталія Іванівна — доктор філософії, доцент, зав. кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка.

Стасенко Олександр Миколайович, заступник декана санітарно-технічного факультету Харківського національного університету будівництва та архітектури.

Тодріна Інна Валеріївна – к.е.н., доцент, доцент кафедри економічної теорії Харківського національного університету будівництва і архітектури.

Череднік Димитрій Леонідович - к.т.н., професор, Перший проректор з науково-педагогічної роботи Харківського національного університету будівництва і архітектури

Чорний Юрій Анатолійович — заступник начальника навчально-методичного відділу Харківського національного університету будівництва та архітектури

Шилін Віктор Володимирович — к.т.н., доцент, декан санітарно-технічного факультету Харківського національного університету будівництва та архітектури

Яценко Ольга Миколаївна – к.пед.н., доцент кафедри менеджменту та оподаткування Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Наукове видання

**Національний суверенітет: український вимір в контексті
світової політичної думки
монографія**

Українською мовою

Воронянський Олександр Володимирович
(керівник авторського колективу)

Євсєєв Сергій Євгенович

Журавльов Юрій Володимирович

Зайончковський Юрій Валентинович

Кіпенський Андрій Володимирович

Моїсєєва Наталія Іванівна

Стасенко Олександр Миколайович

Тодріна Інна Валеріївна

Череднік Дмитрій Леонідович

Чорний Юрій Анатолійович

Шилін Віктор Володимирович

Яценко Ольга Миколаївна

Коректор *С. В. Гончарук*

Комп'ютерне верстання *Н. В. Аксьонова*

Дизайн і макет обкладинки *В. А. Тесленко*

Формат . Ум. авт. арк. 17,7. Ум. друк. арк. Наклад 300 пр. Зам. №